

А. Һәмраев, Д. Рәйһанов, Р. Исрайилова

УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Умумий билим беридіған мектепләрниң
9-синиплири үчүн дәрислик

*Қазақстан Жүмһүрийити Билим вә пән
министрлиги тәстиқлигән*

9

Алмута“Мектеп” 2019

УДК 373.167.1

ББК 83.3я72

h18

Мүэллиләр:

А. Һәмраев (Йұсуп Хас Һажип, Махмут Қәшқәрий, Атаий, Сәккакий, Лутфий, Хирқитий, Зәлилий, Билал Назим, Бағда Абдулла, Махамбет Өтемисов); **Д. Рәйhanов** (Әлишир Наваи, Аязий, Әрший, Нәвбәтий, Низарий, М.С. Қаший, Хелил Һәмраев, М. Пирағи);
Р.Исрайилова әдипләрни оқутушниң методикилық қисмини язди

Шәртлик бәлгүләр:

— Оқуымиз, тәһлил қилимиз

— Соал вә тапшурмилар

— Селиштуримиз вә бағалаймиз

— Ойлинимиз вә жавап беримиз

— Сөхбәт вә муназирә

— Сюжет вә композиция мәхпийәтлири

— Ижадий иш

— Топлук иш

— Қайтурма алақә

— Өй иши

Һәмраев А. в.б.

h18 Уйғур әдәбияти. Умумий билим беридиган мәктәпләрниң 9-сынiplири
учун дәрислик / Һәмраев А., Рәйhanов Д., Исрайилова Р. — Алмута: Мектеп,
2019. — 200 б., сур.

ISBN 978—601—07—1287—4

h **4306020400—118**
404(05)—19 81(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 83.3я72

ISBN 978—601—07—1287—4

© Һәмраев А., Рәйhanов Д.,
Исрайилова Р., 2019

© “Мектеп” нәшрияти, бәдии
безәк, 2019

Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә айт мүлкий һоқуқлар
“Мектеп” нәшриятиға тәэллук,

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

КИРИШМӘ

“Уйғур әдәбияти” пәни Қазақстан Жүмһурийити билим беріш системисіда нағайити тоң орунни егиләйдиғанлиғи мәлум. Мәзкүр пән “Қазақ әдәбияти” билән көплигән муһим тәрбийәвий-әстетик вә илмий мәсилелерни бирикіп муһакимә қилиду. Узак әсирләр давамида шәкилләнгән әдәбият ғәзинә-дурданилирини тәпсилій үгиниш арқылы әдебияттың, тәбиэт, инсан, әхлақ, тәртип вә қанун-қайдиләр һәккідә әтраплиқ мәлumatтарни бериду. Отмұштә яшиған шаир-язғучи вә алимларниң ижадий паалийәтлирини әтраплиқ оқуп үгиниш, шу дәвирләрдікі инсаний, вәтәнпәрвәрлик қарашлар, роһий-мәнивий издинишләр вә әдәп-әхлақий чүшәнчиләр тоғрисидики көплигән муаммиларниң, қозғилиши вә умумиyezлук қәдрийәтләр һәм шундақла миллий еқидиләрниң һәртәрәплимә тәһлил қилиниши билән беваситә мұнасивәтликтүр. Мәлумки, илгири шәриқ ұлгисидики классик әсәрләр синиппей қарашлар билән бирликтә реалистик бәдии әдәбият принципири асасида тәһлил қилинған еди. Мәзкүр китапта йециланған программилар классицизм әдәбий йөнилишleririnin умумий тәләплиригә мувапикаштурулған. Шунлашқа әсәрләрни йеңічә бәдии-әстетик йосунда оқуп-үгиниш билән биллә, оқуғучиларда наятбәхшлиқ еқидилирини қелиплаштуруш муһим йөнилишләргө айланған.

Умумән, “Уйғур әдәбияти” пәни йециланған программа бойичә үч тоң қисимға мувапика жазылған, күтүлидиған нәтижиләр ениқ көрситилгән. Мәтингниң “Чүшиниш вә жавап беріш” қисмida мәзмун вә шәкил, бәдии әсәрниң концепцияси (идеяний йөнилиши), образлар һәккідә мәлumatтар бар. Бу мәлumatтар арқылы йени мәтинг үстидә иш елип берішму мәхсөт қилинған. Иккінчи “Тәһлил вә шәрхиләш” намлық қисмida әсәрниң сюжет вә композицияси, мүәллип обризи вә мәвқәси, бәдии әсәрниң тили (vasitilәr вә ибариләр) һәккідә әтраплиқ чүшәнчиләр берилгән. Дәрисликниң бу қисмida ижадий иш елип беріш үчүн берилгән тапшурмиларму бар. Үчинчи “Баһалаш вә селиштурма тәһлил” намлық қисмida болса, әдип ижадийитиниң тарихий вә бәдии әһмийити, қиммити, умумий қәдрийәтләр, әсәрләрниң заманивийлиги билән йецилиги әтраплиқ чүшәндүрүлгән. Мәзкүр қисимда әдәбий эссе вә тәнқитниң тәләплири баян қилинған. Бәзи қисимлар өз ара бириктүрүлгән. Үндак мәтингләрниң көләми аңлық түрдә көпирәк берилгән. Уларни оқутуш мәхсөтлиригә мувапикаштуруп, айрим яки синтез (туташ) наләттә оқутса болиду.

Оқуғучиларни әдәбият йециликлири дуниясиға йетәкләш, роһий-мәнәвиятқа айт муаммиларниң актуаллиғини көрситип беріш

вә уларниң бу хил мәсилелеригө болған рефлексиясини (ББ-тәсир-савақ) пәйда қилиш һәм шуниң билән биллә өхбарат-алақә саланийитини тикләш вә шәкилләндүрүш — мәзкүр дәрисликниң умумий мәхсити. Шунлашқа йециланған программа тәләплири бойичә һәрхил технологиялық услуплар тәклип қилиниду. Болуп-му дәрислик мақаллирини оқуп үгиништин, мәтін бойичә сөһбәт жүргүзүштин вә ипадилик оқуп, ижадий иш елип бериштин башқа, дескриптор, синквейн, Венн диаграммисини, һәрхил кластерлар, “қияслашлар сепини” түзүш, INSERT, ЖИГСО (Йәккә ейтиш, Бәрпа қилиш, Шәкилләндүрүш хәниши), ТРКМ, Блум майчечиги, фишбоун, жәдвәл технологияси билән оқуш, даймонт, диаманта, психорәссам, МТНЙ, ПОПС шәкли, хилму-хил жәдвәлләрни толтуруш, бәдий қәһриманға қарита хәт вә әссе йезиш, йәккә тәтқиқат жүргүзүш, хусусий өхбарат бериш, әсәрни тонуштурууш қатарлық услуплар тәклип қилиниду.

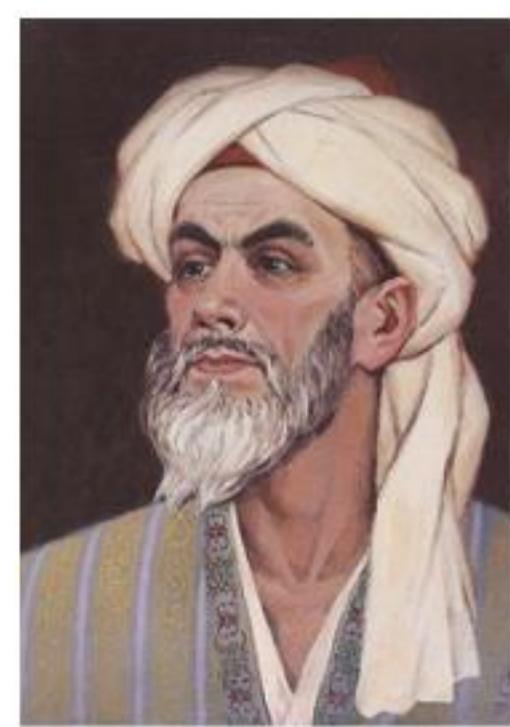
Бу хил қатму-қат услуплар түпәйли, оқуғучилар бәдий әсәрниң үстидә мустәқил ойлап, өз алдиға оқуп үгинишкә тәрбийилиниду, әркин пикир қилишқа үндәп, муамма-муддиаларниң түгүнини йешишкә жәлип қилиду. Бу оқуғучиларниң жарапқәрчилигини күчәйтп, қизиқишини ашуриду.

XI ӘСИР ӘДӘБИЯТИ

ЙҰСҮП ХАС ҢАЖИП (1016/1019?)

Әдип ижадийитиниң әһмийити вә қиммити. Йұсүп Хас Ңажип — миллий классик әдәбиятимизниң асасчысы, тәңдиши кам мутәпәккүр, тәкрапланмас талант егиси, дөләт әрбаби һәм уйғур сөз сөнъитиниң пешивасидур. У ислам муһитидики пасаһәтлик бәдии ғәзинә-дурданилиримизниң саһибәси. Аллегориялық (жанландуруш) әдәбий услубиниң үлгисини бәрпа қылған бүйүк әдип. Түрк-уйғур мәдәнийитиниң алтун ғәзниси болған “Қутадғу билик” диний-пәлсәпәлик шеирий трактатиниң муәллипи. Бүгүнки күндә бу әсәр әдипниң наяты вә ижадий паалийити һәккідә мәлumat беридіған йеганә бир мәнбә. Мутәпәккүр, бүйүк алим Махмут Қәшқәрий охшаща, өз заманисиниң асасий илим-пәнлирини әтраплиқ үгәнгән, әрәп-парс тиллирини мукәммәл билгән вә өзигә упрымас һәйкәл яритип кәткән сима. Йұсүп Хас Ңажип миллий әдәбиятимизниң тәрәққиятини йеңи бир исламий пәллигә көтирипла қалмай, бәлки наят мәнийитини, шу дәвирниң ижтимаий-сәясий, роһий-мәнивий тәләп еһтияжлирини, илим-пән тәрәққиятини, урпи-адәт вә әнъәнилирини, турмуш тәрзи-қәдрийәтлирини тонуп-билиш бойичә қамусий әсәр яратқан шәхс. “Қутадғу билик” бәдии қиммити бойичә парс әдәбиятiniң улук нәмуниси “Шахнамә” (Фердавсий) билән баравәрдур. Тәкитләймизки, “Қутадғу билик” XI әсир сөз сөнъитиниң надир бир нәмуниси болуп, шу дәвирдики ижтимаий-сәясий, мәнивий-роһий мәсилиләр шеир тәlimат сүпитидә тәһлил қилинған. Униңдин биз түркй хәлиқләрниң илим-пәни, мәдәнийити, әдәбияти, тарихи, урпи-адәт вә турмуш әнъәнилири, қиммәт қарашлири наһайити тәпсилій берилгәнлигини көрүмиз. Шаир өзиниң әсәрини шу чағдикى Қараханийлар һөкүмрани Тавғач Буғраханға тәғдим қылған. Буғрахан шаирни тәғдирләп, униңға “Хас Ңажип” (“Ишик ағиси”) деген шәрәплик унванни бәргән. Әйнә шуниндин кейин у “Йұсүп Хас Ңажип” нами билән мәшһур болған. Бүгүнки күндә шаирниң Қәшқәрдики мәқбәриси илим вә ижадийәт әһли үчүн мukәddәс зиярәт орниға айланған.

“Қутадғу билик” дастаниниң идеяний мәзмуни вә бәдиий концепцияси. Йұсүп Хас Ңажип өзиниң “Қутадғу билик” әсәридә наятниң вақитлиқ мәнийәткә егә, аләмниң өтнә екәнлигини вә шу

Йұсүп Хас Ңажип

сөвәптин униң һәр дайим өзгирип туридиғанлиғини һәм шундақла өчмәс чүшәнчә — қәдрийәтләрниң бар екәнлигини шеирий бәйтләр билән гәвдиләндүргән. Шуңлашқа Шаир ижтимаий турмуш билән тәбиәтни инсанниң ички роһиға мунасивәтлик қиммәт — гөзәл қараашлар асасида һәкканий тонушниң муһимлиғини алайды тәқитлигән. Чүнки бу тәлимматлар беваситә жәмийәтлик турмушни тәртипкә селиш, инсанларниң иттипақ-өмлүгини мустәһкәмләш үчүн бебаһа өһмийәткә егә. “Қутадғу биликтика” өң муһим идея һәм чүшәнчә — у “турақлиқ” вә “турақсиз” надисиләрниң мәзмунини тонуп-билиштур.

Әдип мәвжұдатлиқтика “вақитлиқ” надисиләргө тохтилип келип, униң мәңгүлүккә хас сирини аллегориялық (селиштурма шәклидә йопутуп ейтиш) шәкилдә ашқарылыған. Мәзкүр пәлсәпәлик еқидә “Құнтуғди” облизида очук намайән болиду. Құнтуғди күнгө охшаш өз шәклини бирхиллиқта тутиду, айдәк өзгирип турмайду. У һәр дайим пүтүн. Шуңлашқа у һәр дайим нурини бирдәк тәкши чачиду. Бу хусусийити билән — у мәңгү. Бу Құнтуғди облизиниң мәркәзлик идеяси, мәзмун-мәнийити. Шуңлашқа әдип Құнтуғдини адаләтлик рәмзигө қияслиған. Чүнки адаләтлик күнгө охшаш өзгәрмәйдиган хусусийәткә егә болуш керәк. У күнниң нури кәби һәммә инсанларға тәкши чечилиши шәрт. Падиша тәрипидин бәкитилгән қанун билән адаләтлику өйнә шундақ болушқа тегиши. Бу һәрқандак һөкүмранлиқниң бирдин бир тәливі. Шу чағдила дөләт түзүми тәртипкә келиду, уни идарә қилиш иш-тәләплири рәтлиниду. Жәмийәттә тинчлиқ, хатиржәмлик һөкүм сүриду.

“Қутадғу биликтика” “вақитлиқ” надисиләргө тохтилидиған болсақ, бу дуния мәнийитиниң турақсиз, өткүнчи, өзгиришchan, йәни униң бевапа, шәпкәтсиз екәнлиги баян қилиниду. Буни әдип Айтолди облизида йәкүнләйди. Һаяттика вақитлиқ надисиләр айға қияс қилинған. Сәвәви, ай күнгө охшимайду, бирхил әмәс вә өзгирип туриду. Нурини һәм бирдәк чачмайду. Әйнә шундақ турақсиз, өзгиришкә майил надисиләр қатарида — өмүр, жәмийәт, дөләт вә бәхит чүшәнчилири атап өтүлиду. Шаирниң пикричә, жәмийәт билән дөләт өзгирип туриду, шуңлашқа униң сири бир хиллиқтин хали. Өмүрму мәңгү әмәс, бәхитму шундақ. Бу уқымларниң асаси вә мәниси — турақсиздур. Шуңлашқа бу надисиләр Айтолди облизиға мәркәзләшкән. Тәкитләймизки, күн билән селиштурғанда, ай өзгирип туриду. Шаирниң пикричә, толун айниң вақти өтүп кәтсә, өз көркидин кетиду, сөлитини йоқитиду. Шуңлашқа Йұсуп Хас Һажип Айтолдини бәхит облизиға қияс қилған. Дөләт вә бәхит чүшәнчилири өз ара уйғун. Улар вақитлиқниң рәмзи. Өмүрниң ахирқи нәпәси

өлүм билән аяқлашқачқа, жәмиійәт тәрәкқиятини турақсиз һаләткә көлтүрүп туриду. Бәхит деген әйнә шундақ бекарар һадисе. У бирдә бар болса, бирдә йоқап кетиду. Униң тәбиити қолниң киригә охшайды. Әдип пикричә, бәхитниң йәнә бир аламити — у ғапиллиқ, йәни бепәрвалиқ билән бағлиқ. Бәхит қойнида яшиған инсан құнларниң күнидә бешиға көлгән еғирчилиқни көтирәлмәй қелиши етимал. “Қосиғи тоқ ишт — овға яримайды” — дәйду әдип. Семизлиққа мәһкүм адәм әтики күнни унтуп қелишқа қадир яки у бу һәккідә аз ойлайду. Норунлуққа адәтлиниду. Демәк, әдип үчүн жәмиійәт, дөләт вә бәхит чүшәнчилири биртуташ вә мәнадаш. Улар турақлиқ һадисиләргә зит нәрсиләрдүр. Тәқитләймизки, буларниң һәммиси инсан наягинин қисқилиғи вә өлүмниң бәрқаарлығи билән беваситә мунасивәтликтүр. Инсанниң наяты тәбиэткә охшаш өзгирип туриду. Қишлоғында, яз келиду. Йәр-жанаң көкләйду. Вакит өтүп йопурмақтар сарғийип, ғазаң болиду. Улар йәргө чүшүп, йоқап кетиду. Адәмниң наяты шундақ. Уму айдәк толуп, көкләйду, амма қериғанда йәнә шу йерим ай кәби, солиду. Бәхит вә дөләтни қәлби ойғақ, зерәк вә адаләтликни нишанлиған адәмләрла қолда тутуп туруши мүмкін. Бу қараңыз! Құнтуғди билән Айтолдиниң арисидики сөһбәттә енік өз ипадисини тапиду.

Айтолди инсан тәғдиринин өзгиришchanлиғи һәккідә тохтилип, өлүм хислити һәккідә оғли Өгдүлмишкә әтраплиқ чүшәнчә бериду. Өлүм жәмиійәт наятидиму беваситә тәсир қозғайду, һәтта уни өзгәртиветишиму етимал. Өлүмниң йәнә башқа бир әстәрлик мәнаси бар. Униң синоними әқил һәм ой. Әқиллиқ инсан өлүмни нечқастан әстин чиқармайды. Өтнә аләмдә яшаватқанлиғини өсла унтаймайды. Қерилиқ болса — у бечарылиқниң аламити. Малдуниясиму униңға әскәтмайды. Байлиқ топлаш биләнла яшиған киши — әйнә шу бечарылиққа тутқун. Бу әнсизчилик ишарити. Бу түркүмдіктер инсанлар бәхит қойнида яшиғандәк қылғини билән, у дунияниң әйивини қәлбигө синдеруvalған болиду. Демәк, Йұсуп Хас Һажип үчүн әң муһим нәрсә, у әлгө хизмет қилиштур. Буни у “тапуғ” дәп атайду. Жәмиійәттики барлық инсанлар, уларниң өлең-көзчиликтерге яки бай-гадайлиғиға қаримай, хизмәткә тәйяр болуши керек. Бу еқидә һәрбир адәм үчүн бүйүк бир хисләткә айлиниши лазим. Падишаниң хизмети болса, у техиму улук! Чүнки у өз елигә, болупму яратқучи Қутқа (Аллаға, худаға деген мәнада) хизмет қылған болиду. Униң тапуғи әл вә қут алдиқи жарапқарчилығи билән өлчиниду. Демәк, Йұсуп Хас Һажипниң ойи билән ейтқанда, наят турақлиқ (мәңгү) вә турақсиз (вақитлиқ) һадисиләрдин тәркип тапқан. Бу униң әң муһим қанунийити һәм сири. Уни һәммә инсан

тоғра чүшиниши һажәт. Йұсуп Хас Һажип жәмийәтниң тұрақсизлик мәннійити һәккідә алайында тохтилиду. Бу муһим нұқта Өгдүлмиш билән Одғурмиш сөһбіти давамида рошән гөвдилиниду. Құнләрниң бир күни Құнтуғди Өгдүлмишкә өз падишалиғиниң пак нийәтлик инсанларға муһтаж екәнлигини баян етиду. Өгдүлмиш унинға жәмийәтни ташлаң кетип қелип, тағ етигидә йеганә яшаватқан Одғурмиш атлық қериндишиниң бар екәнлигидин вақип қилиду. Падиша һәйран болуп, немә үчүн бу зат адәмләр биллә биллә өмүр сүрмәй, бәлки тәркидуниячиликқа берилip яшаватқанлиғи һәккідә тәптишләп сорайду һәм унин жәмийәткә йенип келишини өтүнүп, Өгдүлмишкә жекиләйду. Өгдүлмиш Одғурмишниң йениға келип, падишаниң хетини тапшуриду. Амма Одғурмиш тәбиәттә йеганә өмүр сүрүш, унин құндилік етиқат-таәтигө, еңіға мувапиқлиғини чүшәндүрүп, жәмийәткә бармайдығанлиғини етиду. У падишаниң өтүнүшини рәт қилиду. Өгдүлмиш һәйран болуп, бу қаариниң сөвәвини сорайду. Одғурмиш қериндишиға жәмийәтниң үч әйивиниң бар екәнлигини ейтеп бериду. Бу әйипләр адәм аң-сәвийәсигө сәлбий тәсир қилип туриду. Унин пикричә, жәмийәт бу гунакарлар яшайдыған бир макандур. Адәмләр әлмисақтын тартип бу гуналардин қутулалмай аварә болушиду, бәлки улар билән чирмишиб-бағлинип яшайду. Чүнки жәмийәттә үч хил ләzzәт-һәвәс һөкүм сүрүп туриду. Унин бириңчиси — қосақ-қерин һәвәс ләzzити (буниңға һәвәс бағлиғанлар ачкөз, тоймас ағриғиға гириптар болиду), иккінчиси — ишқ-көңүл һәвәс ләzzити (әр-аял мұнасивәтлиригила һәвәс бағлиғанлар, жәмийәт әхлақиниң бузулушыға йол ачиду), үчинчиси — тирикчиликкә айт һәвәс (буниңдин келип чиққан байлық вә бийлик ләzzитигө амрақ кишиләрдин хәтәр бәкму соң). Қанчә вақит, қанчә дәвирләр өтсіму инсанлар жәмийәттиki бу үч хил ләzzәттин задила қутулалмай келиватқанлиғини, шунлашқа улардин ваз кечәлмәйдиганлиғини әслитип өтиду. Одғурмишниң тәқитлишичә, бу жәмийәтниң сақаймас бир ағриғидур. Шунлашқа у бир әвлаттин иккінчи әвлатқа жуқуп туриду. Шу сәвәптин у инсанларниң бу тилға елиниватқан мәнпийәтләрдин кечәлмәйдиганлиғиға көзиниң йәтмәйдиганлиғини ениқ етиду. Өгдүлмиш бу хил жәмийәт әйиплириниң мәннійитини чүшәндүрүп беришни сорайду. Одғурмиш немә сәвәптин қосақ-қерин ләzzитиниң ховупидин әнсиәйдиганлиғини һәртәрәплимә чүшәндүриду. Бу һәвәс-ләzzәткә берилгән инсанларда — ачкөзлүк аламәтлириниң тәбиий қозғилидиганлиғини, унин сәвәвидин инсан мүжәзиңдә сәлбий нұқсанларниң пәйда болидиганлиғини һәм уларниң алди елинмиса, у чағда бу илләтләр инсанларниң мәпкүрисини бузуветидиганлиғини

қәйт қилиду. Ачкөзлүкниң башқа мәниси — қизғиниш вә һәсәттур. Бу көңли тоқ кишиләрниң иши әмәс. Одғурмиш көзи тоймаслиққа мұптила болған кишиләрдин умумхәлиққә нечбир пайдисиниң болмайдығанлиғини вә униндин жәмийәт ронақ тапмайдығанлиғини алайды тәкитләйдү. Униң пикричә бу ләzzәт жәмийәт әхлақиға айт гөзөл қарашларни сұслаштуриду һәм чирикләштуриду, яхши нийәтлик кишиләрни әнсиритиду вә уларниң хатиржәмлигигә дәхил йәткүзиду. Униң зийинидин көплігөн әвлатларниң ени зәйиплиниду. Одғурмиш бу һәвәс-ләzzәтниң дәрдидин жәмийәт әхлақи бузулуп, қанчиму инсанларниң пак еқидиси билән виждан-номуси йәр билән йәксөн қилинғанлиғини ейтип бериду.

Одғурмишниң пикричә, буниңдин қалса, иккинчи ләzzәт-һәвәсниңму, йәни әр-аял мұнасивәтлиридин келип чиқидиған мәнпийәт-гуналарниң жәмийәткә болған ховуп-хәтәри йетәрликтүр. Бу әйши-ишрәттин тарихта көплігөн тәғдир вә қанчилиған жәмийәт (дөләтләр) вәйран қилинғанлиғи қәйт қилинған. Бу гуна-әйипниң мәнасиму йәнә шу қизғиниш билән һәсәткә берип тирилиду. Башқичә ейтқанда, бу жәмийәтлик аң-сәвийәткә чүшкән күйә. Туғулған бала әхлақлық өсүп йетилсә — өз ара яхши, амма у бала әмәс, бир балаға айланса — иш чатақ. Әр вә аял арисида сий-һая вә ишәнчә-һөрмәт йоқалса, ундақ жәмийәт узакқа бармай, бәrbat болиду.

Одғурмишниң ейтишичә, жәмийәтниң үчинчи әйиви — у тирикчилик ләzzити билән беваситә мұнасивәтлик. Бу ләzzәткә берилгөн адәмләрниң күни байлық топлаш билән өтиду. Байлық топлиған кишидә һөкүмран-һакимлық, бийлиkkә вә өзәмчилиkkә болған интилиш — һәвәси күчийиду. Бийлиkkә интилған кишидә өзини бәкму яхши көрүш һиссиятлири вә шәхсийәтчилиги күчийип кетиду. Буму инсан мейисигә чүшкән бир қуруттур. Йұсуп Хас Һажип Одғурмишниң бу наяттин һечнәрсини тәләп қилмидығи үчүн униңға Қанаәт дәп нам бериду.

Өгдүлмиш Одғурмишниң бу ейтқанлирини толук қобул қилалмайды. Чүнки инсанлар Одғурмиш охшаш жәмийәттин безип кетидиған болса, у чағда инсан нәсли йоқайды. Әвлат қалдуруш — бу һәрқандак инсанниң борчи вә иқбап асаси. Инсан ач қалса, униңдин келидиған яхшилиқму аз. У чағда өмүрниң немә мәнаси қалиду — дәп қадилиду Одғурмишниң көзигө у. Демәк, инсанларда жәмийәтниң бу хил үч һәвәс-ләzzитигө қарши туридиған нәпс чүшәнчисини йетилдүрүлсә, у чағда улар һалал вә нарамниң мәнасини тоғра тонуп йетәләйдү. Демәк, инсанлар үчүн өз нәпсигә егә болуш әң муһим қәдрийәтләрниң биридур. Өз нәпсигә өзи егә болалмайдыған һәм егә болушқа тиришмайдыған инсанлардин келидиған хәтәр

яман. Өгдүлмиш пикричә, өл ғеми билән яшиған адәм, униң бай яки гадай болушидин қәтъий нәзәр, һечқачан нәпси аваргәрчиликләргә берилмәйду. Көпчиликниң дәрди билән хошаллиғиға ортақ өмүр сүриду. Демәк, әң бүйүк вә гөзәл чүшәнчә — у өл ғеми вә тәғдири билән яшаштур. Шу сәвәптин Йұсүп Хас Һажип Өгдүлмишкә әқил дегән уқумни бериду. Һаятқа болған қанаәт, һәргизму униң әвзәлликлиридин толук ваз кечиш әмәс, бәлки қәлбидики қанаәт-шүкричилик һиссият-екидилирини ойғитиши билән бағлиқ. Демәк, Йұсүп Хас Һажипниң ойи билән ейтқанда, әқил вә *адаләт* чүшәнчилириниң мәнийити өзгиришсиз, йәни турақлиқтур. Бу чүшәнчиләргә яндашқан жәмийәт гүллиниду вә һәртәрәплімә риважлиниду.

“Қутадғу билик” дастанидики бәдиий вә аллегориялык образлар. Дастанниң төрт ләзви — идеявий символлук һули бар. Улар аллегориялык услупта изаһлиниду. 1. Адаләтлик ләвзә-һули (униң жәмийәттиki асаси — қанун). Әдип адил қанунниң өзгәрмәйдиган хусусийитини күнгө қиялаш үчүн падишаға (еликкә) *Күнтүғди* дәп ат бәргән. 2. Дөләт ләвзә-һули (Бәхит охашаш өткүнчи мәнасида). Шуңлашқа әдип уни айға охшитип вәзирниң исмини *Айтолди* дәп қойған. 2. Әқил ләвзә-һули (турақлиқ пүтүнлүк еқидә уқуми). Буни ипадә қилиш үчүн вәзирниң оғлини Өгдүлмиш дәп атиған. 4. Қанаәт ләвзә-һули (бу турақсизлик символи). Мәзкүр аллегориялык образни муқумлаштуруш үчүн *Одғурмиш* дәп ат қоюп, вәзирниң қериндиши сүпитетідә изаһлиған.

Йұсүп Хас Һажип елик *Күнтүғдини* адил қанунға охшитип, уни бесилған тамға-мөр дәп чүшәнгән. Шуңлашқа елик өзи йетәкчилик (“тапуғлуқ”) қиливатқан дөләткә өзи көйүнүп, қанунға әмәл қилмиса қәтъий болмайдығанлиғини жиғдий тәқитләйду. Адаләтлик һөкүм сүргән жәмийәттә тиничлик, хуш кәйпият бәрпа болиду, дәйду. Адил қанун — елик *Күнтүғди* үчүн жәмийәт вә яратқучи арисидики бүйүк бир әмәл. Шаһниң қәдир қиммити жәмийәтни адил қанунға мувапиқ башқуриши билән беваситә мұнасивәтлик. Буниң үчүн шаир VI әсирдә падишаһлиқ қилған мәшһүр Хусрав Ануширван I дәврини мисалға алиду. Бу шаһниң дәври тарихта адаләтлик “Алтун әсир” дегән нам алған.

Қилурмән адаләт билән һәл ишин,
Айримасмән бәг вә құл дәп һеч кишин.

...Қанунни түз яхши қанун түзгүчи,
Яман түзсө болур тирик өлгүчи.

Яман түзмө қанунни, бәк яхши түз,
Құнүң яхши болған вә бәхтиңму уз.

Адил қанун көккө бир түврүк ерур,
Бузулса қанун асман йицилур.

Гәрчә қайси бөг хәлиққә қанун бермисө,
Хәлкин күзәтмәй йегәнләр йеса.

Бузулуп ели, у хөлиңкө чачар от,
Бу бөгликтүү болғай шәксиз набут.

Зулум — от, йеқинлашса у көйдүрөр,
Канун — су, у акса, немәтлөр унөр.

Тәкитләймизки, әдип жәмийәтни адаләтлик башқуруш мәсили-лиригә шу дәвирдики адәмләрниң дикқитини тартқан. Йәрқандак бәг қанун вә тәртипкә риайә қылмиса мәмликәт, жәмийәт вә өл гумран болидиганлиғини агаһландурған. Жәмийәт ичрә адаләтсизлик һөкүм сүрсә, у чағда инсанлар арисидики иттипақлық, бирлик вә меһриванлық бәрбат болиду. Әйнә шунинә ақивитидә турақсизлик пәйда болиду.

Әсәрдіки вәзир Айтолди облизиниң мәниси. “Қутадғу биликтө” вәзир Айтолдиниң символлук һули — дөләт уқумидур (бәхит охшаш өткүнчи мәнасида). Айтолди Қөсәмиш исимлиқ достиниң ярдими түпәйли, Құнтуғдиға хизмәткө келиду. Шаһ униң тәқвадар, билимлик киши екәнлигигә көзи йетип, вәзир қилип сайлайду. У чоң лавазимға сайланғандын кейин адәмләр ғәмсиз, паравән яшайду, жәмийәт гүллиниду. Бир күни елик Құнтуғди уни өзиниң һозуриға чақириду. Айтолди ишиктин кирипла, ғәлитә бир қилиқтарни қилишқа башлайду. Дәсләп бәг уни құчақлимақчи болғанда, у үз өрүп, тәтүр қаравалиду. Елик униңға орун көрситиду, амма Айтолди уни рәт қилип, ишик босуғусидики бир дүгләк топниң үстигө олтурувалиду. Уни аз дегендәк, айиғини көрситиду. Бәгниң наһайити аччиғи келиду. Бу ишларниң сәвәвини сорайду. Әгәрдә жавап берәлмисә, қени билән өз гунаһини жуйидиғанлиғини әскәртиду. Айтолди наһайити еғир бесиқлиқ билән еликкә жавап қайтуриду. У өзиниң Айға охшайдиғанлиғини әскәртип, у толған заман, қайтидин кичикләйдиғанлиғини, тәбиитиниң турақсиз екәнлигини еһтиятчанлиқ билән чүшәндүриду. Айқұнгә охшимайдиғанлиғини вә өзиниң путунлигини йоқитип қойидиғанлиғини һәрхил мисаллар билән изанлайду. Айтолди падишаһқа: “Сиз мени құчақлимақчи болғицизда, мән үз өрүвалдим. Мениң пәйлим өзгиришchan демәкчи едим, Сиз йәнә маңа орун бәрдициз. Мән бу наятта маңа орун йоқ демәкчи едим. Дүгләк топниң үстигө олтиришимниң сәвәви — у немишкә домулар? — дәп Сиздин соримақчи едим. Мениң мәнийитим — дөләт, йәни бәхиттур. Һә улар әйнә шу топқа охшаш домулайду, шуни үқтурай демәкчиidim. Чүнки уларниң мәнаси турақсиз. Мән

толун айға охшидим. Маңа вақит йәтти, қеридим, мени әнди өлүм күтүп туриду. Өлүм — у шәпкәтсиз. Өлгөнлөр кетур, туғулғанлар қалур, кона нәрсини өз вақтида йеңилаш керәктүр, демәкчи едим” — дәп тәпсилий чүшәндүриду.

Әнди Айтолди билән униң оғли Өгдүлмиш ара сөһбәт өлүмниң мәзмұни һәкқидә болиду. Вақит өтүп Айтолди вапат болиду, елик униң орниға Өгдүлмишни вәзир қилип сайлайды.

Өгдүлмиш вә Одғурмиш образлириниң аллегориялык ләззәт-хули. Йұсуп Хас Һажип бу образлар арқылы өз заманисидиқи сопилиқ чүшәнчиләргә хатимә бәргән. Һәр икки кишиниң символлук мәнасиға қарап шаир үчүн қайси сопилиқ қараашларниң жәмийәт тәрәққиятиға пайдилиқ екәнлигини чүшинимиз. Шаир яшиған дәвирләрдә сопилиқ еқимлар асасөн иккигә бөлүнүп көткөн еди. Солчи тәсәввуф-сопилиққа яндашқан Одғурмиш охшаш тәқвадар кишиләр: “жәмийәт бу гунакарлар яшайдыған жай, шуңлашқа инсан әхлақи бу йәрдә һечқачан түзәлмәйдү” — дәп уни ташлап чиқип кетишкә үндигән, һәр дайым сәпәргә атлинип, тәбиәттә ялғуз яшашни тәрғип қылған. Одғурмишму жәмийәтни ташлап чиқип, егиз тағниң ичидә яшиған. “Тағ итаёт қилишқа ярайдиған әң мүқәддәс жай” — дәп чүшәнгән. Әнди оңчи тәсәввуф-сопилиққа яндашқан Өгдүлмиш охшаш тәқвадар кишиләр: “жәмийәттіму хилвәт ичидә, үәни әл ғемидә тәнһа яшашқа болиду. Шу чағда жәмийәт гуналири жуюлиду. Инсанларни өз нәпсигә егә болушқа вә уни һәрдайым чин-мәһкәм тутувелишқа үгитиш керәк. Уларға некаһниң бузулушыға йол қоюшқа болмайдығанлиғини ағаһландуруш керәк. Байлық — ғәзинә бу “қолниң кири” екәнлигиниму инсанларға чүшәндүрүп қоюш муһим. Әйнә шу чағдила жәмийәт тазилиниду. Бағлар көкләйдү, ғұлләр ечилиду. Инсанлар хошал-хорам өмүр сүриду” — дәп чүшәнгән. Йұсуп Хас Һажип бу ижтимаий-мәдәний һадисиниң һулини ениқлап, өз қәһриманиға Әқил, үәни Өгдүлмиш дәп нам бәргән. Шу сәвәптин Әқил — мәңгү вә өзгөрмәйдиған хусусийәткә егә. Әнди жәмийәттин ваз кечип, тәркидуниячилиқни тәрғип қылған Одғурмиш әсәрниң ахирида вапат болиду. Шаир буни вақитлик һадисә дәп тонуп, наятниң өзгиридиғанлиғидин учур бериду. Мана бу еқидә-етиқатниң мәзмұниға қарап, биз Йұсуп Хас Һажипни түркій әдәбиятта тунжға қетим “алий шәһәр” тәлимматиниң асасини салғучи алим сұпитидә тонуймиз.

“ЖИГСО” (русчә: желание индивидуально говорить, создавать, оформлять, үәни уйғурчә: йәккә ейтиш, бәрпа қилиш, шәкилләндүрүш ханиши (ЙЕБШХ) — дегенни билдүриду) усулини пайдилинип, мәтинни оқуп топта әсәрниң мәзмұнини билән тонушуп чиқындар.

- I. Төвөнки 1-жәдвәлни тәһлил қилиңдер: Айтолди обризидики өзгиришләрни йезип чиқыңдар. Мәтинни башқа оқуғучилар билән бирликтә тәһлил қилишқа тиришиңдер.

1-жәдвәл. Айтолди — жәмийәт өйиплири: 1. 2. 3.

Өмүрлүк ғайиси	Иш-һәрикитигө ениклима	тәриплімә
1		
2		

- II. Муәллип һәрбир образни шәрнилигендә қандақ көзқарашта болиду. Сөвөви немидә? Муәллип Айтолди билән Одғурмиш өлүми һәққидә немә ейтмақчи болған? Топта тәтқиқат ишлирини елип беришқа интилиңдер.

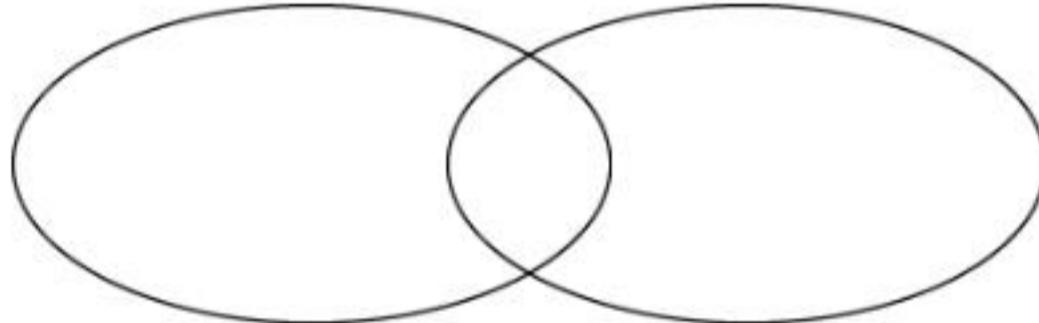
- III. Силәр Айтолдиниң мөвқесини қолламсиләр? Сөвөвина өтраплиқ чүшәндүрүңдер. Мәтиндін алған учурни башқыларға ениқ мәзмұнда йәткүзүп беришкә тиришиңдер. Тәтқиқат мавзусини өзәңлар мустәқил өз алдыра ениклаңдар.

- IV. Һәрбир образ һәққидә өзәңларниң хусусий шәрнисини тәйярланылар. Муәллипнің, Құнтуғдиниң, Айтолдиниң, Өгдүлмишниң вә Одғурмишниң образлирини изаһлаңдар. Төвөндикі формулини пайдилиниңдер:
Мәвқә — тәстік — нәтижә — йәкүн (МТНЙ):
Мәвқә — Мениң пикримчә, Құнтуғдиниң аллегориялық мәниси...
Тәстік — сәвәви. ҹүнки...
Нәтижә — Өз оюмни тәстікленеш үчүн төвөнки мисалларни ...
Йәкүн — хуласиләп ейтқанда...

- V. Мәтиндін Құнтуғди билән Айтолдиниң символикалық мәнисини ечиp беридиған бәйтлөрни тепиңдер. Уларниң өз ара охашалиғи билән пәрқини ениклаңдар. Венн диаграммисини түзүңдер.
Құнтуғди — охашалиқлири — Айтолди

- VI. 1. Дастаннинде төртлөвзі — идеяйисимволлук қулибар. Атап көрситиңдер.
2. Немишкә Одғурмиш жәмийәтни гунакарларниң җайи дәп атайду?
3. Өгдүлмишниң пикричө, қандақ қылған төғдирдө жәмийәт өйиплири жуюлуду?

Әсөр парчисидин қандақ ижтимаий-жәмийәтлик мәсилини байқидиңдер?	Уни мәтиндикі қайси парчә узундиси арқылы дәлилләп алалаймән.

- VII.** 1. Немишкө дастан “Қутадғу билик” дәп атилиду? Силәрниң оюнларчө қандақ?
2. Немә сөвәптин Одғурмиш өз орниға (тағқа) йенип келиду. Қандақ ойлайсиләр?

- VII.** 1. Айтолди билән Одғурмишниң вапатини халиміған болсаңлар, у чағда Йұсуп Хас Һажипқа қандақ хәт язған болаттиңлар? Өзәңларни синап көрүңлар. Әгәр мәзкүр қәһриманлар өлүп көтмігөн болса, у чағда өсөрниң идеяйи мәзмұни өзгіреттиму?
2. Муәллип ким тәрәп ениқлап көрүңлар: Йұсуп Хас Һажип — Күнтуғди-Өгдүлмиш яки Йұсуп Хас Һажип — Айтолди — Одғурмиш. Немишкө шундақ ойлайсиләр?

- IX.** Биринчи баптін он иккінчи бапқичә болған бәйтләргө язмичә изән йезиңлар. Бу киришмә қисмиға өз пикирлириңларни билдүруңлар.

- X.** Оқуғучилар “Билимән, билгүм келиду, билдім” (ББ) жәдвалиниң 1-вә 2-графалирини башта толтурдуңлар, жәдвәлләрни топта муһакимә қилип, қошумчә егилігөн мәлumatлири асасида бу графаларни қайтидин толтуруңлар.

Билимән	Билгім келиду	Билдім

2-дәрис. Дастанниң композициялық алайдидиліги, шәкли әз тили. Мәзкүр эпик дастан асасен мәснәвий шәклидә йезилған. Әсәрдә 6600 йекин бәйт бар болуп, қурулма гөзәллигигә вә хаслиғиға егә. 13-бапқичә ислам әқидә-асаслири, Мұһәммәт пәйғәмбириимиз вә униң сәпдаш-мәсләкдашлири, наят мәжүзилири баян қилиниду. Әсәрниң идеяйи еқим-вақиәлиги 13-баптін кейин башлиниду. Идеяйи мәзмұниға аит муназириләр төрт аллегориялық образға мужәссәмләңгән. Турақтық билән турақсизтық арисидики сөһбәт Күнтуғди билән Айтолдиға мәркәзләшкән. Әнді жәмийәт билән тәбиәт арисидики аллегориялық символлук сөһбәт Одғурмиш билән Өгдүлмиштә мужәссәмләшкән. Мәзкүр аллегориялық символлар түпәйли, шу дәвирдики сопилиқ еқимларниң мәнийити һәккідә чоңқур мәлumatтарға егә болалаймиз. Әсәрдә шундақла Одғурмишниң “чүш тәдбири” алайдидә композициялық шәкилдә берилгән. Әсәрдики бәзи төртлүкләрни несанқа алмисаңда, у парс шаири Фердәвсийниң “Шахнамә” әсәригә охшашла аruz шеирийитиниң мутәқариб вәзнидә йезилған. Ритмлиқ қурулмиси фаулун, фаулун, фаулун, фаул, йәни ү— —, ү— —, ү— —, ү—. Башқичә ейтқанда, сәбаб+вәтәд бирикмисиңиң (рукн) мисрада төрт қетим тәкраплинишидин ибарәт.

Әдипниң бәдий маһаритини дастанниң лирик-нә epis сөз ибарилиридин яққал көрүвелишқа болиду. Мәтингләрдә тәсвирий

вә ипадиләш услуплири интайин көп. Униңдин биз қандақту бир гөзәлликни, нәписликни, поэтик бәйтләрниң жәлип қилиш күчини, ойнақ вә раванлиқ ритм хусусийәтлирини байқап, бәһриманшадиманлиқта һөзүрлүк кәйпиятқа бөлүнүп, әдәбий тил йүксәклигигә қайил болумиз. Болупму дастанда мақал-тәмсилләргө йекин сөз ибарилири (афоризмлар) интайин көп. Мәсилән:

Яхши қилиқ ақ сүт билән кирсө,
Өлүм көлсиму у неч өзгөрмәйду.
Нәммә изгүлүклөр билим түпәйлидур.
Билим түпәйли һәм көккө йол тепилиду.
Билимни бүйүк, оқушни улуқ бил,
Бу иккиси таллиған бәндисини улуқлайду.
Зәкавәт қәйәрдә болса, улуқлуқ шу йәрдә,
Билим кимдә болса бүйүклүк шу йәрдә.
Киши зулмәт басқан қараңғу өйгө охшайду,
Оқуш-идрәк бир мәшъәлдурки, уни йорутиду.
Мал-дунияни қанчә тәрмигин — у түгәйду,
Қалса сөз әбәдий, пәкәт яхши нам қалиду.
Оғул-қиз кичиклигидә немини үгәнсө,
Та қерип өлмигичө унутмайду.
Дост тутмақ асан, риайә қилмақ қийин,
Дүшмән болмақ асан, ярашмақ қийин.
Икки түрлүк кишигө йеқинлашма, узақлаш,
Дүшмәнни зәйип дәп узақ ғапил болма,
Вапасиз кишиләргө тамақ бәрмә.
Адәмләрсиз яshima, адәмләр арисида бол,
Адәмләр әйивини көрмә, өз әйивиңни көр.
Әгәр хәлиқниң башчиси яхши болса,
Униң хизмәтчилири һәм яхши болар.

Дастандики тәбиәт мәнзирилируму китапханға муһим бир қисметниң гөзәллигини һәдийә қилиду. Мәсилән наоруз-баһар бейити төвәндикичә шәрниләнгән:

Есип көлди шәриқтин баһарниң йели,
Безәшкә дуния ачти жәннәт йоли.
Қонур йәр ипар толди, кафур кетип,
Безәнмәк тиләр дуния көркөм етип.

Дала, тағ, қир, ойман тәшәнди йейип,
Безәлди вадилар йешил, нал кийип.

Мәзкүр шеирни оқуған киши, шаирниң тәбиәт мәнзирисини гәвидиләндүрүштиki поэтик услубини нәқишкә қияс қилиду. Униңда тұрақлиқ эпитетлар (сұпәтлиниш) қоллинилиду. Шу сәвәптин биз қонур йәр, йешил ойман, көк (асман) кәби бәдииж васитиләрдин зоқлинимиз. Амма әсәрдики әң муһим, әң көп тарқалған бәдииж

услуп — у аллегориядур (жанландуруш). Аллегория — бу йошуун қияслап, пәдәзләп, жанландуруп әстәрлик ейтиш дегән уқумни бериду. Бу поэтик услупни язғучи вә шаирлар көп пайдилиниду. Йұсұп Хас Һажип мәзкүр услупни йүксәк дәриҗигә көтәргән әдип. Мәсилән, Құнтуғди, Айтолди, Өгдүлмиш вә Одғурмиш адәм исимлири өмәс. Шуңлашқа қәһриманларниң ички кәчүрмилири, хошаллық вә қайғулук кәйпиятлириниң сири баян қилинмайду. Бу уқумларға инсанийәт йетиштүргән наһайәт зор тарихий-мәдәний, пәниий-диний йәкүн-нәтижиләрниң әқлий сиғмиси-ачқучи мужәссәмләнгән, шуңлашқа улар символлуқ характергә егә.

Қанатлық сөzlәr. Әдипниң өсәридики афоризм вә мақал-тәмсилгә йеқин қанатлық сөzlәrни йезивелиңлар. Мәсилән:

Мал-дунияни қанчә тәрмигин — у түгәйдү
Қалса сөз өбәдий, пәкәт яхши нам қалиду.

Тәтқиқат мавзууси: “Қутадғу биликтиki” “тапуғ” сөзиниң символикиси.

“Қутадғу билик” дастанини толук оқуп чиқынлар. Униңдин “тапуғ” (хизмәт еқидиси) сөзиниң идеявиy вә эстетикилиқ мәзмуунини ечиш үчүн тәтқиқат елип беріңлар. Муәллип бу сөзни немә үчүн ишлитиду вә униңға қандақ символикилиқ мәна бериду. Аталмиш сөз қандақ ибариләр билән биллә келиду.

- I. Берилгән мәтингни оқуп жүп болуп, қелин яки инчикө, соалларни түзүп асасий идеялирини ениқлаңлар.
1. “Ким илдам” усулини пайдилинип, тахтидики бошлуққа йезип чиқынлар.

Символ	
Аллегория	
Метафора	
Эпитет	
Афоризм	

- 2. Хрестоматиядин билим вә өхлак, тил пәзилити вә хусури, шундақла Айтолди вә Құнтуғди нозуридики сөһбити, Айтолдиниң оғли Өгдүлмишкә несиһити қисимлирини топларда муһакимә қилип, аддий тил билән ейтип беріңлар. Рольларға бөлүп, һиссиятлиқ вә раван оқуңлар.

Шеирни һиссиятлиқ оқуимиз

- II. 1. Йұсұп Хас Һажипниң һәrbir қәһриманиға айт бәйтлирини төпип, оқуңлар. Мисралардики муһим сөzlәrни ениқлаң, уларни авазиңлар арқилиқ пәриқләндүрүңлар. Үнүңлардики өзгиришләргө дикқәт қилиңлар. Немә үчүн бу сөzlәrни алайды авазлиқ оқудуңлар?

2. Синипта шеир оқуш бойичө көрүк уюштуруңлар.
3. Баһалаш жәдвилини толтуруңлар. Объектив баһа беришкө тиришиңлар. Декламация қылғучиларниң актерлук вә натиқлиқ хусусийәтлири барму? 2-жәдвәл. Баһалаш тәләплири. (Өлчөм критерийлири)

Декламация қылғучи муәллипниң ой-пикрини толук тоғра йәткүзиватамду йәйкему?	тоғра	натоғра
Қәһриманларниң ички һиссиятлири шеирда ипадә қиливатамду йәйкему?		
Аңлиғучиларниң қәлбидә төвриниш түйгулири қозғи-ливатамду йәйкему?		
Шеирни аңаңлиқ оқуш давамида темп, тембр вә аваз өзгіриватамду йәйкему?		
Мәтингин оқуш давамида сөзлөр тоғра тәләппуз қилиндиму йәйкему?		
Аваз жараңлиқму яки йоқму?		
Мәтингин оқуш давамида ишарәтлөр тоғра пайдилинил-диму йәйкему?		
Мисралар раван вә тосалғусиз оқулдиму йәйкему?		
Шеир турақлири тоғра қоюлдиму йәйкему?		
Шеир қапијәлири алайида авазлиқ оқулдиму йәйкему?		

III. Оқулған бәйт мисралиридин кейин өз оюңларни төвөндики жәдвәлгө йезиңдер.

Символик образлар	Символик образларниң сизләргө яқын хислити	Бу хислити сизләргө немиси билән яқты. Өз пикриңлар.
Айтолди		

Халиған образға Синквейн (французчә: кичик бир мәзмунда шеир йезиши) түзүңлар. Униңда қапијә болуши шәрт әмәс, амма униң биринчи мисрасида синквейнниң идеясини ипадиләйдіған исим жәзмән болуши керек.

Мәсилән: Ким Айтолди

2. Қандақ? Әқиллиқ, парәсатлик —
3. Немә қилиду? —
4. Төрт сөздин ибарәт түгүн сөз —
5. Мәнадаш, синоним сөз —

бир исим,

икки сүпәтләйдіған хусусийәт үч пеил

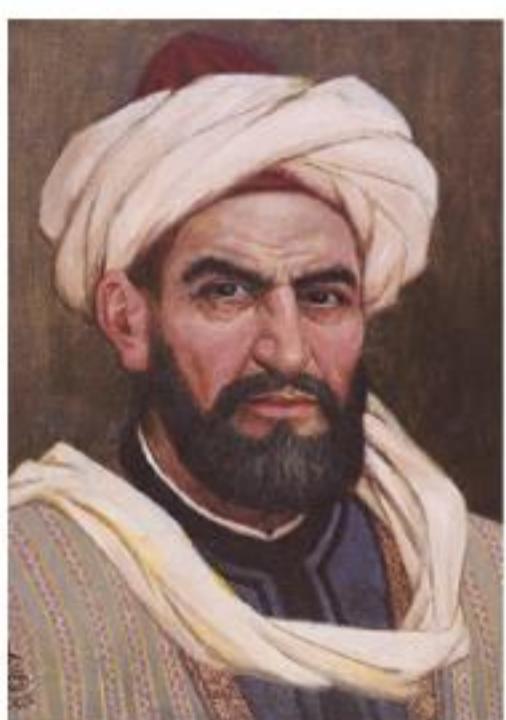
IV. Интернет торлиридин қошумчә мәнбө топлаш. Хрестоматиядә берилгөн 51—62-бапларни оқуп, “яхши соаллар” усулинин тәйярлаңдар.

V. “Бир минутлик әссе” усули билөн билимндарни хуласилөңлар.

- Силәр чүшөнгөн асасий мәсилә немә? Мавзу бойичә силәргө қандақ мәсилиләр чүшиниксиз болуп қалди?
- “Қутадғу билик” дастаниниң авазлиқ нұсхисини қошумчә мәлumat мәнбөлиридин тиңшисициз болиду.

МАЙМУТ ҚӘШҚӘРИЙ (XI ә.)

Маһмут Қәшқәрий

Әдип ижадийитиниң әһмийити вә илмий қиммити. Маһмут ибн Ыұсәйн ибн Мұһәммәт әл-Қәшқәрий — оттура әсир уйғур әдәбиятиниң бүйүк вәкили, қамусий алим, түркшунас илиминиң мәшһүр билимдани вә түрк дуниясиниң әнциклопедист әлламиси. Тәхминән XI әсирниң 20-жиллири Қараханийлар дәлитиниң пәйтәхти Қәшқәрдө туғулған. Алимниң йәнә бир “Жәваби-рун-наһви фи луғатит-түрки” намлиқ әсәрни язғанлиғи мәлум, амма у бизгичә йетип кәлмиғен.

Маһмут Қәшқәрийниң “Дивану луғатит түрк” мәшһүр әсәри дуния мәдәнийәт тарихидики орни йүксәк бир қамустур. У түрк тиллиқ хәлиқләрниң тәрәққиятини йеңи балдаққа көтирип, дуния мәдәнийитиниң техиму риважлинишиға асас яритип бәргән шәхс. Әдип мәзкүр әсәрни йезип чиқиши үчүн наһайити көп вақитни сәрип қилип, қайта-қайта ишлігөндөлігі мәлум. Бу һәктә М. Қәшқәрий мундақ язиду: “Мән түркләр, түркмәнләр, оғузлар, чигилләр, яғмилар, қирғизларниң шәһәрлирини, қишлоқ вә яйлақлирини көп жиллар давамида кезип чиқтим, луғатлирини топлидим, түрлүк сөз хусусийәтлирини үгинип, ениқлап чиқтим. Мән бу ишларни тил билмігөндегім үчүн әмәс, бәлки бу тиллардикі һәрбир кичик пәриқләрниму ениқлаш үчүн қылдым”. Әдипниң бу пикригә қарап, униң ана тил еқидә-сөйгүсінин нәкәдәр йетүклигини байқаймыз. Қедимий ана тилимизниң әң гөзәл, нәпис раван тәрәққиятидин учур алимиз. Бу Маһмут Қәшқәрийниң Йұсуп Хас Һажип охашашла ана тил мәдәнийитиге алайынде етивар берип, көңүл қойғанлиғиниң очук бир испати. Улар түрк тилиниң әрәп-парс тиллиридин қелишмайдығанлиғини алайынде тәқитлигөн. Һәр икки улук алим түрк қәбилилириниң биртуташ-қандаш хәлиқ екәнлигини тәшвиқ қылған вә сөйүмлүк тил-мәдәнийитимизниң риважлинип, гүллинишигә зор төһпиләрни қошқан. Улар өз ана тилини пәс көрүп, ят хәлиқләрниң тилиға қарғуларчә берилиш охашаш сәлбий нуқсанларға хатимә бәргән. Демәк, бүгүнки яшларму өз ана тилиниң қәдрини йоқатмаслық үчүн тиришиши керәк. Чүнки һәммимиз,

Маһмут Қәшқәрий ейтқандәк, ана тилда ойлаймыз, тәпәккүр қилимиз, бир бири мизгө сиғинимиз, көрүватқан чүшлиrimизму ана тилда, ана тилда күлүп, ана тилда жиғлаймыз. Бу кимлик-өзлүгимизни тонушниң бирдин бир тұрткиси.

“Дивану луғәтит түрк” охшаш бүйүк бир әсәрниң илим-пән вә мәдәнийәт мәйданиға келиши бежиз өмәс. Оттура әсирдә қараханилар дөлитиниң пайтәхти — Қәшқәр шәһири — түрк хәлиқлириниң мәрипәт вә мәдәнийәт мәркизи еди. М. Қәшқәрий шунлашқа бу йәрдә яшаватқан хәлиқни Хақанийә түрклири вә уларниң тилини Хақанийә тили дәп көрсөткән. У бу тил hәкқидә “Әң очуқ вә раван тил хақанийә өлкисидә яшиғучиларниң тилидур” — дегән. Қедимий Қәшқәрдә наһайити соң мәдрисиләр зор паалийәтләрни елип берип, түрк дуниясины өзигө мәптүн қиливалидиған қудрәткә егә еди. Шу түпәйли, Қәшқәр ислам мәдәнийитиниң узун вақитлик вә алайыдә төһпикар мәркизигө айланған. XI әсирдики бу хил мәдәний қайнам вә ойғиниң һәммә хақанлықтарни өзигө тартып туратти.

Бүгүнки күндә әдипниң “Дивану луғәтит түрк” әсәри көплігән түрк тиллириға тәржимә қилинған. Мәзкүр әсәр көпинчә луғәт сүпитидә берилип, сөз-ибариләр hәртәрәплимә шәрниләнсими, унинда орун алған хәлиқ еғиз ижадийити жәвhәрлири билән шеирийәткә аит мирасларниң бәдии қиммити наһайити зор. Биз бу әсәрләр сүпитигә қарап, оттура әсирләр әдәбият муһитиниң наһайити жуқури бир мәдәний басқұчта риважланғанлиғидин вә униң бай һәм хилму-хил екәнлигидин учур алимиз. Алимларниң ейтишичә, “Дивану луғәтит түрктә” орун алған әдәбият нәмунилири һәрхил бәдии әнъәниләрниң мевисидур. Унинда қедимий әждатлиrimизниң мол хәлиқ еғиз ижадийитигө егә болғанлиғидин башқа, түркій қәбилиләрниң шәриқ мәдәнийитиниң тәсиригә учриғанлиғини билимиз.

“Дивану луғәтит-түркниң” бәдии концепцияси. “Дивану луғәтит-түрк” әдәбий мәнбә сүпитидә әһмийити бебана әсәр. Унинда көплігән түрк қәбилилири тәрипи din яритилған хәлиқ еғиз нәмунилири вә hекмәтлик сөзлири жәмләнгән. Маһмут Қәшқәрий ислам дуниясиға түрк хәлиқлириниң бай әдәбий-мәдәний ғәзинә-дурданилириға егә екәнлигини испатлаш билән биргә, уларни өзгә хәлиқләргә hәртәрәплимә соңқур тонуштурушни мәхсөт қылған. Бу ғәзиниләр әдәбиятта лирик вә эпик жанрларниң баравәр дәриjидә жошқун риважланғанлиғини намайән қилиду. Унинда түркій хәлиқләр мәдәнийитигө аит көплігән қедимий әпсанә ривайәтләр, 300 дин артуқ һәрхил мақал-тәмсилләр, охшимиған мәзмундики hекмәтлик сөзләр, 700 дин ошуқ шеирий төртлүкләр орун алған. Амма уларниң ичиә 150 парчә аruz шеирийитигө хас болған “бәйтләрдин”, йәни мәснәвий

шәклидә йезилған қәсидиләрдин башқа, ғәзәл, қитъә жанрлириға аит парчилар тәшкіл қылған. Бирмунчө шеирлар аruz вәзнидә вә бәзилири болса, қедимиң аллитерация услубида йезилғанлиғини байқашқа болиду. “Диванда” йәттә эпик дастандин башқа көплигөн ишқий қошакларму орун алған. Бу жанрлар көпинчә жәннамә сүпәт алған, шуңлашқа “Таңғутлар билән жәннамә” вә “Ябақу билән жәннамә” қатарлық әсәрләрни оқуғинимизда муәллипниң қәһриманлық билән вәтәнпәрвәрликкә жиғдий дәвәт қиливатқанлиғидин учур алимиз. Уларниң мәзмуниму бай. Бу әсәрләр қедимиң қәһриманлық дастанлиримизни вә эпик ривайәтләрни әслитип туриду. Биз шундақла, бәдииң нәмуниләрдә һәрхил пәнднамиләрни, қайнат ярилишиға мұнасивәтлик хиялий әсәрләрни (әсатирларни), тәбиәт мәнзирилириниң гөвдә-тәсвирини, етиқатқа мәнсүп мәденийиләр билән пәлсәпәлик қарашларни учритимиз. Бу әсәрләрдә биз түрк қәбилириниң қәһриманлиғини, қорқмас вә қайтмас ирадисини, жасурлуғини, қийинчилиқларға берәдашлық берәләйдиған мүжәз-хулқини, һәrbий услуг-маһарәтлирини, сәясий күрәшлирини, өз елигә болған чәксиз мұһәббитини үстүн бир кәйпиятта жәнлик тәсвиrlәнгәнлигигә көз йәткүзимиз. Буниң билән бир қатарда, түрк хақанлириниң чүшкүnlүк кәйпиятиму, иттипақлаштурушқа қаритилған йеганә ғайә-нишанларниң йетишмәслиги, камлиғи һәкқидиму пикирләр бар. Маһмут Қәшкәрий нәқил кәлтүргән қошақ вә мақал-тәмсиллири арқилик қәбиләвий баш баштақлиқтин, груһазлиқтин, мәнмәнчиликтин вә өз ара гуман-адавәтләрдин өкүнидиған хисләт-екидилиримизниң бар екәнлигиниму сәмимий тилға алиду. Бәзи әсәрләр арқилик биз қедимиң ата-бовилиримизниң мәртлик, мәнир вә қәһир тоғрисидики һекмәт-чүшәнчилири һәк-қидә мәлumat алалаймиз. Умумән, түрк қәбилилириниң өз ара бирлишишкә болған ихласиниң нәқәдәр күчлүклиги вә уларниң иттипақлиққа болған интилишлириниң сәмимийлигиму дикқәтни өзигә тартип туриду.

“Дивану луғәтит-түрктиki” бәдиий образлар вә тәсвиrlәр. “Дивандиқи” “Алп Әр Тунга мәрсийәси” бәдиий образ жәһәттин алғанда, алайидә пәриқлиқ. Мәзкүр мәрсийә 44 парчә қошактын ибарәт. Бу мәрсийәниң өзгичилиги шуки, түрк қәбилилири өзиниң сөйүмлүк қәһриманиниң вапат болғанлиғиға бәкму қайғуриду, тинмай яшларни тәқиду, батур оғланидин, йәни дана йолбашчисидин һәм илгәрки имканийәтлиридин айрилғанлиғиға пушайман қилиду. Парчилинип кәткән әвлатлириға вә уларниң йолсизликқа мұптула болуп қалғанлиғиға ечиниду, һәтта тәшвишлинип жиғлайду. Бу қедимиң әждатлиримизға хас изгүлүкниң бир йүксөк ипадисидур!

“Дивани”дикі бәдий өсәрләрниң ичидә “Қиш вә яз” муназирисиму тәсвирий жәһәттин алайидә дикқәтни тартиду. Уни уйғур әдәбиятидики муназирә жанриниң дәсләпки ярқын бир шәкли десиму болиду. Кейинәрәк бу жанр хәлиқ еғиз ижадийити тәрәкқияти давамида бейит шәклигә өзгәргән. Мәзкүр өсәр түрк қәбилилириниң ана тәбиәткә болған йеқимлиқ һәм иллик мұнасивәтлирини ашқарилайду, инсан билән тәбиәтниң мәнийәтлик уйғуныңини, бир туашлигини тәкитләйду. Шу сәвәплик бу мисраларға чөкүп, наяжанлиналаймиз вә шуниңға мұнасивәтлик инсанниң яшаш вә тәпәккүр тәризисини ениқ чүшинип, униң мәнасиға йетәләймиз. Чүнки бу өсәр — шу дәвирдики адәмләрниң сап сөйгү хәнишлирини, сәмимий қайғу-һәсрәтлирини гөвдилигән. Ушбу қурларда тәбиәткә болған мәнир муһәббәт вә гөзәл етиқат алайидә ипадиләнгән. Болупму китапханни мәжүсий-иптидаий тәсвиirlәr, дикқәтни тартидиған тәшбих — охшитишлар, һәрхил аллегориялық-жанланландурушлар, образлық һиссият-истиариләр мәһлия қиливалиду. Бу поэтик услуплар күчәйгәнсири, тәсвиirlиниватқан вақиәләр вә мавзулар оқуғучиға яки тиңшиғучиға беваситә тәсир көрситип, уларға һиссиятлик вә ғурурлук кәйпият бегишлайду. Шу түпәйли, көз алдимизда көчмән әждатлиrimизниң наят-мәишийити, өмүр паалийәтлири, тәбии мұнитни тонуш еқидилири намайән болиду. Образлар жанлинип вә жылвилинип яққал гөвдилинишкә башлайду.

Алип топу яшарди
Урут отин яширди,
Көлниң сувин күшарди,
Сигир бува мұнрашур.

Мәзмұни:
Тағу баши яшарди,
Күрүк отни яширди,
Көл сувлари тошурди,
Сийир, буқа мәрәшур.

Бу қедимий әждатлиrimизниң баһар тәсвири. Әнді қиш тәсвири тамамән башқа:

Көлди өсин өснәйу,
Қазқа тәпал уснайу.
Кирди будун қуснайу,
Қара булут көкрөшур.

Мәзмұни:
Көлди шамал һувиллап,
Боран болиб ғувиллап,
Хәлиқ титрәшур увиллап,
Қара булут гүлдирәр.

Бу көрүнүш-мәнзириләр исламдин бурунқы дәвирләрдиң көчмән наятынаның нәқ ипадиси. Жәннамә вә мәрсийә жанрлирида йезилған әсәрләрдә драматизм роһи наһайити қувәтлик. Шуңлашқа көплигөн алымлар бу әсәрләрдиң романтикилық һиссиятниң вә көтүрәңгү һаләт-пафосның можутлигини алайды тәкитлигөн. “Дивандықи” ислам муһитиға аит лирик, ишқий, пәлсәпәвий-дидактика, мәденийәвий-қәсида вә ғәзәлләрниң әһмийити бәләнт. Бу хил нәмуниләрниң умумий мәзмуни вә шәклий өзгичилиги Йұсұп Хас Һажипниң “Қутадғу билик” вә Әхмәт Йүгнәқиевинин “Әтәбәтул һәққайык” дастанлириға охшап кетиду.

Яға өрүр йөлигүқин наци тавар,
Билиг өри йиғисин нелик севәр,
Тавар йиғиб сув ақин инди сақин,
Көрум кәби изисин қәди сувар.

Мәзмұни:

Дүшмән ерүр инсанға малу товар,
Алим адәм явини қандақ сөйәр,
Мал жиғишиң сөл келиш дәп
Мал егисини таш кәби юмулатар.

“Дивану луғәтит түрктиқи” аяллар наятыға беғишлиған әсәрләрму дикқәткә сазавәр. Мәликиләргә беғишлиған бу әсәрләр мәденийә жанрида, тәшәккүрнамә шәклидә йезилған. Буниндин биз аялларға болған ижабий қарашибелимизни, уларни жәмийәттиқи орни-ролиниң үксәклигини еник көримиз. Бәзи алымларниң пикричә, мәзкүр шеирий парчә аruz вәзниниң “мұнсари” бәһригә тоғра келиду.

Жүқурида тилға елинған жанрларға қарығанда, пәлсәпәвий-дидактика қәсиедиләр көпирәк мәснәвий шәклидә берилип, пәндамә мәзмун-характериға егә. Улардин биз түркій өждатлиимизниң мәнавияти билән өхлақий изгү-нийәтлиридин бәһир алалаймиз. Бу парчиларда илим-пән күчлүк тәшвиқ қилиниду, һиммәт билән сахавәтлик, мәртлик билән меһмандостлук улуклиниду, ата-анини һөрмәтләш, уларни наят вақтида қәдирләш, сөзигө қулақ селиш лазимлиғи тәкитлиниду. Шуниң билән биллә инсанға хошал-хорамлиқ билән яшап хушярлиққа интилишниң әһмийитини чүшәндүриду. “Диванда” шундақла мал-дунияға һирс-һәвәс бағлаш, ақивәттә бекиллиққа, ачқөзлүккә елип келидиганлиғини тилға алиду. Мәзкүр әсәрни дикқәт билән оқуған инсан, әдипниң дүшмәнләрдин еңтият болушқа чақириватқанлиғиниму сезиду.

Билгө өрән сөвлөрин алғыл үгүт,
Әзгу сәви әзләсө өзгө сицар.

Әрдағи тила өргөнің, бөлмө қуваз,
Әрдашсизин үгүнсө аңма аңар.

Мәзмұни:

Алим киши сөзидин алғил үгит,
Изгу сөзни ешитсаң дилға сиңер.
Илим-хекмәт үгөнгін, болғын қәйсәр,
Һиммити йоқ махтанчақ йол йоқутар.

Мәзкүр мисралардин көрүп туримизки, өждатлиrimизниң илим-пәнгө болған ихлас-еқидиси наһайити үстүн болған. Шуңлашқа йүксөк кәйпиятта илим-хүнәрни тәшвиқ қилған. Улар алимларни бәкму қәдирлигөн. Илим-хекмәт үгөнмигөн кишиләрниң һөрмәт-һиммитиниң төвән болидиғанлиғини тилға алған. Бу хил кишиләрниң арисида махтанчақ шәхсләрниң көп болидиғанлиғи бежиз әмәс. Шуңлашқа Махмут Қәшқәрийму Йұсуп Хас Һажипқа охашаң қәдир-қиммити мәңгү уқум-чүшәнчиләрни тәшвиқ қилған. Меніндостлук әйнә шундақ бир бүйүк хисләт.

Көлсө қәли йәғлиғ болиб йанчиғ үмә,
Келур әниғ болмиш әниғ тутмә үмә.

Мазмұни.

Көлсө әгер ханәң үзрө ғәрип меһман,
Бар нәрсәңни алдига қой, бол меһриван.

Махмут Қәшқәрий Йұсуп Хас Һажип охашала дунияниң өткүнчи, турақсиз вә бевапа екәнлигини тилға алиду. Демек, улар яшиған дәвирләрдә инсанлар бу һәқтә көп ойлинатты һәм жәмийәтлик қаидә-тәртипләргө қәтъий риайә қилатти. Улар инсан тәғдирини өзгиришчанлиғини дайим әстә тутуп, мәнавий жәһәттин йетүк вә роһий жәһәттин күчлүк болушқа тиришатти.

Көзүм йәши сөвруқуб қузи ақар,
Илниб ажұн өмгөгин түгәл уқар,
Өмгөксизми турғу йоқ мунда таму,
Әзгулугуг көрмәзиб ажұн чиқар,
Ажұн күни йүлдүзи тутчи туғар.

Мәзмұни:

Көзүм йәши ширқирап қуюп ақар,
Аңлап дуния ғемини түгәл уқар,
Мәшәққәтсиз наят бунда өсла,
Әзгүлүкни көрмәстин булар бетөр,
Туғулған зат дунияда мәңгү парлар.

“Диванда” дунияниң ярилишиға айт пикирләрму орун алған. Улардин биз ата-бовилиrimизниң қайнат тоғрисидики қарашлирини чүшинәләймиз.

Тәңри ажун тарутти,
Чиғри узу тәзгинур,
Йулдузлари чөргөшиб,
Тұн-күн узә йургөнур.
Йаратти йашил чаш,
Савурди уруң қаш,
Тизилди қарақуш,
Тұн-күн узә йургөнур.

Мәзмұни:

Тәңри аләм яратғи,
Пәләк дайим айланур,
Юлтузлири сәплишип,
Тұн-күн узрә бу йәрдө.
Яратти йешил асман,
Юлтузлар йоли таман,
Қарақуш юлтұз-мезан,
Тұн-күн узрә алмишур.

Мәзкүр шеир парчиларға дикқәт қилидиған болсақ, у чағда қедимий әжәдатлиrimизниң бәдииң сәвийәсинин җуқури-йүксәк екәнлигигә көз йәткүзимиз. Шундақла шеирларниң мәзмұниға қарап, уни бәрпа қылған шәхсләрниң лирик нәрис вә чонқур бәдииң дитқа егә екәнлигини байқаймыз. Каинат тәсвиригә дикқәт қилидиған болсақ, у чағда Маһмут Қәшқәрийниң дуния хәритисини даирә-чәмбәр шәклидә сизиши бежиз өмәс. Алимниң еқидиси бойичә, йәр оттуриси — Мәркизий Азия болса, униң шу чағдикі төмүр қозиғи — Қәшқәр дәп чүшәнсәк хatalашқан болмаймыз. “Диванда” қошак шәклидики төрт мисралық шеирлар манийити афоризмға нағайити йеқин. Бу һекмәтлик сөзләр түрк хәлиқлири наятида зор орунни егилігән вә улар шу дәвирдики қәбилиләрниң ортақ мәпкүрисидин хәвәр берип туриду.

Құш явузи сағизған,
Йиғач явузи азған.
Йәр явузи қазған,
Будун явузи Барсған.

Мәзкүр мисралардики бәдииң охшитишлар нағайити еник мәзмұнға егә. Құшларниң ичидики әң хәтәрлиги вә қорқунушлиғи (явузи) сөғизғандур. Бұғұнки күндиму уйғурлар сөғинғандин бәк еһтият қилиду. У шарахлап сайриғанда, ақиветини яманлиққа жоруиду. Құтұлмигән ишларниң йүз беридиғанлиғини туйиду. Толиму ушшақ сөзлүк, ғевәтчи кишиләрни сөғизғанға охшитиду. Маһмут Қәшқәрийниң пикричә, яғачниң явузи — хәтәрлиги азғандур. Бу өсүмлүкниң һечбир пайдиси йоқ. Мевисиму қип-қизил пишқини билән, уни йегили болмайду. Уни һәтта отун қилишқиму

болмайду, чүнки униң учқунлири чачирап, от кетиш ховупи бар. Бу мисрадики әң қизиқарлық охшитиши — у қазған йәрниң, йәни патқақ, ойман-чонқур, пайдилинишқа болмайдыған йәрләрни тилға алиду. Бу хил образларниң ахирқи несапта Барсған кәби инсанларниң явуздук мұжәзлирини ечиp беришкә қаритилған. Буниң билән биз шу дәвирләрдики реаллик билән қариму-қаршилиқлардин хәвәрдар болумиз.

Умумән, Маһмут Қәшқәрий исламдин бурунқи вә исламдин кейинки мәдәнийәт басқучлирини бириктүрүветишикә мувалиқ болуп, көрүклүк хизметини атқурған, шуниң билән биллә инсанларға зор ишәнчә-үмүт берип, шу дәвирдики жәмийәтни йеңи тәрәққият басқучиға йетәклигән бүйүк бир әдиптур. Униң тарих-география, жәмийәт, әдәбияттыл вә этнография саңасидиқи қамусий салаһийитиниң һәйран қаларлық дәриҗидә екәнлигини тилға алмай мүмкин әмәс. “Диван”да жәмләнгән еник мәлumatлар ислам дәвридин бурунқи вә кейинки түркій әдәбий тили, хәлиқ еғиз ижадийити вә әдәбият нәмунилиридин наһайити зор дәриҗидә кам дегендә икки — үч әсир наят турмушимизни әкс әттүргөнлигини билимиз.

- I. 1. “Мозаика” усулинин пайдилинип мәтингни бөлүп оқуп, топларда тәһлил қилип, асасий ойни, идеяләрни жәмләп, мәнтиқилиқ қуаштуруңлар.
2. “М. Қәшқәрий: улук қамус” — мавзусида сөһбәт вә муләхизә үюштуруңлар.

II. Дескрипторлар:

1. Өзиниң көзқаришини тәстиқләйдү.
2. Мәлumatларға вә мәтингө тайинип, өз пикрини испаттайту.
3. Өсөрниң умумий мәзмуниниң сақлинишини тәминләйдү.

III. Өсөр тоғрисидиқи пикирләр бойичә иш елип бериш.

Оқулған қисим үстидин ишлөш:

Мәтингни оқуп чиқындар. Йөкүнлүк мұним сөзлөрни пайдилинип кластер түзүңлар.

Үлгиси:

Қизиқтурған мавзулар:

тарих:

география:

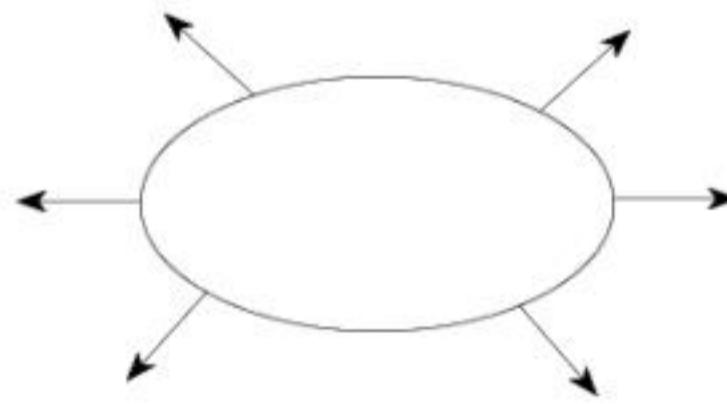
М. Қәшқәрий

жәмийәт:

этнография:

әдәбият:

тил

- IV. 1. Түзүлгөн кластер арқылың синипдашлириңларға М. Қәшқәрийниң ижадийити бойичә икки ზоң муреккәп соални қоюңлар.

2. Әдипниң өмөлгө ашурған қайси иши силәрни һөйран қалдурди?
3. Әдип портретлириға дикқет билөн қарап, өз көзқаришиңдарни ейтىнлар. Пәрқи вә охашлиқлири немидө?
4. М. Қәшкәрий ижадийитини мәжүзә сүпитидө баһалаңлар. Немә сөвәптин униң нами инсанийәт дикқитини өзигө тартып туриду? Немә сөвәптин униң өсөри бүгүнки күнгө қедөр өз өһмийитини йоқатмиған?

V. Оқуғучилар топларға бөлүнүп, өз ара муназиригө чүшиду.

Тапшурма: Көз алдиңларға көлтүрүңлар, силәр чоң бир өнжүманда сөzlөш керек: “Яшларниң нәзәридики өдөбий сималар”. Көпчилик алдида М. Қәшкәрийниң ижадийитини тәшвиқ қилишиңдар керек. Қандақ мәсилелөргө дикқет қылған болар единлар? Мәтингиди тәһлиллөрдин пайдилиниңдар.

- VI. 1. “Дивандики” кайнат тәсвиригө дикқет қилиңлар. Уни хөритө билөн селиштуруңлар. Қандақ охашлиқни байқидиңлар?
2. Құшларниң ичииди өң хәтәрлиги вә қорқунушлиғи (явузи) сөғизғандур. Сөвәвини чүшөндүрүңлар. Немишкө бүгүнки күндіму үйғурлар сөғизғандин ентият қилиду?
3. Қандақ һекимәтлик сөzlөр силәрниң дикқитиңдарни жөлип қилди?

Кошумчә мәлumat мәнбәлиридин М. Қәшкәрий ижадийити тоғрилиқ оқуп келиңлар.

VII. 1. “Бәш бармақ” усули арқилиқ соалларға жарап йезиңлар.

Баш бармақ — асасий мәсилә. Бүгүн дәристике өң асасий, баш мәсилә немә болди?

Фожа малтақ — бирлишиш. Мән топта яки жұптә қандақ ишлидим? Кимгө ярдәм қилдим? Кимни хошал қилдим?

Оттура терәк — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим вә тәжрибә алдим?

Фожа бөбәк — һәқиқийлик. Дәрис маңа яқтиму? Немиси билән?

Чимәлтәк — кәйпияти. Мән өзөмни дәристө қандақ сәздим?

“Дивану луғәтит түрк” тики шеирларниң тили, композицияси вә шәкли. Әсәрниң шәклий хусусийәтлири наһайити бай. Униңда бәйт шәклидә йезилған қәсидиләр, мәснәвийләр, хәлиқ еғиз ижадийитиниң жанрлири, бармақ шеирий шәкиллирини (төртлүкләр) көрүвелишқа болиду. Тәтқиқатчилар көплигөн шеирларниң аruz вә бармақ шеир системисиға мәнсүп екәнлигини тилға алған. Биз хәлиқ еғиз ижадийитигә мунасип әйнә шундақ шеирларни оқуғинимизда, уларниң қоشاқ шәклигө охшайдығанлигини һис қилимиз. Мәсилән, төвәндики төртлүкни алайли:

1	2	3
Айдим	/аңар	/сәвүк,
Бизни	/таба нә	/әлүк,
Көчтиң	/язи	/кәрик.
Кирлар	/тәзиз	/бәзүк.

1	2
Айдим аңар	/ сәвүк,
Бизни таба нә	/ әлүк,
Көчтиң язи	/ кәрик.
Қирлар тәзиз	/ бәзүк.

1	2	3
Айдим / аңар	/ сәвүк,	
Бизни / таба	/ нә әлүк,	
Көчтиң / язи	/ кәрик.	
Қирлар / тәзиз	/ бәзүк.	

Мәзкүр шеирниң мисралирини үч ритмға бөлүп оқушқа болиду (бириńчи төртлүккә қараң). Яки уни қошак шәклидә көп учрайдиган ритм-турақ билән оқусиму болиду (иккинчи төртлүккә қараң). Йә болмиса айрим икки ритм-турақта оқусиму болиду (үчинчи төртлүккә қараң). У чаңда бу шеирниң қапийәлири иккинчи тураққа қошулиду вә униң пәриқлиқ мәзмұни йенидики қатар кәлгән сөз билән уйғуналишип кетиду. Әң муһими, турақларни әйнә шундақ бәлгүләш арқылы, тоғра ритмлик, мәнилиқ, ипадилиқ оқушқа (декламация) болиду. Әсәрдики көплигән шеирларниң қапийәлишиш тәртивиму һәрхил. Биз көпинчә *aaab, vvvb, gggb* шәклини көримиз. Жуқурида мисалға елинған шеирниң қапийәлиниш усули болса *aa aa*.

Бәйт шәклидә йезилған шеирларниң қапийәсигә келидиган болсақ, улар адәттә мәснәвий шәклидә йезилиду. Алимларниң пикричә бу бәйт Йұсүп Хас Һажипниң дастанидики шәклий услуплар үлгисидә йезилған. Амма “Қутадғу билик” охшаш мутәқәриптә әмәс, бәлки рәмәл бәһринин қисқа шәклидә йезилған.

Көңүл кемиң / болса қали / йоқ чиғай, 11 боғум

— — Y—/ — — Y— / — Y— Сәбаб, сәбаб, вәтәд

Қылса күчүң / болмас ани / тоқ, йә бай. 11 боғум

— — Y—/ — — Y— / — Y— Сәбаб, сәбаб, вәтәд

Қизиқ йери шуки, бу бәйтни бармақ шеир системисиниң 11 боғумлуқ 4+4+3 ритм-турақ шәклидә оқусиму болиду. Шуңлашқа биз “Дивандики” көплигән шеирларниң қайси шеир системисиға тәэллук екәнлигини билмәймиз. Бу әһвал көплигән тәтқиқатчиларниң дикқитини жәлип қилип, һәрхил талаш-тартишларни туғдурмақта. Төвәндики бәйтниң руқи-турақлири башқа болсиму, улар худди биз башта тәқитлигәндәк, икки, йәни аruz вә бармақ шеир системисиниң мәһсулати дәп қарашқа болиду.

Алғил өгүт/ мәндин, оғул,/ әрдәм тилә, 12 боғум

Бойда улуғ/ билгә болуб, /билгиң ула. 12 боғум

Бу əһвалға қарап, биз Махмут Қәшқәрийниң әрәп-парс шеир тәләплирини вә бармақ хәлиқ шеир системилиринин қанунийәтлирини нағайити яхши билгән дәп қараймиз.

I. 1. Мәтінни оқуңдар вә INSERT жәдвалини түзүңлар: Буни мән билеттим.

Бу маңа йецилиқ. Мән башқичә ойлиған. Қизиқарлық.

2. Мәтінни INSERT оқутуш усули бойичә тәһлил қилиңлар. Төвәндикі бәлгүлөр билән һәрбир қурни бәлгүлөңлар. Өз пикриндарни хуласиләп йезиңлар.

“V”	“_”	“+”	“?”
Билимән	Мениң ойлиғиним- дәк өмәс, әксичә	Мән үчүн йеци өхбарат	Келишәлмәймән, билгүм келиду, тәтқиқ қилимән

II. Шеирни һиссиятлиқ оқуымиз.

1. Махмут Қәшқәрийниң шеирий өсөрлирини һиссиятлиқ оқуңлар. Мисралардики муһим сөzlөрни ениқлап, уларни авазиңлар арқылы пәриқлән-дүрүңлар. Авазиңлардики өзгиришлөргө дикқәт қилиңлар. Немә үчүн бу сөzlөрни аланидә үнлүк оқудуңлар.
2. Синипта шеир оқуш бойичә көрүк уюштуруңлар.
3. Баһалаш жәдвалини толтуруңлар. Объектив баға беришкө тиришиңлар. Декламация қилғучиларниң актерлиқ вә натиқлиқ хусусийәтлири барму?

3-жәдәвәл

Баһалаш тәләплири (Өлчөм мизанлири-критерийлири)

Декламация қилғучи муәллипниң ой-пикрини толук йәткүзүватамду йә йоқму?	тоғра	натогра
Қөһриманларниң ички-һиссиятлири шеирда ипадә болуватамду йә йоқму?		
Аңлиғучиларниң қәлбидә тәвриниң түйғулири қозғили- ватамду йә йоқму?		
Шеирни аңаңлық оқуш давамида темп, тембр вә аваз өзгириватамду йә йоқму?		
Мәтінни оқуш давамида сөzlөр тоғра тәләппуз қилин- диму йә йоқму?		
Аваз жараплиқму яки йоқму?		
Мәтін оқуш давамида мимика-ишарәтлөр тоғра пайди- линилдиму йә йоқму?		
Мисралар раван вә тосалғусиз оқулдиму йә йоқму		
Шеир турақлири тоғра қоюлдиму йә йоқму?		
Шеир қапијәлири аланидә авазлик оқулдиму йә йоқму?		

III. “Бир жүмлә билән йәкүнлөш” усулини пайдилинип, өтүлгөн мавзу бойичә өзәңдерниң чүшәнгиниңларни бир жүмлә билән хуласиләп йезиңлар. Муәллимниң ярдимидә язған жүмлилириңларни жүплүк, топлуқ муна- кимә қилип, синипниң алд�다 оқуп беріңлар.

АТАЙЙ, СӘККАКИЙ ВӘ ЛУТФИЙ

Әдипләр ижадийитиниң қиммити вә бәдии концепцияси

XIV—XV əsирләр, йәни чағатай вә тимурийләрниң һөкүмранлиги дәвридә Мәвринәһир (Назирқи Сәмәрқәнт), Харәзм, Хорасан, Бәлх вә Герат қатарлық шәһәрләр түрк мәдәнийитиниң мәркизигә айлиниду. Бу шәһәрләрдә наһайити чоң мәдрисиләр пәйда болуп, унинда көплигән талиплар билим алиду. Шу түпәйли, Мәркизий Азиядә мәдәнийәт, әдәбият, сәнъет наһайити тез риважлинип, йеци тәпәккүр еқимлири вә мәпкүрәвий силкинишләр йүз беришкә башлайду. Әлишир Навайиниң пикригә асаслансақ, бу дәвирдә наһайити нурғун шаирлар ижадийәт билән шуғулланған. Уларниң ичидә Атаий, Сәккакий вә Лутфий наһайити зор утуқларни қазинип, уларниң исми түркй хәлиқләр ичидә кәң таралған. Бу дәвирләрдә шәкилләнгән ортақ тил муһити көплигән түркй хәлиқләрниң мәдәнийитигә беваситә тәсир көрсөткән. У заманларда Евразия, Кавказ вә Мәркизий Азия түрк-зиялилири әйнә шу бир тил асасида ижат қилишқан. Шуңлашқа һәрхил жайларда яшиған көплигән зиялиларниң әсәрлирини bemalal оқуп, чүшинимиз. Чүнки у дәвирләрдә бирхил әрәп вә уйғур йезиқлири баравәр дәриҗидә ишлитиләтти. Шуниң үчүн түркшунаслиқта бу ортақ тилни чағатай тили дәп атайду. Амма шу дәвирдә яшиған һәммә шаирлар Әлишир Навай охшашла, бу тилни чағатай тили демәй, уни түрк тили дәп тонуған. Бүгүнки уйғур тилиму әйнә шу дәвирдә шәкилләнгән әдәбий тилиниң беваситә, уттур мирасхоридур.

Атаий, Сәккакий вә Лутфий Мәвринәһирдә яшап, ижат билән шуғулланған. Уларниң ижадийити асасән XV əsирниң биринчи йеримиға тоғра келиду. Мәшкүр намайәндиләр яшиған дәвирдә Мәркизий Азия асасән иккигә бөлүнүп, (Фәрбий қисми — Мәвринәһир, шәрқий қисми — Монғоллар), аһалилар көчирилсими (Бу һәкәтә Низамидун Шамийниң “Зәфәрнамә” (Х ə.), Шәрәфуддин Әли Йәздиниң “Зәфәрнамә” (XV ə.), Абдураззак Сәмәрқәндий “Мәтлә әс-сәъдәйн вә мәжмәэл-бихрайн” (XV ə.) қатарлық тарихий әсәрлиридә йезилған), амма әдәбий вә мәнивий муһит нечбир өзгәрмеген еди. Фожамқули Бәлхиниң “Тарихи қипчақ-и” әсәригә асасланғанда, Мәвринәһирдә яшаватқан көплигән шаирлар моғоллар зиминыға bemalal келип-кетип жүргән вә у йәрдики аһалиларниң һөрмитигә еришкән. Фожамқули Бәлхи шу чағдикى уйғур бәгзадилиригә вә ханлириға болған ишәнчә-һөрмәтниң алайидә болғанлигини тилға алиду. Түрк бәглири ара зиддийәтләр пәйда болған чағда, уйғур ханлири ариға кирип, уларни хоп қилип, яраштуруп қояттикән.

Лутфий

Атайй

Бу уйғур қабилилириниң билим дәрижиси билән уларниң тәпәккүр қилиштиki тәжрибисини рошән көрситип бериду. Буни биз алди билән Йұсуп Хас Һажипниң “Қутадғу билик”, Әхмәт Йүгнәкийниң “Әтәбәтул һәқайик” қатарлық көплігән муәллиiplәрниң әмгәклириниң үеңи нусхилири көчирилгәнлиги билән беваситә мұнасивәтлик һалда қараймыз. Бу шу Мәвринәһир билән Моғоллар дәвирдіки илим вә мәдәнийәт әһлиниң уйғур йезигиға болған چоң қизиқишидин вә шундақла бу тәвәләрдіki жукури дәрижидиki бирхил мәдәнийәт кәйпиятиниң можутлуғидин гуваһ бериду. Бу дәвирләрдә түрк тилидики әдәбият, сәнъәт вә башқиму мәдәнийәт саһалири мисли көрүлмігән дәрижидә тәрәққий етишкә башлиди. Бу кәң көләмлик мәдәний ойғиниң Әлишир Навайидәк бир бүйүк намайәндіниң үетилип чиқишиға зәмин яратти. Әлишир Навай өзиму өзиниң замандашлиридин бәк хурсән болғанлиғини йошурмиди. “Та мұлк әрәб вә сарт сәлатинидин түрк ханларға интиқал тапти” — дәп язған еди атақлиқ шаир. — Халагухан заманидин султани саһибқиран Төмүр Көрәган заманидин Фәрзәнди хәләфи Шаһрух Султанниң заманиниң ахириғичә түрк тили билән шуара пәйда болдилар. Вә ул һәзрәтниң әвлад вә әһфедидин һәм хуш тәб сәлатини зуһурға кәлди: шуара Сәккакий вә Һәйдәр Харәзмий вә Атайи вә Муқумий вә Йәқиний вә Әмирий вә Гәдайдәкләр” — дәп пәхирләнгән еди бүйүк намайәндә.

Атайй әсәрлириниң идеявиy мәзмуни, бәдiiй үөнилиши вә образлар. Мәвланә Шәйхзадә Атайй — оттура әсир түрк-уйғур әдәбиятиниң бүйүк вәкили, Яссавий әвладидин чиққан истедатлиқ шаир. У Әлишир Навайиниң пикричә, Бәлхтә (Авғанстан) туғулуп, Сәмәрқәнт, Бухарарада (Өзбекстан) яшиған. У атиси Исмаил Бәлхигә охшаш дәрвишләргә йетәкчилик қилған. Мәвринәһир шаһи Улукбәг уни сарай шаирлар қәвмігә рәсмий тәклип қилған. У кичигидинла миңәзи наһайити силиқ-сипайә, чеһриси очук, хушхуллуқлук бир

шәхс болуп йетилгән. Өз заманисида көплигөн зиялилар әрәп-парстылида сөзләшкә вә ижат қилишқа адәтлинип қалған еди. Атаий болса, улардин пәрикләнгән һалда, өз ана тилице шеирларни аддий вә раван йезип, шәһрәт қазанған. Әлишир Наваййинц пикричә, Атаий ғәзәлнәвис (ғәзәлхан) шаир болуп, униң “Девани Шәйхзадә Атаий” намлық өсөри интайин зор дикқәтни қозғиған. Амма шаирниң ижадийити бизгичә толук йетип көлмигән. Бүгүнки күндә униң Санкт-Петербургта (Россия) сақлиниватқан 260 ғәзәлни өз ичигә алған қолязма нұсхисиниң бар екәнлиги ениқ.

Атаий өсәрлириниң идеявиј вә бәдии мәзмуни XV әсирдә шәкилләнгән әдәбият әнъенилири билән зич мунасивәтлик. Мәзкүр дәвирдә ислам еқидиси асасида риважланған суфий-тәсәввуфчә (иләний тәсәввур, көз алдыға кәлтүрүш деген мәнада) қараашлар чонқур йилтиз тартқан еди. Бу қараашлар икки дунияниң (вақитлиқ вә мәңгүлүк, бақи дуния вә пани дуния) ибадити билән чирмашқан еди. Улар бақи дунияни қариму-қаршилиқлар толған дуния сүпитидә қарап, пани дунияни зиддийәтсиз, тинич бир дуния дәп тонатти. Бу иләний мәпкүрә можудатлиқни тонушта йеганә услуга айлинип қалди. Суфийларниң пикричә, бу иләний можудатлиқни тонуш асан өмәс, бәлки бу пәкәт ишқ бағлиған инсанларниңла ишлиридур, дәп чүшәнгән. Ишқниң бириңчи бәлгүси — қәлб оти, һижран, иккинчи бәлгүси — айрилиш зәрдави. Дәрһәқиқәт, Атаийниң пикричә, айрилиш билән һижранни чүшинәлмігән инсанниң мәпкүрисидә қандақларчә интизарлиқ вә тәшналиқниң тамчиси болсун. Изтирап сәзгүлири туюқлишип, изгүлүк тәлпүнүшлири соғулиду. Үндақ кишиләрниң қәлбидә һеч қачан от янмайду, һижран дәрдидин “бағри қан” болмайду, иштияқтын жени көймәйду, бутқа айлинип қелип, көңүл-кәйпиятида чирақ янмайду. Ашиқлар зимиининиң ишигини ачқан адәм, ялғузлуқта беарам болиду, амма у нечқачан өзәмчилик туғини егиз көтәрмәйду.

Қан болди көңүл фирақи бирлә,
Көйди жәним иштияқи бирлә...
Ишқиңда қара башим ақарди,
Бир бақмади көз қарақи бирлә.

Наят қийинчилиқлириға вә дәрт-әләмләргә дучар болған инсанлар, сөйгү-муһәббәт азавидин бәрпа болған аччик-чүчүкниң тәмини тартишқа мувәппәк болалайду. Садақәтниң мәнисигә толук йетәләйду. Вападарлиқ йолидин азмайду. Бешини кесивәтсиму, өз хәнишлиридин ваз кәчмәйду. Наинсаллар кәби үз өрүвелип, хиянәт пиялисидин су ичмәйду. Байлиқ-мал дунияниң арқисиға киривалған адәм нәдин ишқ-сөйгү чириғини яндуралисун.

Көс башимни йәргө сал, ятсун қара зулғиң бикин,
Гәр нәзәр қылсаң йүзүндін өзгө йүзгө қайрилиб.

* * *

Ашиқ әрмәс ул муһөввөс ким тиләр зәр бирлө вәсл,
Ашиқ улдур ким висалиң нәқтин истәр заридин.

Маддий дунияға сөйгү бағлиған инсан, униңдин айрилған бир күни икки йолға мұптила болиду. Бири бу ишқ өтиға қайғуруп, өртүнүп, көйүп күл болиду. Йәнә бири зулумкәшлик йолидин бәхит издимәкни истәйду.

Шу нәрсини мәмнунийәт билән тәқитләймизки, Хотән шәһири оттура әсирдә яшиған көплігән шаирлар ижадийитидә кәң орунни егилигән. Хотәнликләр өсүмлүкләр дуниясинаң сирини ечишқа тәлпүнидиған, тәбиәт мәнзирисиге айт гөзәлликләргә алайды дикқәт қилидиған мұжәз-хулқи билән пәриқлинәтти. Йәрлик тевипларниң өсүмлүкләргә хас һәммә пайдилик вә зиянлик хусусийәтлирини еник билишкә болған интилишлири хәлиқ тибабәтчилигиниң кәң қанат йейишиға йол ачқан. Улар көплігән өсүмлүкләрниң шипалиқ сүпәтлирини вә аялларниң чирай-шәклини гөзәлләштүрүштиki әһмийитини еник билгән. Атаий ижадийитики тәсвирий васитиләрниң бири әйнә шундақ мәнияткә егә. Шаирниң пикричә, Хотән әтиր гүлиниң (“мұшки Хотән”) пурғи бөләк, униңдин бәһир алған һәрқандақ инсан тәбии хушхойлук дуниясиға мәптүн болиду. Ашиқлиқ туйғулири ойғиниду. Қийнилиду вә ялғузлуктын чачлириға ақ кирип, ғериплиқниң аһу-дәрдини тартишиму мүмкін. Шуңлашқа гөзәллик лаләзарыда сәйлә қылған, шаир “аһуи Хотән” ғарисизлиққа дучар болиду. Атаий ғәзәллириниң нәпислигини байқыған Әлишир Навай, улардики бирхил аддийлик билән равалиқниң можутлиғини ашқарилайду.

Гәрчи аһуи Хотәндуң безата билман недин,
Чину Мачин лаләзарында қылур сайран көзүң.
Көрөр бу мұшки Хотәнни саңың савади билә.

Шаир ғәзәллиридә инсанийәткә болған сөйгү-муһәббитиниң чәксизлигини байқығили болиду. Бу хил қәлб отлири уни чоң үмүтләргө йетәкләйду вә бу еқидилири үчүн һәрқандақ жапаға тәйяр екәнлигини ашкарә қәйт қилиду. Амма ишқ-муһәббәт отиниң өзигө тегишлиқ жапаси болғачқа, шаир мәй (азаплиниш, қийнилиш вә тәвриниш) һиссиятлириниму һәм күйлинишиниму тоғра көриду. Чүнки бу мәй арқылың наятниң аччик-чүчүгини чүшинишкә болидиғанлиғини изһар қилиду. Жаһанниң ғәзәллиги билән униң ләzzәтлириниң мәниятлириму әйнә шу мәй (ғериплиниш туйғулири)

арқилиқ ечилиду. Умумән мәйни жутмиған киши һечқачан роғи раванлиқни түймайду, һижран азавиниң қәдригә йәтмәйду, һөсүн мәжүзисиниң сирини ачалмайду, ашиқлиқниң мәна-сирини рәт қилиду, ишқ йолиға чұшұп, түри ғазаң болған кишиләрдин чөчүйду, адимийликтиң пәрвайи пәләк, һайванатлар дуниясиға тәслим болиду. Уларниң бу дуниядики жәннәт вә у дуниядики дозақниму айрип елишқа әқил-парасити йәтмәйду.

Мәй обризи — бу символлуқ мәнаға егә. Наят қанчә татлиқ болса, униң аччиғиму шу қәдәр. Мәй обризи арқилиқ биз әйнә шу аччиқлиқниң тәмини тетишкә мувапиқ болалиғанларни көз алдимизға кәлтүримиз. Чүнки Атай ейтидуки, “ишқ-муһәббәт йолиға чұшқәнләрниң беши ақириду, чечи чүшиду, бемарлиқтиң қерипму кетиду, һәтта өлүм гирдавида яшиши ентинал. Чүнки мәй тәмини тетиған инсан жәэмән яхшилиқ дәрганиниң ишигини ачалайду. “Яхшилиқ қил, өмрүңниң ахирқи нәпәсигичө” — дәйду әдип. Дилрабалиқни кинигән киши, жәнніму піда қилишни билиду дәп тәкитләйду у. Мәрһәмәт билән һәмралиқ йолиға чұшұп вә бу йолдин таймиған (зайғ) кишиниң көзидин қан төкүлиду, ғәм-тәшвишлири күчийиду, амма униңсиз хумари қанмайду, көңли һәм толмайду. Чүнки Хизирму әйнә шу йолда азап чәккән, меһри-вапалиқта әләм чәккән, һәм шундақла бу йолда һәрбир күнини задила зайдә әтмиғән. Ғәмхорлук дәрганида яшиған инсан ечилған гүл висалидиндур. Буни иләни Нуһниң өмригә қияс қилиду. Инсанларниң ғеми билән яшаш мениң үчүн бир раһәт дәп тәкраплайду Атай. Меһир-муһәббәт билән яшиған киши рәһим қилишни билиду. Рәһимсизлик — жиртқұчлар, ишт-һайванлар груғ-топидин екәнлигини тәкитләйду. Ислам әһлигә ят бу йолға чұшқәнләр, қандақларчә “тәбәссүм әйләлисун, лутф қиласун, кәрамлиқни чұшәнсун”, — дәп соал билән қадилиду. Қисқиси, мәй аллегориялық обризи — у улук парс шаирлири Өмәр Һәйям билән Хафиз шеирийитидики символларға йошурунған иләни наят тәмсиллириниң давами вә өнъәниси. Һәргизму ичимлик обризи әмәс. Шаир реалликта йүз берип туридиған ичимликни күйлигән әмәс, бәлки наятниң инсанни мәс қилидиған аччиқ сүйи барлиғини хиялий охшитишлар арқилиқ күйлигән. Шуңлашқа у инсанларни икки дуния ибадитини қилишқа чақырған. Шаир ғәзәллиридики лирик қәһриман наятқа ашиқлиқ йолида мәжнун, ғерип болуп кәрамлиқни вә камиллиқни издәйду.

Нечүн жәнимға сөндін дәрду ғәмдур?!
Мәгәр меһриң жапа, лутфуң ситәмдур.

Мұнибларға жапа қилмақ юзуқсиз,
Муһәббәт йолида бисюр камдур.

Нечө жәнимға тәгдиң вәдө бирлө,
Кечөр дуния, вапа қил, дәм бу дәмдур.

Көзүң, зулфуң билән ағзин ғеминда
Вужұдум насили өйни адәмдур.

Гунаһ қылдымки, нижриндө тирилдим,
Вәле мәндин гунаһ, сөндин кәрәмдур.

Атаий ушбу йолда хак болса,
Муради хоплардин бир қәдәмдур.

Атаий әсәрлиринин тили, композицияси вә бәдии өсірілгенде

Атаий ғәзәллири асасөн аruz шеирийитинин рәмәл бәһригә тоғра келиду. Амма у вәзнләрниң ритмини вә рукнини қисқа вә йеник килишқа тиришқан. Шуниң үчүн шаирниң шеирлири хәлиқ тәрипидин ядқа елинип, хәлиқ қошақлири охашаш нахша сұпитидә ейтілған. Атаий йеңи бәдии үсулларни яратқанлиғи мәлум. Униң тәжіаулы арифанә, лаф вә нәшр охашаш тәсвирий өсірілгенде бар.

Әлишир Навай шеирийеттиki гөзәллик мәсилилиригә алайды дикқәт қилип, шаир тоғрисида өзинин “Мәжәлисун нәфаис” (“Нә писләр мәжәлислири”), (“Мұхәббәт шәбдәлири”) намлық өсәридә Атаий ғәзилиниң төвәндики бәйтини лирикады бир йүксәклик сұпитидә көрсөткән:

Ул сөнөмким сув яқасинда пәридәк олтуур,
Файәти назуклуқиндин сув билән ютса болур.

То мәгәрким, сөлсөбил абинә жәвлан қилас,

Кәлди жәннәт рөвзәсиндин аби көвсөр сари һүр.

Ул иликким, сувдин ариқтур, юймас ани суда,
Бәлки сувни пак болсун дәп илик бирлө юйар.

Әнди билдим раст емиш, бәлки көрдүм көз билән,
Улки дәрлөр, сув қизи гаһ-гаһ көзгө көринур.

Қашлариң ясина Атаий көргили һөсн ичрө так,
Субнидәм меңрабларда сурәи ясина оқур.

Атаий ашиқлиқни шу қәдәр күйләйдүки, у, көпчилик ичидә гүл үчүн уяттин қизарсими, жамал аламәтлири үчүн әсиргә чүшүшкә тәйярлигини жақалашқа тәйяр.

Жамалиң вәсфини қылдым чәмәндә,
Қизарди гүл уяттин өнжүмәндө...
Чу жәнимдин өзиз жананә сәнсән,
Керәкмәс маңа сәнсиз бәдәндә.

Интизарлық бу алайды бир түйғу-ниссияттур. Бүйүк ашиқ мәр-һәмәтигә еришиш асан әмәс болғанлиқтін, у пәкәт интизарлық түйғусинила ашқарилайду. Башқичә ейтқанда, ашиқниң пәръяди

алайде күйлиниду. Шуңлашқа лирикилық қәһриман изғирин күнләрдин зерикип, дәрәқләр баңарни күткәндәк, шамаллар кәйнидин ямғур яғқандәк, интизарлық кәйпият рояпқа чиқиду. Униң төвәнки мисраси афоризмға айлинип кәткән:

Тиләр өл мәнсәби алий вә лекин,
Атаий сәрви азадиңгә бәндө.

Демәк, шаир үчүн муһаббәт йолидики азатлық әң муһим уқум вә ғәзинә.

Сәккакий

Мәвланә Сәккакий ижадийитиниң мәзмуни, бәдии образлар.

Мәвланә Сәккакий XV əсирдә түркійләр әдәбиятида тонулған мәшһур шәхстур, уйғур классик шеирийитиниң гүлтаҗиси һәм фәхр унваниға еришкән шаири. Униң шөһрити бүйүк һөкүмдарлардин болған Әмир Төмүр, Шаһроһ вә Улукбәг дәвридә пүтүн дунияға биллә тарқалған. Шаир һәккидә Әлишир Навай өзинин “Мұнакимәтул луғатәйин” дегендә əсәридә алайде тилға алиду: “дөләт әрәб вә парис султанлиридин түрк султанлириға интиқал өтти, Һилакухан замани, Әмир Төмүр Қораған замани, султан Шаһроһ заманидин тартип ахирғичә түрк тили билән өсөр язидиган шаирлар чиқти. Сәккакий, Һәйдәр Харәзмий, Атаий, Муқимий, Йақиний вә Әмиргә охшаш...” Әлишир Навайиниң өз ана тилида язған шаирларниң бешиға Сәккакийниң исмини йезиши, шаирниң шу дәвирдики тутқан орнини еник көрситип бериду. Йәнә шундақла у өзинин “Мәжәалисун нәфаис” китавида: “Мәвланә Сәккакий Мәвринәһирликтүр. Сәмәркәнт әһли аңа көп мұльтакидурләр (етиқад, ихлас) вә бәғайәт тәрифин қылурлар”, — дәп язған. Әлишир Навай өзинин әйнә шу əсәридә шаирниң əсәрлирини көплігән шаирларниң ижадийити билән селиштуриду. Сәккакий заманисиди мәшһур шаирлардин бири болған Йакмий өзинин “оқ вә я” поэтик мұназирисидә Сәккакийни “түрк шаирлириниң мұжтәһиди”, (мұжтәһид — әң чоң фиқни алимиға берилдиган нам) дәп, улуклайду. Сәккакийниң бәзи шеирлирида аз болсыму өзи һәккидә учурлар бар. Мәсилән, Сәккакийниң диванида 1405—1409-жиллири падиша болған Әмир Төмүрниң нәвриси Хелил Султанға беғишлиған қәсидиси болуп, бу бәйттиki мәлumatларға қарығанда, өсөр һижрийәниң 810-(милади 1407—1409) жили йезилғанлиғини билимиз: “Тарих сәккиз йүз вә он иди вә қадир кечиси бир ай туғулди дуниядики мәмликәткә хандур” — дәп тәқитләйду шаир. Демәк, бу дәвирдә шаирниң тәхминән 30—35 яшлар чамисида екәнлигини қобул қылсақ, у чағда униң 1370-жиллири туғулғанлиғини пәрәз қылғили болиду. Алимлар

бу рәқәм-мәлumatларға қарап Әлишир Навайи тилға еливатқан Сәккакийниң униндин илгири яшиған йәнә бир “үйғур тарихидики өчмәс юлтузи, мәшһүр үйғур алими, даңылқ педагог вә язғучиси Сиражидин әбу Яқуп Йұсуп ибн Әбу Бәкри әл Харәzmий Сәккакий (1160—1228) билән һеч алақисиниң йоқлиғини тәқитләйdu. Ушбу Йұсуп Сәккакийниң Харәzmдә яшап, Шәрқий Түркстанниң Или тәвәси迪ки Алмилиқта вапат болғанлиғини билимиз. Бу Гожамқули Бәлхниң “Қипшак-и тарихи” намлық әсәридиму тәстиқлиниду. Демәк, Мәвланә Сәккакийниң диванидики Улукбәккә беғишлип язған қәсидә вә шеирлири әйнә шу дәвридә йезилғанлиғидин дәрәк бериду. Амма шаир Улугбәгниң ечинишлик өлими һәккідә нечқандак мәлumat қалдурмиған. Бу мәлumatқа қарап, биз шаирниң Улукбәг һөкүмдарлық қылған заманда (1409—1449-жж.) мәшһүр болуп тонулғанлиғини, амма Улукбәгдин бурун вапат болғанлиғини тәхмин қылалаймиз. Дәрһәқиқәт, Сәккакий Улукбәг дәвридә шөһрәт қазанди. Шаир һөкүмдарниң өлүмини көрүп яки аңлат туруп, бирнәрсә язмаслиғи мүмкін әмәс еди. Мәлumatларға қариганда, Әлишир Навайи 1465—1469-жиллири Сәмәрқәнттә туруватқан вактида пәкәт Сәккакийниң достлири биләнла учрашқан екән. Буниңға асаслинипму, биз Мәвланә Сәккакийни тәхминән 1370—1448-жиллири яшиғанлиғини пәрәз қилимиз.

Сәккакийниң толук әмәс бир дивани Лондонниң (Британия) музейида сақlinиватқанлиғи мәлum. Мәзкүр диванида унин ғәзәл вә қәсидилириниң бир түркүми жәмләнгән. Әлишир Навайи өзиниң бир ғәзәлидә фәхр (пәхирлиниш) тәдбирини қоллинип, Сәккакийниң исмини алғанда атайду. Фәхр пәкәт таланти көпчилик тәрипидин етирап қилинған, умумән мәшһүр шаирларға берилдиган нарәсмий атақ. Умумән, шаир хәлиқниң бай еғиз әдәбият нәмунилирини, әдәбиятта илгири шәкилләнгән сопилик әнъәниләрни пухта үгәнгән вә мәнивий-роhий озукланған. У ана тилда ижат қилиш вә унин мол ички имканийәтлиридин үнүмлүк пайдилиниш бойичә чоң үлгә көрсәткән. У өзиниң әсәрлиридә инсанниң ишқи-муһәббәт кәчүрмилирини, арзу-тиләклирини, ғайә-нишанлирини вә тәбиәт гөзәлликлири билән бирликтә тәсвирилигән. Унин ғәзәллиридә мәзмун вә шәкил бирлиги һәм мужәссәм. Унин лирикисида инсан үчүн жаһаләт вә наданлиқтин қутулушниң бирдин бир йоли — у сөйгү һәм изгү билән яшаш дәп қариган. Сәккакий қәсидә жанриниң туғини егиз көтәргән. Уни Халил Султан, Улукбәк, Гожа Мұһәммәт Парсий һәм Арслан Гожа Тәрханларға беғишлип, уларни бүйүк алим, мәрипәтпәрвәр инсан вә меһриван һөкүмдар сұпитидә улуклайду. Шаирниң әдәбий-ижадий паалийити унин замандашлири Лутфий,

Гәдаий, Атай вә Наваййға, шуниң билән уйғур әдәбиятиниң кейинки тәрәққиятиға һәм мәзмун, һәм шәкил жәһәттін бейишиға, нағайити зор тәсир көрсөткән.

Мәвланә Сәккакийниң лирикисиму худди Атай охшаш әзотерикилик (хиялий символлук) мәзмунға егә болуп, шәриқ суфизм әнъәнисидә шәкиллининп, бейиған. Шаир ғәзәллиридә инсан мәхбубиниң (көңли) ачқучини — у инсанниң Яратқучиға, можудатликқа болған иман-ишәнчә, яхшилиқ вә сөйгү-муһәббәт бегидин тепишишқа болиду дәп қариған. Шуңлашқа һәрқандак инсан өз қәлбини униңға бегишлип, униңға қызғын сөйгүсіни изһар қилиш лазим дәп чүшәнгән. Бу йолда, әлвәттә, һәрқандак еғирчилиқлар, дәрт-әләмләр, һәтта йеғиларниң зулмиму учришип туридиғанлиғини қәйт қилған. Буларниң аччик-чүчүгини тетимиған инсан, изгүлүкниң қиммитини чүшинәлмәйду дәп изаһлиған.

Қара көз бирлә бир ғәмзә қилип йүз миң жапа қилма,
Көрәшмә бирлә аләмни мениндәк мубтила қилма.

Мениң бу хәстә жәнимға сениң дәрдиң өрур мәрһәм,
Қиямәткә текин наргиз бу дәрдимгә дава қилма.

Мени, өй ай, қорқармән қилип дунияда сәргештә,
Әшикиң тупрақын көзгө тапилмас тотия қилма.

Фирақиң батәси ишрә қанимни сизғиур һәр дәм,
Йүзүмни алтун өткөли ғәмиңни кимия қилма.

Ахир, беганә дәп гирын өшигиндин қувәр болсаң,
Күләр йүз көргүзүп аввал кишини ашинә қилма.

Бегир қан өйләдиң жәвру жапалар бирлә, султаним,
Көзүм яши билә һәрдәм йүзүмдин мажәра қилма.

Әй, Сәккакий, бу шах қабқын ғәнимәт тут, чу зулфиға
Аяғын бағлиған құшсөн, учарға неч нава қилма.

Өзиниң әйнә шу хорлукларға, жәври-жапаларға чидамлиқ, болушқа тәйяр екәнлигини шеирий мисраларда әжайип бәдии образ вә тәсвирий васитиләр билән ипадилигән. Буни бүйүк бир һәқиқәт сүпитидә қариған.

Мәвланә Сәккакийниң һәммә имани, изгү-ханиши әйнә шу муһәббәт-сөйгү маканидин орун елиштур. У бу наләткә йәтмәкниң бир мүшкүл екәнлигини еник сезиду. Шуңлашқа у өзиниң лирикисида бу йолда женини пида қилишқа назирлиғини намайән қилиду.

Әгәр қашимда ошәл гүл узар болса еди,
Фәми йоқ әрди, ғәмим гәр һәзар (миң) болса еди.

Жәним фидаси өниң кашки мениң бу тәним,
Ати тұяқидин учқан ғубар (чаң) болса еди.

Сәккакий бу муһәббәт йолидики инсанларниң яхши адәмләр яшайдыған бир макандила өз мурат-мәхситигә йетәләйдиғанлиғини ейтиду. Чүнки уму Атаий охшаш мәвқәдә: кәрамлиқ йолини тапалмиған вә уни издимигән инсан — хәтәрликтүр. Бу зайф (яманлик) қайнимиға чүшкәнлик, йәни соң адашқанлик, азғанлик болиду. Һәрқандақ инсан санаи (яхшилиқ) ишигини тепип, уни кәң ечиши лазим. Вападарлик, садақәтлик, паклик, вижданлик һәм садиқлик — әйнә шу яхшилиқ дәргаһида яшаватқанлар үчүн муқәддәс уқымлардур. Тәқитләймизки, у пәкәт яхши адәмләр сөһбитидә болушни халиди, яр билән һәмрани өзигә һәммила жәйдин издиidi. Шуниң үчүн өзиниң яр-мәһбубини башқа йәрдики гөзәлләрдин артуқ көргән. Туркий вә парс поэзиялиридә Хотән, Хотәний тәрипләш имканийоқ гөзәлликниң бир символидур. Чүнки Хотән қедимдин тартип өзиниң чирайлық ханим-қызылири билән даңлық еди. Шуниң үчүн Сәккакийму өз жутидики ярини Хотән гөзәллири билән селиштурғанда, төвәндикі хуласигә кәлгән:

Әй гүл, йүзүңгө нуру пәри бәндәи жәни,
Талдәк боюң азади әрүр сөрви равани.

Хублар сани көп Чину, Хитаву, Хотән ичрә,
Йәтмәс саңа лекин тиләгән дуняда саний.

Көрүнүп туридуки, мәзкүр ғөзәлләрдә илаһий ашиқ-мәшүқлук туйғу изтираплири, висал тәшвиш-тәлпүнүшлири, һижран қистак-азаплири қоюқ тәсвирләр билән берилгән. Лирик қәһриман көңүл қойған чоғи йоқ ишқи-муһәббәттин, “өлмәкниң өзи дава” дәп чүшиниду. Улук яр-һәмра издигән инсан чоқум өзиниң йолини тепип, уни бәлгүләйду дәп қарифан. Инсанға болған муһәббәт, кишини көңүл дәрдигә муптила қилиду, униңдин қутулуш чарисиму йоқ һәм униңға буйрупму болмайду.

Сәккакий әсәрлириниң тили, жанри, композицияси вә лирикилық қәһриманниң ипадилиниши. Сәккакий яшиған дәвирдә илаһни (сопиларчә роһий можудатлық) тонушниң һәрхил услуг-еқидилири могут еди. Әйнә шундақ гөзәл қараашларниң бири — хуруфизмдур (әрәп һәрипиниң илаһий гөзәллиги дегән мәнада). Мәзкүр поэтик еқимниң бешида парс мутәппәккүри Фазлуллан Найми (XIV ə.) дегән киши турған. Сәккакий хуруфизм тәсәввүриға әгишип, можудатлиқниң һәққиқий соңқурлуғини чүшиништиki әмәл — у әрәп һәриплириниң гөзәллигини тонуш билән беваситә бағлиқ дәп чүшәнгән. Бу поэтик услуг арқилицла инсан еңи билән униң тәсәввүрини қозғаветишқа болиду дәп ишәнгән. Чүнки шаирниң нәзәридә турмуштиki реаллиқни хиялдики илаһий реаллық билән

чиришишқан һалда тонушқа чақирған. Мошундақ қобул қилған һалдила инсан можудатлиқниң (у һәрқандақ һадисө билән билимниң ипадилигүчі бирикмиси) мәхпий сирлирини ениклавелишқа вә уни һәрикәтләндүргүчі күч-қувитини биливелишқа муйәссәр болидиғанлиғыға чәксиз ишәнгән. Чүнки хуруфизмға әгәшкүчиләр ирреаллик (реал өмәс, реаллиқтын сирт) аламәтлирини чүшиниш үчүн бәзи шәкилләрниң мүмкүнчилегини һәртәрәплімә пайдилишиңниң муһимлиғини тәкитлигән. Эйнә шундақ гөзәл шәкилләр сүпитидә Қуръан кәримниң һәриплири билән инсанниң йүзидики көрүнүшләрни (қаш, кирпик, көз, ләвл, чач, мәң вә һаказилар) атиған. Буларниң бирлик ипадиси яратқучиниң гөзәллигигә қияс қилинған. Шуңлашқа шаир ярниң “гүлдәк йүзини” көргөндә жени парә-парә болиду, көрәлмігән чағда көңүл дәрияси хижилликтин соғулиду.

Лутфий ғәзәллири аruzниң рәңму-рәң тармақ-руқишлирида йе-зилған вә улар һәжим жәһәттін наһайити ихчамдур. У өз ғәзәллиридә аruzниң хәлиқ қоشاқлириға йеқин турған аһаңдарлық, ойнақ өлчәмлирини таллайду. Лутфий шеирилирида хәлиқ урпидәтлири, мәрасим ләвһәлирини көп учритишимиз мүмкин. Лутфий өз лирикисида хәлиқниң жаңалиқ сөзлишиш, әркіләш, йошуруш, қарғыш, истиңза, қачириқ ибарилирини әжайип маһарәт билән пайдилиниду. Мәшүғинин жәбру-ситәмлиридин көңли һөзүр тепип, өз ашиғи үчүн һәммігә тәйяр екәнлигини жақалайду:

Көрүп гүлдәк йүзүң жаң парә-парә,
Жигөр һәм қилди ул қан парә-парә.

Жәним көргөн жапаниң миндин бириң,
Болур гәр көрсө сөндан парә-парә.

Күләрдә көрсө ағзи бирлә чишин,
Болур гүлнари хәндан парә-парә.

Нә таң мунда өзин чак өтсө ғұнчө,
Аниңдәк болди чәндан парә-парә.

Бағир қан қилди өмриндіну болди,
Көзүмдә лаълу маржан парә-парә.

Сөқақин кишиң яқаси өпкәнидин,
Жәним чаку гирибан парә-парә.

Көңүл Сөккакийдәк жаң бирлә рази,
Жигөрни қилса ул жаң парә-парә.

Сәккакий поэзияниң қәсидә жанриғиму көп муражиэт қилған. Болупму униң мәшһүр алым вә әдип Улукбәккә беғишилиған қәсидилири алайында әһмийәткә егө. Бу өсәрләрдә Улукбәгниң наһайити

истедатлиқ дөләт әрбаби, адил һөкүмран екәнлигини, униң илимпән, мәдәнийәт, әдәбият вә сөнъетни тәрәккүй әттүрүштиki бүйүк хизмети алайды тәкитләнгән. Сәккакийниң пикричә, дунияға нурғун султан кәлди, амма Улукбәгдәк һечқандак һөкүмран болмифанлигини тәкитләш мүһим:

Сөлатин дунйада көп көлдию кәчи, сениңдәк бир,
Фәләкниң гәр тили болса өйитсунким, қачан кәлди.

Фәләк йиллар көрөк сәйр өтсөю көлтүрсө илкигө,
Мәниңдәк шаиру түркү сениңдәк шани данани.

Сәккакий өз лирикисида мунациқлиқ, дүшмәнлик, биһәмдиллаң мәсилилиригә нурғун көңүл бөлгән. Амма Сәккакий инсанниң нұқсанлирини уттур тәңқит қилишқа өмәс, бәлки яр-муһәббәт йолида әйнә шундақ кишиләрниң дәрди-зулумиғиму Иса пәйғәмбәр охшаш чидалайдигинини жақалиған.

Лутфий ижадийитиниң идеяйи мәзмуни вә мавзулири, бәдии образлар. Мәвланә Лутфий — оттура өсир уйғур әдәбиятиның ярқын вәкили, түрк дуниясиниң мәшһүр шаири, улук мутәппәккүри, атақлиқ намайәндиси, жаһан әдәбиятиның риважлинишиға беминнәт һәссисини қошқан, тәңдиши кам, өзиниң өлмәс-упримас өсәрлири билән choңкур из қалдурған, сөз падишаси нами билән шөһрәт қазанған йетүк әллама. Әлишир Навайи Лутфийни өзиниң устази санап, униң бүйүк талантини һөрмәтлигән. У өзиниң “Мәжәлисун нәфаис” намлиқ өсәридә “Мәвлана Лутфий өз заманисиниң маликул кәлами (сөз падишаси) әрди, фарсий вә түркійдә нәзри (тәңдиши) йоқ әрди. Амма түркійдә шөһрәти көпрөк әрди вә түркчә дивани мәшһүрдур...” — дәп язған. Хусусән, Лутфийни йекіндин билгән, йәни униң билән устаз ва шагиртлиқ ришли бағланған Әлишир Навайи өсәрлиридә кәлтүрүлгән мәлumatлар ғайәт қиммәтликтүр. Мәһшүр әлламә өз заманисидиши шаирлар ичидә Сәккакий вә Лутфийлар ижадийитини алайды жуқури баһалапла қалмай, бәлки шаирниң түркій сөз мәдәнийитини риважландуруштиki төһписини вә униң маһийәт жәһәттин йүксәклигини һәртәрәплимә дәлиллигәнлигини миннәтдарлиқ билән тилға алған: “...Уйғур ибәрәтиниң фусәһасидин (чирайлиқ, раван) вә түрк әлфазиниң (сөзләр) булағасидин (нәпис мәна) Мәвланә Сәккакий вә Мәвланә Лутфийким, бириниң шириң әбыти (бәйтләр) иштинари (шөһрити) Түркстанда бағайәт вә бириниң тәлиф (яратқан) ғәзәлияти интишари (тарқилиш) Ирак вә Хорасанда бениңайәтдур һәм диванлири мәвжүт болғай”. Әлишир Навайи “Мәжәлис ун-нәфаис” өсәридә гуванлиқ беришічә, Лутфуллаh Лутфий 99 жил өмүр көргән. Шаирниң заманиға айт

мәнбәләрдики мәлumatлар асасида униң тәвәллуд сәнәси 1366-жил дәп көрситилгәнлиги мәлум. Лутфий кичигидин башлап мәдрисиләрдин өз дәвриниң дуниявий вә шәриәт билимлирини чонқур үгәнгән. У Атаий вә Сәккакий охшашла һәртәрәплімә тәһсил алғандин кейинла сопилиқ тәсәввуф бабида мәләкә (мәнивий тәжрибә) насил килишқа киришиду.

Шаирниң наяты ва ижади һәккىдә замандашлири Дәвләтшәһ Сәмәрқәндий, Шәмсиддин Самий, Хандәмир, Абдулла Қабулий кәби тәзкираинавис әдәплириниң әсәрлиридә муһим қәйт ва муләхизиләр учрайду. XIX ә. биринчи йеримида яшиған уйғур хәлқиниң муқамшунас намайәндиси Исмәтулла Мөжүзий “Тарихи мусиқион” (“Музыка устазлири тарихи”) намлық китавида Лутфийни мәшһур музыка устазлири, муқам ижаткарлири сүпитидә алайидә тилға алған. Исмәтулла Мөжүзийниң Лутфий Моголлик дөлитидә яшап, алимлиқта Әбу Насир Фарабий (870—950-жж.), Ибн Синадәк (980—1037-жж.), шаирлиқта Навайдәк (1441—1501-жж.), музыкида Қадирхан Яркәндийдәк (XVI ә.) мәшһур екәнлигидин пәхирләнгән. Исмәтулла Мөжүзий Лутфийниң йәнә шундақла өз заманисиниң зор өлүмаси болғанлиғини, униң йүзлигән алим, қари, музыка илими әһлини йетиштүргәнлигини тәқитләйду. Исмәтулла Мөжүзийниң еник мәлumatиға асаслансак, у чағда йәнә Лутфий жигирмидин артуқ китап язғанлиғи һәккىдә учур алимиз.

Лутфий ижадийити һәккىдә Әлишир Навай төвәндики пикирләрни қәйт қилиду: “Мәвланә йигитлигидә улуми Зохирийни тәкмил қилғандин кейин Мәвланә Шәhabиддин Хиябаний қешида суфия тәриқәтидә һәм сулук қилғандур”. Дәрһәкүкәт, Шәhabиддин Хиябаний өз дәвриниң көзгө көрүнгән мутәсәввуф шәйхлиридин болуп, униң “Куръани кәrimgә” язған шәрнилири һәм можут еди. Лутфий әйнә шу әлламәдин тәсәввуф тәlimини елип, кәң вә чонқур билим саһиби болуп йетишти. Лутфий әсәрлиридин шу нәрсә мәлум болидуки, у Әбу Әли ибн Синаниң “Қанун” вә “Аш-Шифа” әсәрлирини чонқур өзләштүргән. Униң шәрқ классикиридин Хафиз, Камал Худжандий вә Насимий мираслириға риғбәтлик һалда яндашқан. Қисқиси Әмир Төмүр вә Улукбәг дәвридин башлап, Оттура Азиядә рой көтәргән сәясий-мәдәний мәркәзлишиш жәриянилири вә әдәбий муһит Лутфийни жәэмән өз мәйданиға тартқан. Униң ғәзәллири көпчиликниң еғизиға чұшуп, мушаириләрниң вә әдәбий сөһбәтләрниң мавзусиға айланған. Униң лирикилири аддийғинә наят тәрзини үгинишкә чақириду, дәрвишләргө хас көңли тоқлуқни, мутәбәрликни тәргип қилиду, аддий сөзләр билән наһайити йүксәк ишқий кәйпиятни күйләйду. Мана мошу тәрәплири билән Лутфий Әлишир Навай вә парс

шайри Абдрахман Жамийларниң диққет-етивариға сазавәр болған. Бүгүнки күндө Лутфийниң олиған қолязма нусхилири сақливатқанлығы мәлум. Болупмұ Өзбекстанда, Франциядә вә Англиядә сақланған нусхилири һәккідә һәрхил тәтқиқатлар елип берилған.

Лутфий диванидин орун алған лирик өсөрләрниң йетекчи мавзуси — ишқ қүйи билән беваситә бағлиқтур. Ишқ инсанни зәнирий, йәни рошән, очуқ пикир-ойлуққа йетекләйдіған күч. У инсан ички дуниясини әйнәк кәби ашқарилап, әкс әттүрәләйду. Бу роһий кәйпиятқа еришишни халиған инсан, шубенизки, ишқниң чачириған чөғ учқунлиридин яки күнниң пақириған зәррилиридин илham елишни биләләйду. Чүнки униң һәрхил услублириниң бар екәнлигини унтаймайду. Әйнә шу чағдила у миңәз-хулук билән мәнивий һәқиқәт бирлигиниң муһимлиғини чүшинип йетәләйду. Шуңлашқа Әлишир Навайи Лутфийни “зәнир әһли шуәраси”, йәни пикири очуқ вә рошән инсанлар дуниясида маһарәт көрсөткән шайр сүпитидә баһалайду. Илаһ өзи яратқан можудатлиқ вә мәхлукатлар арисида қәлбидики ишқ отини яратқучиға беғишлиған инсанни әң бүйүк орунға көтириду. Инсан әйнә шу чағдила әзиз. У илаһтин орун елишқа тиришсиму, қаршилиққа учримайду. Лутфийниң пикричә, бу хил инсанниң һөсни-йүзи гөзәлдур. Униң сұнъий һөсни-жамалида илаһниң өзи можуттур. Башқичә ейтқанда, инсан шу қәдәр бүйүк бир мәнийәткі, илаһ униң йүзидә өз әксиниң бар екәнлигини ишарәт қылған. Шуңлашқа тәсәvvуф йолиға сопилар һөсни-жамалиға ашиқ болуш арқилик, бүйүк бир гөзәлликни (һәқиқәтни) һис қиласрайду дәп чүшәнгән. Лутфийму бу һаләтниң мәнийитидә яшап, һиссият отиға мәһкүм болушни истәйду. Бу шайрниң тәсәvvуф ғайиләр тәсиридә болғанлиғидин далаләт бериду. Лутфий пәрәзичә, Аллаһ дунияни мүкәммәл гөзәллик тимсалы сүпитидә яратқан. Әйнә шу гөзәлликкә ишқ бағлиған инсан, жәэмән арзу-истәклиригә йетиш йолида һәрхил синақларға дуч келидиғанлиғини һечқачан унтаймайду. Шуңлашқа у ишқ йолида әйнә шу әтрапни орап туридиған һәрқандак җәмийәт нұқсанлириниң әлимигә чидашқиму тәйяр. Пәкәт шу чағдила җәмийәт вә тәбиәт арисидики бәркамаллиқни чүшинишкә йол ечилиду, униң шәқлий алақисиниң әң гөзәл пәзиләтләр сүпитидә кәшип етилгәнлигини билишкә мүмкінчилік яритилиду, идрәк билән изгүлүкниң сири толуқ намайән болиду. Инсан өмриниң пәсиллири тәбиәт пәсиллири охшаш — бир-бири билән тәбиий алмишип туриду. Бу наяттиki барлық һадисиләрниң мувәққәт, йәни изчил һәрикәттә өтидиғанлиғидин ишарәт. Лутфий лирикилириниң мәркизидә турған қәһриман наятниң илаһ тәдбир әткән барлық

гөзәлликлиридин вә немәтлиридин бәһриман болушни истәйду һәм халайду, амма уニц могут әләмлири түпәйли, пуган чәксиму, ишқ туйғусинин дәрганида яшашни арзу қилиду. Шуңлашқа у нәвбаһар келишигә тәкқаза, у келиши билән көңүллири ечилип ярап кетиду, гүл вәслигә ашиқ инсан, булбул кәби муңлук сайриши жәзмән. Әдипниң лирик қәһримани һәммә жәһәттин камаләткә йетишни арман қилиду. У әқиллик, вападар, ирадилик, әхлақлиқ кишиләрдин илham алиду. Садақәтлик вә вападарлық илкидә яшиған инсан һәрқандак балаю-апәт, дәрт-әләм, пирак-һәҗирләргә бәрдашлиқ берип, уларни йеңәләйду. Үндақ инсан наят зәвқлиридин, тәбиәт гөзәлликлиридин бәһриман болушни билиду. Шатлиқ аһаңлирини байқалайду, шадиманлиқ һозуринин ишигини бекияс ечиپ, һөзүрлиниду, сөйүниду, роһи көтирилип, бәркамаллиқ кәйпиятлирини сүрәләйду.

Шаир өзиниң әсәрлиридә күйләнгән бүйүк илаһни реал наятта могут һөсни-жамал арқилиқла һис қилишқа болидиғанлиғини қәйт қилиду. У жәннәтниң һур-пәрилириниң гөзәллигини көрүш үчүн, бәлки реаллиқта могут мәһбубиларға ғайиванә ашиқ болиду, нахша еитип, күй чалиду:

Күтлүк аяғиң йәргө тегибдур, аниң үчүн,
Әл йәргө қоюб баш, қилур барчө ибадет.

* * *

Йок туур յалғуз бу Лутфий җәниға жәври рөқип,
Қайда бир дана дуур үл жәври надан тартадур.

Шаир һөсни-жамал гөзәллигини тәриплегендә, униң тәндиши йоқлиғини, әнди нурлуқ чирайини тәсвирилгендә пүткүл аләмниң һәйрәттә қалғанлиғини һәрхил бәдиий васитиләр билән тәсвирилгән. Мәһбубиниң һөсни-жамалини көргөн қуяшму хошаллиқтың өзиниң шолай-зәррисини айимайду, айму һәйран қелип, хижиллиқтың булутлар арқисиға өтүвалиду:

Күн түшдө көргөли сени түшти завалға,
Ай таңға қалди кечө бақиб жамалға.

яки:

Қан болди көңүл фирақициздин,
Жан көйди һәм иштияқициздин.

* * *

Мән сениң илкиңдин, әй дил, бәндимән,
Вә, қачан ейтқаймән ул дилбәңгө мән,
Бевапаларға мени қилдиң өсир,
Сән маңа султансөн, әй дил, бәндимән.

Шу сәвәптин Лутфий өз ярини издәйду. Униң вәслигә йетиш үчүн наялтики барлық хорлуқларни тартишқиму тәйяр. Ишқ қүйидин сарғийип, уни ғөзәллик дуниясиниң юрти Хотәндін издәйду.

Қашу-көзүң ғарәтиндә Лутфийдин көтти көңүл,
Ақибәт таптим сорагин Чини Түркстан сари Лутфий.

Шаир бу нийәт билән мәһубулар юртиға (пак нийәтлик пәриләр яшайдыған макан) йетип барадайдиғанлиғини чүшиниду. Һәқиқәттәнму, ишқ отидин күл болған инсанла, мәһубулар ачқучини қолида чиң тутиду.

Лутфий әсәрлириниң тили, композицияси вә бәдий васитиләр. Лутфий өз лирикисида хәлиқниң жанлық тилидики ойнақ-әркіләш, туюқ-йошуруш, қарғиши, истизна-истехза, қачириқ ибарилиридин маһарәт билән пайдилинип, мәшүқниң жәбру ситәмлиридин көңли-мәһубулар һозурида жән ұзұшни арман қилиду, шуңлашқа у ишқ күйи түпәйли, ич-ичидин зарлинип ейтиду:

Лутфийни ким қарғиди: “Я рәб, балаға учра!”
Дәп ким, сениңдәк таш бағирлиқ дилрәбаға учради.

Лутфийниң нәзмиятида хәлиқ мақалилиридин башқа, рубай, қитъә, туюқ вә фардлири көп орунни егилігән. Униң деванилиридики ғәзәл, рубай, туюқ, қитъә вә фардларниң бәдий әһмийити наһайити жуқури. Уларда инсан роһий дуниясиниң рәңгарәң дәқиқәләһизилири йетәкчи орунни тутиду. Болупму Лутфий ғәзәлләрдин башқа, туюқ шәклидіму лирика яратқан. Бу шеир жанри рубай шәклидә болуп, пәкәт қапийәлири омоним сөзләрдин тәркип тепип, улар шәкил жәһәттин туюқлишиду.

Көңлүмә һәр дәрдимни бақсам, *дағи* бар,
Иәр нәччә дәрдимни десәм, *дағи* бар.
Қилчә тәңгә бари ишқин յар еди,
Биз сари болди фирақин *дағи* бар.

Бу лирикидики “дағ” сөзи алайдың үч хил мәнадин тәркип тепип, бириңчи мисрада “зәйип” дегендеген чүшәнчини бәрсө, униң иккінчи қурида “мәртәм” дегендеген уқумни билдүриду. Әнді төртінчи мисрада пирақниң күчи “өрт егизлиги” билән қиясланған.

Лутфий чоң һәжимлик “Гүл вә Нәвruz” шеирий дастанини язған. Мәзкүр дастан мавзу жәһәттин классикилиқ әнъәнигә егә. Шәриқ поэзиясидә “гүл” образи символлук мәнаға егә болуп, ғөзәлликтиki камаләтни ипадә қилиду. “Нәвruz” әйнә шундақ аллегориялик (жанландуруш) әһмийәткә егә. Лутфийниң мәзкүр образларни қияслаштики мәхсити наһайити ениқ. Норуз вә гүл баһар вә көкләм, йәни тәбиэттиki ойғиниң қияпәтлиригә мас. Муәллип өзинин

әстетик чүшәнчилирини алға сұруш үчүн төвөнки һекайини бәрпа қилиду: “Нәвшад мәмлиkitиниң шаһзадиси Нәвruz вә Фәрхар дөлити падишиасиниң қизи Гүл өзлирини чүшлиридә көрүшүп, бир-биригә ғайиванә ашиқ болушиду. Гүлниң дадиси қизини Чин хақаниға беришни арман қилиду. Көплигән сәргүзәштиләрдин кейин Гүл Әдән мүлкигә, Нәвruz болса Йәмән мәмлиkitигә келип қалиду. Улар кейин шу дөләтләрдики өскәрләрниң қомандани дәрижисигә көтирилиду. Іәрбий кийимдики Гүл билән йәкму-йәк жәңгә чиққан Нәвruz уни тонуп, урушни тохтиду, өз ара течлик шәртнамиси түзиду. Нәвшад, Фәрхар, Әдән, Йәмән мәмликәтлири қошулуп, мәркәзләшкән дөләт қурулиду. Унициға Нәвruzни шаһ дәп елан қилишиду. Шуниң билән биллә аләм қариму-қаршилиқтардин қутулуп, гөзәл түс алиду. Шаир әйнә шу мәнивий гөзәлликни алайыдә күйләйдү, өзиниң шунициға тәшна екәнлигини йошурмайды: У

“Нәдинким өксөм артуқдур жамали,
Іәр ишким десәңиз бардур камали” —

дәп йәкүнләйдү.

Хуласиләп ейтқанда, Атаий, Сәккакий вә Лутфий яшиған дәвир — бу уйғур әдәбиятида йеңи бир тарихий басқуч болуп һесаплиниду. Бу дәвирдә һәммә түрк тиллиқ хәлиқлириниң мәдәнийити бирхил мәзмун вә шәкилдә тәрәкқий қилди. Көплигән сима-әлламиләр дуния мәдәнийитетінде хас бәдии ғәзиниләрни яратти. Бүгүнки күндө бу тилға елиниватқан шаирларниң әсәрлири дунияниң асаслық тиллириға тәржимә қилинип, өзлириниң шеирийәт дурданилиригә айланды.

- I. 1. Немишкә Атаий инсанниң қәлбидә интиzarлиқ вә тәшналиқниң тамчиси болсун дәп тәкитләйдү?
2. Атаий өз ижадийитидә қандақ жанрларға муражиәт қилған? У қәсиidiлирини кимгә беғишилиған?
3. “Изтирап сөзгүлири туюқлишип, изгүлүк тәлпүнүшлири соғулиду” — деген пикирни қандақ чүшинисиләр?
4. Қандақ кишиләрниң қәлбидә һечқачан от янмайды, яки һижран (айрилиш) түйгуси сус болиду? Бу һәктә шаирниң ойи қандақ?
5. Немә үчүн Әлишир Навай Мәвланә Лутфийни зәнир дәп атайду?
6. Немә үчүн тәсөввуф йолиға чүшкән сопи-суфийлар инсанниң һөсни жамалиға ашиқ болуш арқылы, бүйүк бир можудатлиқтика мәңгү гөзәлликни (һәқиқәтни) һис қылалайды дәп чүшәнгөн? Немишкә Лутфий бу ғайә-еқидини таллиди?
7. Мәтингләрдин лирик қәһриманниң ички-түйгүсүни рошәнләштүридиған һәрхил бәдии өситиләрни (метафора, охшитиши, қияслаш вә һаказа) төпиндер.

Троп түрлири	метафора	охшитиши	қияслаш		

8. Силәрниң диққитиңларни өзигө тартқан бәдийи ибариләрни көчирип йезивелиңлар вə мəнасини чүшəндүрүңлар.

II. 1. Лутфий пəрəзичə, Аллаh дунияни мukəmməl гəzəlllik тимсали сұпитидə яратқан. Бу həktə немə ейтқан болар едиңлар?

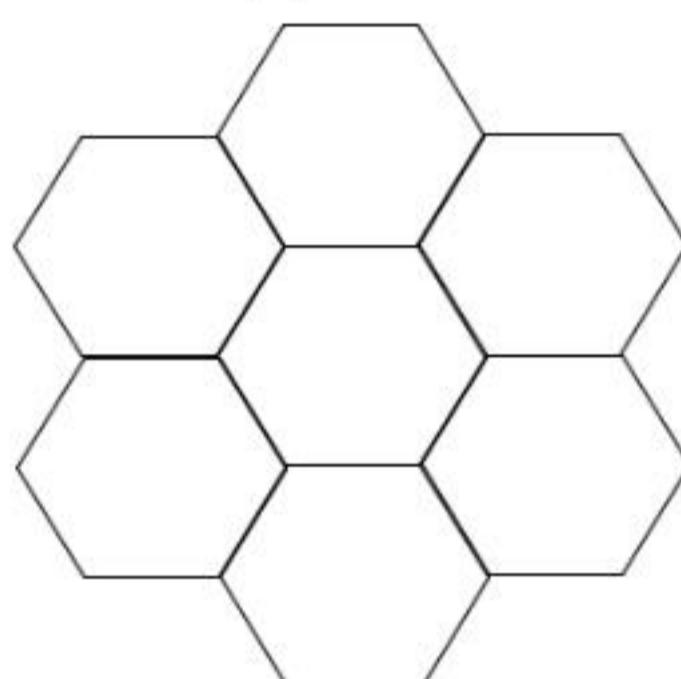

2. Атай, Сəккакий вə Лутфий ғəзəlliридики сюжет тəрəққиятида шаирларниң ички дунияси қандақ ечилишқа башлайды? Ой-пикир риважлиниши қандақ? Өсəр композициясиниң алaнидилиги немидə?

III. Мəнивий уқум бирлигини (кластер) бəрпа қилиш.

“Дил”, “мəhбуб” Атай, Сəккакий, Лутфий иҗадийитидики өң муһим мəналарға егə сөzlər. Бу сөzləргə мунасивəтлик уқумлардин кластер түзүп, уларниң қанчə сөз түркүми билəн мунасивəтлик екəнлигини ениқлаңлар

ишк ----- Дил ----- күл-----

IV. Файəвий чүшəнчилəрдин жəдвəл түзимиз.

Атай, Сəккакий вə Лутфийниң бир ғəзiliini елип, уларни селиштуруңлар. Қайси сөzlər кəp тəкrapланғанлиғи бəлгүлəп, тəhlil қилиңлар, типик охшитишлиарни тепинлар, қапийəлишиш тəртивини ениқлаңлар.

Асаслық луғитигə нəзəр	Атай	Сəккакий	Лутфий
Типик вə хаслық охшитишлиар			
Нутуқ ритми			
Хуласə пикир алaнидилиги			
Қапийə тəртиви			

V. Лирик қəһrimан һиссиятиниң қурулмисини тапимиз.

1. Мəтин бойичə лирик қəһrimанниң һиссиятидики ички қариму қаршилиқтин ибарəт уқумлар бирлигини күзитиңлар. Уларниң өз ара алмишиш хусусийəтлирини ениқлаңлар.
2. Мəтindin “лирикилиқ һиссиятиниң алмишишини” тəстиқлəңлар. Бу қандақ қошумчə əхбарат билəн тəминлиниду.

VII. Шеирни һиссиятлиқ оқуымиз.

- Шеирларни һиссиятлиқ оқушқа тәйярлаңлар. Алайиғінде көтүрөңгү аваз билөн мисралардикі муһим сөзлөрни бөлгүләп, оқунлар вә ритмлик анаңтарниң алмишиға дикқет қилиңлар.
- Мушайрә уюштуруңлар. Шеир оқуш бойичө көрүк уюштуруңлар.
- Төвөндіки жәдвөлни толтуруңлар. Оқуғучиларниң актерлук вә натиқлиқ қабилийитини баһалаңлар.

Өлчәмләр

Ипадилич оқуш давамида муәллипниң ой-пикри тоғра йөткүзүлдиму?	тоғра	яқ
Шеирни оқуғанда тиңшиғучиларниң дикқитини өзигө тарттиму?		
Шеирниң вәзн-турақлири тоғра қоюлдиму?		
Лирик қәһриманниң ашиқлиқ һиссияти бөрпа қилиндиму? Әгөр қилинмиса, сөвөви немидә.		
Шеирни оқуғанда ишарәтлөр қандақ пайдилинилди?		

VII. “Соалнамә” усули арқылы мавзуны йөкүнләндір.

- Мән дәристө қандақ ишлидим?
- Мән дәристикі жағавимға
- Дәрис мениң үчүн ... билинди
- Мән дәристө ... .
- Мениң көйпиятим ... .
- Дәрис маңа ... .

VIII. Кошумчә мәлumat мәнбәлиридин шаирлар тоғрилиқ мәлumat төпип келиңлар.

Әдебий эссе язимиз: Мавзуси: Атаий, Сәккакий вә Лутфий шеирийитиниң тили.

Курулмиси: киришмә, ой-пикир, тәстиқ вә йәкүн (мәнивий тәркиви: һиссият, раванлик, бәдийлиқ вә ярқын ойнақ тилда йезилиши шәрт).

ӘДЕБИЙ ЭССЕ АЛГОРИТМИ

Атаий, Сәккакий вә Лутфий шеирлирини дикқет билөн оқунлар. Оқуп болғандын кейин әсәрләр һәққидә ойлиниңлар. Мавзусини толук ечиш шәрт әмәс. Силәргә әсәрдіки қайси охшитишлиар яқты, шуниңға дикқет қилиңлар.

Силәрни қызықтурған образлық қисимлирини бөлгүләп, уларни йеңічә изаһлаңлар. Іншадайым қисқа түрдә бөлгүләп, йезип коюңлар. Яхши пикирләрни, образлық тәжіраслашларни түрткә қилип коюңлар. Бу жәриянда бәзи кичик жұмлиләр, қисқа пикирләр, луғатләр, сөз

бирикмилири вә ярқин детальлар жиғилип қалиду. Ойлаш вә түрткә қилиш жәриянида бираз пикирләр топлинип қелиши керәк. Дәсләпки қетим йезиш үчүн әйнә шу материалларни пайдилиниш лазим.

Эссеңің дәсләпки вариантини йезишқа киришиңдар. Униң көләмини мөлчәрләп қоюңдар. Силәр бәлгүлигөн пикирләрниң муһимлирини таллап, киришмини башлаңдар. Бу йәрдә әсәрниң актуаллиғини вә униң проблемишлири атап көрситиш шәрт әмәс. Силәрниң нәзәриңдарчә китапханниң диққитини қозғайдыған пикирләрни йезишқа тиришиңдар. Бу йәрдә силәр риторикилық соалларни қойсиму болиду. Бәзидә “мениң оюмчә...”, “муәллипниң пикричә”, “бу пикирни қобул қилишқа болмайду дәп ойлаймән”, “бу мәвқә китапханни иккиләндүриду”, “көпчиликкә мәлум” қатарлық тәйяр жүмлиләрни пайдилансаңларму болиду.

Асасий қисимни башлаңдар. Алдин-ала план түзүвалса яхши болиду. Мәтін мәнтиқиңиқ давамлишиду. Факт вә аргументлар арқи-лиқ китапханни ишәндүрүшкә интилиңдар. Амма уни тәтқиқатқа айландуывәтмәңдар. Әң алди билән өз пикриңдарни испатлашқа тиришиңдар. Эссе жанри әркин вә субъективлиқ характерға егә екәнлигини унтымаңдар.

Эссеңі язған вақтида пикрикларниң ярқин болуши үчүн һәрхил бәдиий васитиләрни пайдилиниң. Метафора, охшитиш, қияслаш, аллегория, символларни пайдилансаңлар эссе қизиқарлық түс алиду. Цитатиларни пайдилиниңдар. Қисқа йәкүнини чиқириңдар. У мәнтиқиңиқ мәзмунға егә болуши лазим.

ӘЛИШИР НАВАЙИ (1441—1501)

Пәрим болса учуп құчсам, улустин
та қанатим бар, Қанатим көйсө учмақтинг,
йүгүрсөм та наятим бар.

Муәллип

Әдип ижадийитиниң әһмийити вә бәдиий әсәрләр концепцияси.

Улук мутәпәккүр вә шаир Әмир Әлишир Навайи 1441-жили 14-февральда Һират шәһиридә аддий аилидә дунияға көлгән. Бу һәкқидә шу дәвирниң даңлиқ тарихчиси Мирза Мұһәммәт Һәйдәр өзиниң “Тарихи Рәшиди” намлиқ әсәридә төвәндикі мәлumatларни қалдурған. Униң ейтишичә, Шаһрух (1447-ж. вапат болған) дәвридә Төмүрийләр сарийида хизмәт қиливатқан уйғур бахшиси (катип, пүтүкчи) аилисидә һижрий жил һесави бойичә 844-жили (тоху жили) рамзан ейиниң он йәттисидә (милади жил һесави бойичә 9-февраль 1441-ж.) Һират шәһиридә оғул пәрзәнт дунияға кәлди. “У өзиниң келип чиқиши бойичә уйғур бахшилиридин болған”. “Униңға

дадисиға йеқин Низамидин дәп ат қоюшти. Лекин уни кичигидинла әркилитип Әлишир дейишкән еди. Кейин у түркіләр поэзиясидә Навай деген тәхәллус билән мәшһур болуп, иеци түркій әдәбиятиниң асасчысы сұпитидә дунияға тонулди”. Әлиширниң атиси Фиясиддин (“кичиккинә бахши”) хан ордисида хизмәт қилған. Униң мундақ атилип қалғанлиғиниң сәвәви, бәлким униң бой түркі кичиклигидин болуши мүмкин. Әлиширниңму бойи униң наят вақтида атақлиқ рәссам Бәһзад сизған рәсимиғө қариганда пакарақ киши болған екән. Атисиниң “Бахши” атилип қалғанниңиң сәвәви, шу дәвирләрдә бу сөз көп мәналиқ аталғу болуп, толарақ хәттатчилик ишларни елип барған саватлиқ кишиләрни шундақ атиған.

XVI әсирниң уйғур тарихчиси Мирза Мұһәммәд Һәйдәр өзиниң “Тарихи Рәшиди” намлиқ тарихий әсәридә Навай һәққидә мундақ деген: “Амма Мир Әлиширниң өсли уйғур бахшилиридин әрди. Атасини кичиккинә бахши атарләр. Рәсмий бир киши әрди. Әмир Әлиширниң тәхәллуси Навайтуур. Түркій шеирни илгири-кейин нечким униндәк фәсиһ вә пур мәзмун ул мәртибәдә һәддин әфзун нәзм силкидә кәлтүрмәбдур...” дәп алайды тәқитлигән.

Әлиширниң аниси Қабул аристократиясидин болған Шәйх Әбу Сәид чәңниң қизи еди. Униң тағилири Мир Сәид Қабулий вә Мұһәммәд Әли Фәриййләр Хорасан тәвәсидә тонулған шаирлар еди. Яш Әлиширниң тәрбийисидә бу шәхсләрниң роли интайин чоң болди. Булар өз шеирлирини асасөн түркій тилда язатти. Шуниң үчүн Навай өз хатирилиридә бу әһвални “түркчәгә мәйли көпрөк әрди” дәп алайды тәқитләп өткән. Үмумән, улук әдипниң уруктуқканлирида түркій вәтәнпәрвәрлик наһайити йүксәк дәриҗидә еди. Униң дадиси нурғун шеирларни ядқа билгәнликтін, өз оғли Әлиширгиму шеир ядлитатти. Шу сәвәптин у балилиқ чегидинла йезип қалдурған “...үч яш билә төрт яш арисида әрдим, әзизләр оқумақ тәклиф қилиб, бәзи һәйрәт изнар қилурлар еди”.

Әлишир Навай кичик чегидила илим-пән, пәлсәпә, тарих вә әдәбият пәнлиригә зор иштияқ билән көңүл бөлгөн. Униң ижадий паалийити 15—16 яшлиридила башланғанлиғи мәлум. Бу һәққидә шу дәвирниң тарихчиси Хандәмир өзиниң “Мәкаримул-әхлақ” намлиқ китавида мону мәлumatларни бөргөн. “... Алий Һәэрәтниң (Навайниң) йеши әндила толуп, нәрсиләр һәққидә пикирләр жүргүзуватқан дәвирләрниң башлинишида бир күни у Лутфийниң

Әлишир Навай

алдига барди, һәм униндин өз ғәзәлини оқуш билән өзини униң бу тоғрилиқ назук пикирлириниң нәтижилиридин пайдиландурушни илтимас қилди вә алий Һәэрәт (Навай) шу мәзмундикі ғәзәлни оқуди

Арәзин япқач, көзүмдин сачилур һәр ләһзә яш,
Бойләким пәйда болур юлтуз ниһан болғач қуяш.

Қәсәм тәңриғәким, әгәр мүмкін болса еди, мән (Лутфий) өзәмниң парс вә түрк тиллирида ейтқан он икки мин бәйтимни шу ғәзәлгә алмаштураттим. Вә шундақ болған тәғдирдә мән өзәмни соң мәхсәткә йетиштим дәп һесаплаттим ...” дәп бу 15 яшлик Әлиширниң қабилийитигө соң баһа бәргән.

Әлишир әндила Һиратта оқуп өзиниң ижадий паалийитини ашуруватқан вақитларда Хорасан дөлитиниң ханлар арисида тәхт талишиш өз ара мажраси күчийип кетиду. Шундақ қалаймиқанчилиқ бир дәвирдә Әлишир атиси билән Һират шәһирини ташлап Сәмәрқәнд тәрәпкә кетишкә мәжбур болиду. Улар Сәмәрқәнттә (У дәвирдә Мавринәһр дөлитиниң пайтәхти еди) бирнәччә жил өмүр сүргөндін кейин Һиратта (Хорасан дөлити) ханлық тәхткә Мирза Султан Һұсәйн Байқара чиққанлиғи тоғрилиқ хәвәрни аңлап қайтип келидү. Әслидә Һұсәйн Байқара уларни өзи қайтип келишини сорайду. Әмир Төмүрниң чәвриси болған Һұсәйн Байқара Әлишир билән кичик чеғидила дост болуп, хан ордисидики мәдрисиләрниң биридә иккиси биллә тәлим-тәрбияй алған. Әнди у Әлиширни қайтуруп әқилип өзиниң йенида соң хизмәттә қалдуриду. Кейинәрәк Әмирлик (Вәзир) лавазимида өмриниң ахириғичә хизмәттә болиду. У әмирлик вақтида ижтимай, ихтисадий вә болупму қурулуш ишлирини йолға салған. Униң башчилиғида көплигән мечитлар, мәдрисиләр, мәктәпләр вә башқа беналар қәд көтирилгән. У беналар һазирму Һират шәһиридә можут.

Әлишир Навай өзиниң 60 жиллик өмридә мисилсиз нурғун әсәрләрни яратқан. Униң йәнә алий хисләтлириниң бири, у өзиниң пүткүл әсәрлирини түркй тилда йәни кона уйғур тилида яратқан, ана тилиниң һәқиқий сөйгүчиси болған. У “Мұһәкәмәтүл лугәтәйн” (Иккі тил һәққидә муләхизә) намлиқ илмий әсәридә мундақ дәп язған: “Пүткүл алим вә шаирлар өзлириниң бүйүк әсәрлирини парс вә әрәп тиллирида язди. Түркй тилидиму шундақ бүйүк әсәрләрни ейтишқа болиду...” дәп у өзиниң әсәрлири арқылы түркй тилини дунияға тонутқан мутәпәккүр шаир болған.

Тәқитләймизки, Әлишир Навайниң ижадий паалийити нағайити яш вақтидила башланған. У 15—16 яшлиридила талантлық шаир

сұпитидә тонулди. Болупму шу дәвир поэзиясиниң улук сималири Лутфий (1366—1465-жж.) вə Жәмай (1414—1492-жж.) қуяштәк йоруқ талантниң пакирап чиқиватқиниға хурсән болушти.

Навайиниң əдәбий паалийити интайин бай ғәзнидур. Дәсләп униң шеирлирини поэзия мухлислири топлап, диван шәклигө кәлтүргән болсими, кейин өзи “Бәдайиул бидая” (“Бәдийлик иптидаси”, 1470—1476-жж.) вə “Нәвадиран ниһая” (“Несапсиз надирлар”, 1476—1483-жж.) намлиқ диванлирини түзүп чиққан. Әйнә шу диванларни вə кейин пүтүлгән əсәрлирини тәртипкә селип, 1491—1498-жж. əдип “Хәзайинул мәнаий” намлиқ лирик күллиятини вүжүтқа кәлтүрди. Бу бүйүк əдәбий мирас 45 мин мисра шеирни өз ичигә алиду. “Фәрайибус-сифәр”, “Нәвадируш-шәбаб”, “Бәдайиул-вәсәт”, “Фәвайдул-кибәр” деген намлар билән аталған төрт диванида əдип өз һаятини төрт дәвиргө бөлүп, йәни яшлик (20гичә), жигитлик (35гичә), оттура яшлик (45гичә) вə өч яшлик (қерилиқ 60гичә) дәп тәбиәт пәслигө қияс қилған.

“Хәзайинул мәнаийдики” бәдий ғәзниләр шеирийәтниң 16 жандыра йезилған болуп, 3100дин артуқ шеирларни өз ичигә алиду. Шу жұмлидин, ғәзәлләр 2600 болуп, улар һәр жилдә 650тін тәң бөлүнгән. Бу бүйүк бәдий мирас аталғинидәк һәқиқәттиму мәналар ғәзнилири еди. Чүнки униңда инсан һаятиниң барлық таманлирини өз ичигә алған мәсилиләр, зиддийәтләр, мавзу-мәзмунларни əжайип бәдий лиризм билән өкис әттүрди. Униңда муһәббәт вə вијдан, һижран вə интизарлық, достлук вə вата, вәтән вə хәлиқ, əмгәк, сексуаллық, зулмәт, дәрт- əләм, инсан, əдәп охшаш мәсилиләр Әлишир Навай лирикисида өз өксини тапқан. Бу йәрдә лирик қәһриман шаирниң өзи болғанлиқтын, һаятта үз беридиган барлық вақиәләр, тоқунушлар, мурәккәп мәсилиләр униң өмри билән беваситә бағлиқтур. Шу сөвәптин шаир һаят қәдрини тәсвиrlәп, һәрбир инсанни бу һаяттын бәнир елишқа чақирған. Униң поэзиясиниң асасий объекти инсан болғанлиқтын, шеирийәтниң әң алай пәзиләтлири, мәжүзилири адәмгә беғишлиған.

Болупму түркій поэзиясидә ғәзәл жанрини һәртәрәплімә тәрәккій əттүрүш йолида Навайиниң хизмети мислисиздур. Бу саһада əдип парс шеирийитиниң Хисрав Деңләвий, Хафиз Шеразий вə Абдурахман Жәмайларни үч бүйүк устаз дәп алайды һөрмәт билән тилға алған. Мана бу ғәзәлханларниң қолға кәлтүргән иҗадий утуқлирини пайдиланған һалда Навай ғәзәл жанриниң мавзусини көңәйтіп, мәзмунини техиму өчінде қарастырылған. Буниң үчүн шаир мәтләдікі (баштиқи құрғичә) мәзмун мәқтәгічә (ахирқи құрғичә) сақлинине көрек дәп төвәндікі рубаййни мисал кәлтүриду:

Нәр йәрдә баһар олса, чөмән болса керәк,
 Нәр йәрдә чөмән — гүлу сүмән болса керәк,
 Нәр қайда хәзән болса, тикән болса керәк,
 Нәр қайда тикән — рәнжү миһән болса керәк.

Навайиң ижадийитидики нәпис лиризм шеирийәт сәнъитини техникалық жағынан дәрекеңдән көтөрді.

Изтирап болған көңүлниң аху-зари, товлаш-толғинишилирини Навайиң әжайип маһарәт билән тәсвирилгән. Шаир лирикисидики образлар, бәдии ләвһиләр, тәсвири, охшитиш vasitiliри киши қәлбигә арам бәрмәйду, уни тәвритиду, тәлпұндуриду:

Қаши ясиниму дейин, көзи қарасиниму дейин,
 Көңлүмә нәр бириниң дәрду-баласиниму дейин.

Шаир өз мәһбубисидин айрилған ашиқ әһвалиниму наһайити оригинал тәсирлик охшитишлар, тәсвиrlәр билән вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик роһта өкис әттүрди. Нижран оти худди вәтәндин, зиминидин айрилғандәк дәһшәттур. Ярсиз көңүл — султансиз мұлуктур, султансиз мұлук болса, жансиз бир жисимдур дәп тәқитлигән. Демәк, әң еғир жұдалиқ ана йәрдин айрилиш, йәни мундақ нижранда дәртсиз киши болмайду:

Әй Навайиң дәрдлиғ нәзмини өһли дәрд билур,
 Дәрдсиз дағи болур ани оқуғач өһли дәрд.

Навайиң өз лирикисида түрлүк образлар арқилиқ реал наятни, униң ләззитини күйләп, инсанниң улуғварлигини мәденийилигән. Шаир һәрбир инсандың сехи, һалал, әдәплик, һәқиқәтчи болушини тәләп қилиду. Униң лирикиси, умумән барлық ижадий паалийити вә мираси гуманизм, вәтәнпәрвәрлик идеялири билән қениң суғирилған. Шунинң үчүн хәлиқпәрвәр улуқ симаға, мутәпәккүргә төвәндики мисралар һәр дайым наят қанунийити болуп хизмет қилған:

Йүз жафа қылса маңа бир қәтлә фәряд өйләман,
 Өлгө қылса бир жафа йүз қәтлә фәряд өйләрәм.

Навайиң поэзиясидә алийжанап қәлбиниң сәмимий вә отлук садалири, түрлүк вәзийәттиki кәйпиятлири, тәлпұнушлири өзиниң поэтиклиқ ипадисини тапқан. Қәлби迪ки муһәббәтниң күч-құдритини шаир әжайип тәсвирий vasitilәрдә намайән қилған. Униң ғәзәллиридә садақәтлик, ләвзидә чиң туридиған, полат ирадилик қәһриман обизи гәвдиләнгән.

Мәндә бир оттурки гәр дәм урсам, өфлак өртәнур,
 Әсрәсәм көңлүмдә жану-жисми ғәмнак өртәнур.

Мehr өмөс, аним отидин көккө йәтмиш бир шәрар,
Әйб өмәстүр, гәр десәм, дәм урсам, әфлак өртөнур.

Навай парс тилидиму әжайип шеирларни йезип, Фаний тәхәллуси билән мәшһүр болди. “Диван Фаний” китавида шаирниң 12 минән мисрадин ошуқ шеирлири жәмләнгән. Буниң билән у парс поэзиясиниң тәрәкқиятиға соң үлүш қошуп, ғәзәл жанрини тәкамуллаштурушта көп күч чиқарди.

Навай кичик лирикилық әсәрләрни йезиш билән поэзия дүниясида “зуллисанәйн” (икки тиллик) шаир сүпитидә шөһрәт қазанған болсими, лекин униң алдида соң бир вәзипә туратти, йәни шаирда эпикеслиқ, көләмлик әсәрләрни ижат қилиш мәхсити бар еди. Бу һәкәтә устази вә қәдинас дости Жәмий билән мәслинәтләшкәндә, у мәзкүр алий мәхсәтни әмәлгә ашуруш һажәтлигини тәқитлигән. Йәни парс шеирийитидә бәш поэмидин ибарәт “Хәмсә” жанриниң пәйда болғинидәк түркій поэзиясидиму әйнә шундақ әдәбий мирас яритиш керәк еди. Әлишир Навай бу ишниң оңай әмәслигини убдан чүшинәтти, бирақ буниң һәддисидин пәкәт өзиниң чиқиши мүмкінлигиниму үқатти. Парстылида Низамий (1141—1209-жж.), Хисрав Деһләвий (1253—1325-жж.), Жәмийларниң (1414—1492-жж.) бу саһадики ижадий паалийити дунияға мәшһүр болди. Түркій хәлиқләр әдәбиятида мундақ ғәзнә техи пәйда болм乏ан еди:

Мән түркчө башлабан ривайәт,
Қилдим бу фәсанәни һекаят!

Ки шөһрәти жаһанға толғай,
Түрк елигө дағы бәһрә болғай!

Түркій әһли бәһир алғидәк мундақ әжайип бәдий мирасни яритиш оңай әмәслигини дайим тәқитләп турған:

Әмәс асан бу мәйдан ичрә турмақ,
Низамий пәнжәсигө пәнжә урмақ.

Бирақ Навай бу шәрәплик ишниң һәддисидин чиқти. У мундақ соң һәҗимлик, йәни 50 минән мисрадин ошуқ “Хәмсәни” икки жил (1483—1485-жж.) мабайнида йезип чиқти. У өз дастанлирини төвәндикичә атиған: “Һәйрәтүл-әбрар” (“Яхшиларниң һәйрәтлиниши”), “Пәрнат вә Шириң”, “Ләйли вә Мәжнүн”, “Сәбъай сәйяр” (“Йәттә юлтұз”), “Сәдди Искәндәрий” (“Искәндәр сепили”). Әлишир Навай бириңчи дастанида ижтимаий, пәлсәпәвий вә өхлақ мәсилилиригә кәң орун берип, инсандың тәғдири, бәхти, камалити тоғрилиқ һәрикәтни асасий мәхсәт дәп билгән. Шуниң билән шаир хәлиқпәрвәрлик ғайисини алға сүргән:

Адамий өрсөн, демәгил адәми,
Аниким йоқ ҳәлқ ғәмидин ғәми.

“Ләйли вә Мәжнун” ишқи-муһәббәт, “Сәбъай сәйяр” ишқи-сәргүзәштилик поэмилериidimu инсаний хисләт, мәлдүр муһәббәт асасий мавзудур. “Сәдди Искәндәрий” намлиқ қәһриманлық дастанида адил һәм билимлик падишаниң облизи гәвдиләнди. Шаир өз өсәридә миладидин илгири йүз бәргән вақиәни алған болсимиу, бирақ өз дәвридики ижтимаий-сәясий мәсилеләрниму чәттә қалдурмиған. У адил падишалиқни, мәркәзләшкән, течлиқ сәясәтни жүргүзидиган дәләтни арзу қилатти вә шундақла һәрбир кишидин адәттиki һәқиқәтни тәләп қилатти:

Биравким ерур растлиқдин йирақ,
Аниңдәк киши болмиған яхширақ.

“Пәрһат вә Шириң” дастаниниң сюжети вә образлар. Мәзкүр өсәр Әлишир Навайиниң “Хәмсәси” ичидики бәш дастаниң бири. Униң жирик дастанлиридин несанланған “Нәйрәтул әбрар”, “Ләйли вә Мәжнун”, “Сәбъай сәйяр”, “Сәдди Искәндәрий” қатарлық дастанлири ичидә “Фәрһад вә Шириң” дастани аләнидә орунда туриду. Навай 1484-жили язған.

“Фәрһад вә Шириң” дастани шәриқ әдәбиятида узак тарихқа егә болуп, йәни мәзкүр дастан мәйданға келиштин хелә бурунқи заманларда хәлиқ ичидә ривайәт вә чөчәкләргә айлинип, хәлиқ ичигә кәң тарқалған. Бу һекайә VII әсирдин X әсиргичә болған дәвирләрдә Иран хәлқи арисида “Хисрав вә Шириң” намлиқ дастан сүпитетидә йетип көлгән. Бу өсәр VII әсирдә яшиған қедимқи Иран шаһи Хисрав Пәрвизниң тарихи билән бағлиниши түпәйли уни “Хисрав вә Шириң” дәп атиған. Униңдин кейинки дәвирләрдә Хисрав, Шириң, Фәрһад образлири нурғунлиған шәриқ хәлиқлириниң дикқитини өзигә жәлип қилди. Бу дастани дәсләп, тунжа қетим язма әдәбиятқа елип киргән X әсирдә яшиған мәшһүр Иран шаири Абулқасим Фирдәсийдур. Лекин Фирдавсий өсәриниң сюжетида Фәрһад облизи орун алмиған. Фирдавсий дастанидики вақиә мундақ һекайә қилиниду.

Иран шаһи Хисрав бир күни овға чиқип Шириңни учритип қалиду. Шириңниң гөзәл симасини көрүп, униңға ашиқ болуп қалиду. У Шириңға өйләнмәкчи болғанда, униң әтрапидики орда әмәлдарлири қарши туриду. Сәвәви Шириң шаһлар нәслидин әмәс еди. Хисрав өз мәхситигә йетиш үчүн, ахири жут чоңлирини мәжлискә чақыртип уларни қайил қилиду вә андин Шириңға өйлиниду. Шу чағларда Хисравниң алдинқи аяли Мәрйәмдин болған оғли Ширийә атисини

өлтүрүп шаһлиқни өз қолиға алиду. Андин у Шириңгә өйләнмәкчи болиду. Бирақ Шириң Хисравниң қәбригә берип оға ичип өлиду. Демек дәсләпки йезилған мәзкүр һекайида Фәрнад тоғрилик һечбир сюжет йоқ. Фәрнад тоғрисида һекайә қилинмиғанлықтын, демек Навай әсәридики қәһриманлардин бири Шапурму йоқ.

Фирдәвсийдин кейин XII əсирдә яшап ижат қылған мәшінур әзәрбәйжан шаири Низамий Гәнжәвий “Хисрав вә Шириң” тоғрисиди ғындағы дастандың қайтидин өзгәртип, парс тилида шу нам билән йезип чиқип өзиниң дастанлар топи “Хәмсәсигә” киргүзді. Лекин бул дастандың асасий образлар Хисрав вә Шириң еди. Фәрнад болса иккінчи орунда тәсвиrlәнгән вә Шапур пәкәт уста, рәссам вә нелигәр сұпитидә Хисравниң үенидики аддий сөһбәтдиши ретидә дастанда орун алған. Низамий Гәнжәвий дастанда мәзкүр ривайәтни төвәндикічә баян қилиду:

Әрмән гөзили Шириң һәққидиқи хәвәрни аңлиған Шапур уни дәрнал Хисравға йәткүзиду. У һәрхил васитиләрни қоллинип, Хисрав вә Шириңни бир-биригә қоңул қойдуриду. Хисрав болса дадиси билән урушуп, Мәдайиндин қечип Әрмәнийәгә бариду. У йәрдә у Мәһинбануға сиғиниду. Шириң болса Мәдайиндиқи Иран шаһиға сиғиниду. Шапур болса Шириңгә Хисравниң Әрмәнийәгә барғанлиғидин хәвәр бериду. Шириң жути Әрмәнийәгә қайтиду. Хисрав дадиси өлгөнлигини аңлап, Мәдайингә келип шаһлиқ сәлтәнитигә олтириду. Шириң билән Хисрав йәнә учришалмайду. Шу чағларда Мәдайинда хәлиқ арисида исиян көтирилип Хисрав үецилиду. Кейин у Ирандин Әзәрбәйжанға, андин Мәһинбануниң һозуриға берип, Шириң билән көрүшиду. Шириң болса үецилип қалған шаһни қарши алмайду. Хисрав илажисиз Румға (Рим) берип, императорниң қизи Мәрйәмгә өйлиниду. Хисрав Румдин чоң қошун башлап келип Иран тәхтидә олтарған рәқиби Бәһрам Чубинни тәхттин ағдуриду. Шириң Хисрав дүшминини йәңгәндин кейин, униңға хотун болушиға вәдә бәргини үчүн, шу қарагыра келиду.

Шу мәзгилдә Мәһинбану вапат болиду. Әрмәнстанда болса ялғуз Ширина қалған еди. У Әрмәнстандин чиқип Мәдайинға келиду. Хисравниң аяли Мәрйәм уларниң қошулушиға тосалғу болғачқа, Шириң айрим бир қәлъәгә орунлишиду. Шириң өз қәлъәсигә өстәң қаздуруш үчүн Хисравгә муражиәт қылғанды у Фәрнадни кәлтүриду. Дастанда вақиә мөшү жайға кәлгәндила Фәрнад мәйданға чиқиду. Бу йәрдә Фәрнад Чин шаһзадиси әмәс, бәлки у Шапур билән Чин хақанлиғыға берип оқуп кәлгән билимлик, қәйсәр жигит сұпитидила тәсвиrlиниду. У Шириңға атап бир су өстицини қазиду. Фәрнад өстәң қезиш жәриянида Шириңға ашиқ болиду. Шуниндин кейин

Фәрнад Хисрав билән учришиду. Хисрав болса Ширинни Фәрнадқа күнләп, гуман қилип, шәхсий адавәт үчүн уни өлтүрүшни хәлиқ алдида номус дәп билип, әгәр Бистун теғини кесип Хисравниң әскәр қошунылири өтидиған Әрмәнийәгә бир йол ясап бәргәндила Ширинни униңға беришни вәдә қилиду. Фәрнад болса өзиниң әжайип һұнири арқилиқ бу қийин ишни бәжіришкә тиришиду. Фәрнадқа бу орунлашқа болмайдыған ишни тапшурған Хисрав униң бу һұнәрлири билән әжайип мәжүзиләрни қилғанлиғини байқап, уни вәйран қилиш нийитидә бир һелигәр момайға “Шириң өлди” деген иғвагәрлик шум хәвәрни йәткүзгәндә, Фәрнад өзини һалак қилиду. Шириң Фәрнадни өз қолида йәрләйдү. Низами дастанида Фәрнадниң сәргүзәштилири мошу жайда тамам болиду. Лекин дастан вакәлиги давам қилиду. Шу вақтида Хисравниң аяли Мәрийәмму вапат болиду. Андин Хисрав Шәкәр деген бир қызға ашиқ болуп униңға өйлиниду. Кейин Шириնниму хотунлукқа алиду. Хисрав чедирда Шириң билән көңүл ечип олтарғанда, Шерүйә атиси Хисравни һалак қилиду. Низамийниң бу дастаниму Фирдәвсий дастанида баян қилинғанға охаш Шерүйә атиси Хисравни өлтүриду вә Шириңға өйләнмәкчи болғанда, Шириң Хисрав қәбригә берип өзигә пичак селип өлиду.

Низамийдин кейин бу ривайәтни өз әсәридә шәрнилигән XIV әсирдә яшиған Һинд шаири Хисрав Деһләвийдур. У өзиниң “Хисрав вә Шириң” дастанида Низамий Гәнжәвий шәрнилигән вақиәликләрни толук қайтилап, Низамий қандақ башлап вә қандақ тамамлиған болса, Деһләвийму шу териқидә йезип чиққан. Деһләвийму худди Низамийниң Фирдәвсийгә тәнқидий роҳта қариғанға охаш Низамийға тәнқидий қарап, “Хәмсәси迪ки” сюжетларни парс ривайәтлири асасида вә урду тилида қайта ишләп чиқип, өз хәлқигә тәғдим қилған.

Фирдәвсийдин бәш әсир, Низамийдин үч әсир вә Деһләвийдин бир әсир кейин яшиған улук мутәпәккүр алим, шаир Әлишир Наваий бу гөзәл мавзуни техиму йүксәк дәрижисидә бейитип, уйғур тилида “Фәрнад вә Шириң” дастанини йезип чиқти. Буниңда муһәббәт, әмгәк, вәтәнпәрвәрлик мотивлири дастаниң асасий йөнилишлири болуп, Наваий бу әсәридә муһәббәттә садақәтлик, әмгәктә иҗаткарлық, достқа вападар, вәтәнгә пүткүл наягини беғишилап, уни пүткүл вужуди билән қызғын сөйүш охаш хисләтләрни һәр инсандин тәләп қилған. Чүнки униңда өз заманисиниң проблемилири, мурәккәп мәсилелер өз әксини тапқан еди.

Наваий бу әсәрини йезиштин бурун жуқурида нами аталған бүйүк парс тиллиқ шаирларниң дастанлирини пухта үгинип, тәт-

қиқ қилип чиққан. У Низамий өз дастанлирида асас қилған сюжетлири бойичә бәһискә чүшүштин ибарәт болуп, бир тәрәптин бу сюжетларға йеңи мәзмун киргүзгөн вә бу мәзмунларни өзиниң “Хәмсә”сидә әкс әттүрүшни мәхсәт қилған вә бу сюжетларни йеңи вакиәләр, йеңи персонажлар билән толтуруп, композиция тәрәптин қайта ишләп чиқти. Шундақла Навай хәлиқ арисиға кәң тарқалған гөзәл әпсанә, ривайәтләрни, чөчәкләрни топлап үгинип, тарихий материаллар билән бейитти. Андин у өз дастаниниң вақиәлигини пүтүнләй башқичә изһар қилип, түркй хәлиқләр сәвийәсигә Фәрнад вә Ширинниң йеңичә образлирини киргүзди. Фәрнад обризи дастанда дәсләпки қетим, йәни шаһзадә образи сүпитидә асасий қәһриман болуп гөвдиләнди.

Навай сюжет тәрәкқиятиниң қанунийитини яхши билгән һалда жуқурида нами аталған бүйүк намайәндиләрниң хизмитинimu өз новитидә тоғра баһалайды. Иккинчи тәрәптин, уларниң нисбий тәрәплиригә тәнқидий көзқарашта болуп, бу усул һәккىдә мундақ дәйду: “Фәрнад вә Ширин” дастанидин:

Чу Хисрав сұрди бу рәңгин фәсанә,
Деди сөз өвзәлдин һәм нишанә.
Мәңа һәм чүн бу пак нишанә көрүнди,
Бидайәттин демәк өвла көрүнди.
Нә сөзким билмәгәйләр ибтидасин,
Хуш әрмәс нәчә хоб өтсәң әдасин,
Гәр иман әлгә рәһмәтидин нишандур,
Вәләйкүм чүн алипсиздур Йәмәнтур.
Башидә болмаса зәррин ливаи,
Шәбистанғә нәтиб салған зияи.

Мәзмуни: Хисрав (Деһләвий) язғанда у авалқиларға муражиәт қилған еди. Бу ақ нийәтлик болуп, мәциму өткәнкиләрниң ишиға сәяһәт қилишқа тоғра кәлди. Әгәр бурунқиларниң язғанлирини мутали қилмисаң, өзәңниң яхши чиқмайды. Бу иш бисмилласиз иман ейтқанға охшаш болуп қалиду. Алдинқиларни билиш ишниң әлипбәсидур. Бу өсәрниң бешидики бир либас болуп, у болмиса, бу өйниң (өсәрниң) зиясиму болмайды.

Навай “Хәмсә” дастанлириниң дунияға келиши у хәлиқ тәқәззасидин, хәлиққә хизмәт қилиш мәхситидин ибарәт болған. Навай бу мәхсәтни биринчи новәттә ейтип өткәндін кейин, иккинчи дәриҗилик мәсилә сюжет һәккىдә тохтилип, өткәнкиләрни берилеп үгәнгәнлигини баян қилиду, андин у Хисрав Деһләвийниң “Ширин вә Хисрав” дастаниға сәяһәт қилиду, йәни мәзмунини тәпсилій баян қилип өтиду. Навай Низамий, Деһләвий, Жәмайларға тәнқидий қариғанда, алди билән уларниң шу мавзудиқи дастанлириниң

мәзмунини қисқычә баянлап чиқип, андин уларниң сюжетлириға өзиниң тәнқидий көзқарашлирини ейтеп өткөн. Мошу әнъенә бойичә Навай Дेңләвийниң “Ширин вә Хисрав” дастаниниң мәзмунини ейтеп өткәндін кейин төвәндики муланызиләрни бериду. Униң пикричә Хисрав Деңләвий бу дастанида Хисрав вә Ширинни ашиқ-мәшүқ қылған. Фәрнадни иккінчи орунға қойуп. Униң сюжети пәкәт иккила пәсилдә тәсвирләнгән. Хисрав болса Фәрнадни таш билән өлтүргән. Мана шундақ әпизодлардин Навайниң көңли су ичмәй аччиғида мундақ құрларни язған:

Әллөр нәзминиң алиндә мәну зар,
Чу фәһм өттимки көб көргүмдур азаб.
Зәрүрәтким салиб бир өзгөчә тәрhi,
Бу меңнәтнамәни қылғумдур шәрhi.

Андин Навай давам қилип, башқидин яхши нусхини йезиш қарариға келип мундақ дәйду:

Әгөрчә йоқтуур түрлүк талаш,
Ерур “таш” болса һәм чақмақ таш.

Шу өснада Навай Деңләвий дастанидики көп әпизодларға қошуулмайды, шунин үчүн у “Әгөр таш мәсилисидин башқа талаш болмисиму, шу ташниң өзиниму чекиетиши керәк”, дәйду. Чүнки Хисравниң Фәрнадни таш көтирип өлтүрүши униң падишалик сұпитигиму вә өхлақый сұпитигиму лайиқ әмәс еди. Навай өзиниң тәнқидий муланызилирини давам қилип, Низамийниң Фәрнад билән Ширин алақисини намунасип тәсвирлигәнлигини көрситиду:

Чу өввөлғи фәсиhi Гәнжә пәрвәрд,
Рәкәмзәд қылди бу өфсанәи дәрд.
Деди Фәрнад бир хара кән әрди,
Валәйкин өз фәнидә йәкфән әрди.
Мәгәр Ширингө болди арзыйи,
Чиқармақ харә ичрә турфә жүйи.
Бу иш устадин истәр еди ул нур,
Қий тәъриф өтти ул мәһзунни Шапур.
Пәривәш дедиким кәлтүргил ани,
Барыб Шапур кәлтүрди рәвани.
Аңа чүн пәрдәләр кинидин ул ай,
Тәкәллум бирлә болди кар фәрмай.
Унин аниң ешиткәч хәстә Фәрнад,
Болуб ашиқ, чекиб өффану фәряд.
Қарапу сәбр өтти, ноши кәтти,
Аңа йәтти иши, ахирға йәтти.
Валәйкин саһири Һиндустани,
Язардә бу мәламәт дастани.

Демәк, Низамий Фәрнадни һиндстанлиқ ташчи обризида яратқан. Фәрнадниң бу һүниридин Шапурниң хәвири болғачқа, у Шириңға өстәң керек болуп қалғанда, Фәрнадни башлап кәлгән. Шириң Фәрнадни ишқа буйриғанда, Фәрнад униң үзини көрмәй ашиқ болуп қалиду вә ахири ишқ йолида һалак болиду.

Фәрнадниң ким екәнлиги вә униң һүнири тоғрисида Навай өз чүшәнчисини мундақ баян қилиду:

Ким, ул нисбәтдә султанлардин әрди,
Хита мұлқидәги ханлардин әрди.
Һәддисидә нишани пур һүнәрлик,
Жәбинидә шукуни тажвәрлик.
Вәли нәвъки инсан адәтидур,
Аниңдәким бәшәр хасийәтидин.
Ки һәр иш сариқим, тәбъ олди майил,
Ерур өткөрмәк андин өзни мүшкүл.
Нәвәс тартиб синан чүн кәлтүрүб зор,
Бурун өйләр хирәдниң көзләрин кор.
Болур мәғлуб, ким болса һәвәскәш,
Бу ишта тәңдуурур султану дәрвиш.
Аниң затигө чүн тәбъи муһәвшис,
Тә”насубсиз һүнәрләр қылди мунис.
Көрүб хақани Чин фәрзәндін ул тәвр,
Кәб өтти мәнъигө һәм лутфә һәм жәвр.
Чу көрди, мүмкин әрмәс тәрки адәт,
Ки затидур шақавәт йа сәадәт.
Ул ишидин нәчә болди фикрәт аһәң,
Көрүнди сәлтәнәт намусигө нәң.
Зәрурәт бирлә жәндін үзди пәйвәнд,
Деди: — Қилсун сәфәр фәрзанә фәрзәнд.
Чу, ул аләмдә урди сәйр үчүн гам,
Ул ишләр башығә түшти сәрәнжам.

Навай бу йәрдә Фәрнадниң сәпәргө атланғичә болған вақит ичилики әһваллириниң мәзмунини шәрнилигән. Навайниң мана шундақ тәнқидий көзқарашлири биләнла чәкләнмәй, бәлки у алим сүпитидә түрлүк вариантлар мәсилисигә илмий нүктәй нәзәрдин қарап, һәр нусхиниң өзигө хас сюжет пәриқлириниң болушини қануний һадисә дәп чүшиниду.

“Фәрнад вә Шириң” дастаниниң бәдии қиммити. Образлар түркүми. “Фәрнад вә Шириң” дастани батур вә қәйсәр, әқиллиқ һәм һүнәрвән Фәрнад билән вижданлиқ, санибжамал қызы Шириңниң муһәббәт пажиәсими асас қылған һалда йезилған болуп, унинда дуниявий әдәбиятниң мәңгү мавзулиридин болған муһәббәт вә наят һәккидики чоңқур идеяvий мәзмун рошән йорутуп берилгән. Навай муһәббәт пажиәси билән наят трагедияси тарихини пәйдин-пәй баян

қилиш арқылы қоңқур мәнаға егө һекмәтлик пикир вә түйғулирини оттуриға қойған.

“Фәрнад вә Шириң” дастаниниң асасий мавзуси инсанниң сап вә сәмимий сөйгүсидур. Униңда образларға муһаббәт әркинлигигө, кишилик әркинлигигө, инсанпәрвәрликкә, хәлиқпәрвәрликкә, вәтәнпәрвәрликкә, достлукқа, вата вә садақәтликкә, батурлукқа, адаләтликкә, аяллар һокуқиға, әмгәкни сөйүшкә, мәрипәтпәрвәрликкә болған интилиш идеялирини бағлиған һалда өсөр мәзмунини риважландуруп барди.

Дастандики баш қәһриманлар — Фәрнад вә Шириң образлири шу дәвиrlәрдикі хәлиқләрниң тәғдирини, болупму феодал жәмийитиниң тәңсизлик һөкүм сұруватқан бир дәвридә яшаватқан жигит-қызларниң тәғдирини мужәссәмлүштүрди. Навай болса мана бу икки қәһриманниниң образлирини яратқач, хәлиқниң әзәлдин арман қилип келиватқан арзу-арманлириға тиләкдашлиқ билдүрди:

Кишиниң нечө көпрөк гөвһәри пак,
Аниң бидадидин көпрөк өләмнәк.
Чу өсли пак гөвһәр көлди яқут,
Тешіб бағрини қан өйлөр ада қут.
Құяшким, қайнат андин алур нур,
Қилур һәр түн ара тупраққа мәстүр.
Бәси сағәрниң андин қани толғай,
Ки бир дәм фасиқи хушнал болғай.
Етиб йүз жәвһәри пакизәни хак,
Ки андин бәнгәйи болғай фәрәhnак.
Беріб бир нәхлиғे һәрдәм шикәсти,
Ки тинғай табидин атәшпәрәсти.
Төкүб Фәрнад қанин бимәдара,
Ки Хисрав мәйдин олғай мәжлис ара.

Навай бу мисраларда яманларниң хошаллиғи, яхшиларниң пажиәси үстігө қурулған адаләтсиз заманниң дайимлик қаидисини мәнтиқилиқ асаста чүшәндүриду:

Ки өй залим сипеһри кинә пәрвөрдө,
Чиқардің ушбу хаки жисмимдин гәрд.

Нечө жәнимғө мунчө кечө болғай?
Кечө жәнимғө мунчө нечө болғай?
Башимғө көрки түнни кәлтүрүбсән,
Диман түнни қара күн кәлтүрүбсән.
(Әй адавәт сақлиғучи залим пәләк,
Бу топиға айланған жисмимдин чаң чиқиривәттиңғу.

Мениң женимға немә үчүн мунчө кечө болди,
Мундақ кечө женимға йөнө қанчилик болар?
Қара, бешимға түнни кәлтүрдүң,
Түнни өмөс, бәлки қара күн кәлтүрдүң.)

Бу мисраларда Навайй Фәрнадниң тили билән вапасиз, зулмәтлик дүнияға қаритип: “Мениң бешимға немишкә мунчилик қара күнләрни кәлтүрдүң, зулумниң чеки барму, йоқму?” дәп хитап қилиду.

“Фәрнад вә Шириң” дастанида Навайй Хотән шаһзадиси Фәрнад, Әрмән гөзили Шириң, Иран жигити Шапур қатарлық ижабий образлар арқылы үлар арисидики мұнасивәтләр, инсан достлуғи, хәлиқләр ара һәмкарлық идеялирини алға сүриду. Навайй кишиниң етиқади, мәртивиси, жути, байлиғиға қарап әмәс, бәлки чин инсаний пәзиләтлиригө қарап баһа бериду. Мәсилән, иранлық Шапурни униң инсаний хислити билән ижабий образ қилип тәсвиrlәйду, иранлық падшах Хисрав болса залим вә жаһил сүпитидә сәлбий образда тәсвиrlиниду. Шаирниң инсанпәrvәrlik вә хәлиқpәrvәrlik ғайилири вәтәнпәrvәrlik билән зич бағланған. Мана шундақ образлар Фәрнад билән Шириңниң аңсөвийәсидә қелиплашқан. Фәрнад үчүн өзиниң дөлитиниму Шириңниң вәтининиму қизғин сөйиду. Униң тиничлиғи, аватлиғи үчүн күрәш қилиду. Фәрнад билән Шириң Мәһинбану билән бирликтә дөләтни су билән тәминләш вә имарәтләрни қуруш ишлирида зор паалийәтләрни көрситиду. Хисрав нүжүм қилип кәлгәндә Фәрнад өлниң тиничлиғи үчүн қәһrimanларчә күрәш қилиду.

Навайй дастанида муһим идеяләр сүпитидә үмүтварлық, әмгәкни сөйүш вә ижаткарлық охшаш инсаний пәзиләтләрни мәркизий орунда қойиду. Шуңлашқа у өзиниң баш қәһrimani болған Фәрнад обризида ярқын тәсвиrlиген. Шуниң үчүн хәлиқму уни сөйгән. Әлишир Наваййму өзи яратқан ижаткар, әмгәк сөйгүч қәһrimanни билән пәхирлинип, зор илham алғач:

Бу кан қазмақни улким қилди пишə,
Керек хара фиган илкідө фишə.
Саңа бу тишəvarлық болса мәтлуб,
Ерур Фәрнад һәмсөһбәтлиғи хуб.
Бу кан ишқидө тишəң харәриз өт,
Ани Фәрнад таши бирлə тез өт.

(Кимки бу канни қазмақни өзигө кәсип қилидекөн,
Униң қолида таш кесөр метин болуши керек.
Әгөр сөндө метинчи болуш тәливи болса,
Фәрнад билән сөһбәтдаш болмиғиң керек.
Бу канниң муһәббитидө метинини таш кесөр қил,
Уни Фәрнадниң тешиға биләп иштикләткин.)

Умумән Навайй өзиниң “Фәрнад вә Шириң” дастанида пак муһәббәт һәккидики арзу-арманлирини инсанпәrvәrlik, хәлиқpәrvәrlik, вәтәнпәrvәrlik, илимни қәдирләш, ижаткарлық, пидакарлық, аяллар һокуқи қатарлық идеяләр билән ипадилигән.

Фәрнад обризики символ. Бу исимни әрәп һәриплири билән язғанда бәш һәриплек сөздур. Униңдики һәр һәрип бир сөз мәнасиға егидур, йәни Навайи өз өсәридә мундақ язған: “Фирақу рәшку һәжру ah илә дәрд” (Ф — фирақ, р — рәшк (қизғиниш), h — һәжр (жудалиқ), а — ah, д — (дәрт)).

Навайи Фәрнад образи арқилиқ өмгәк вә ижаткарлиқни йүксәк бәдий маһарәт билән мәденийиләйду. Фәрнадниң кичигидинла зерәк, әқиллиқ бала болуп өскәнлиги һәкқидә мундақ языду:

Әжәбдур үч яшида көзгө тәтфал,
Нечүкким он яшида өзгө әтфал.
Қалиб бу ишда әл һәйрани аниң,
Сипеһру меһр сәргәрдани аниң.
Қайу илмики йоқ андин ниһанрақ,
Униң қашида йоқ андин аянрақ.

(Әжәп ишки үч яштики бу бала,
Он яшқа киргән балиниң әқлини берәтти.
Униңға һәммә киши һәйран еди,
Пәләкму, қуяшму униң бешида сәргәрдан еди.
Униңға мәлум болмиған илимлар йоқ еди,
Бәлки бу билимлар униң алдида очуқ һәм айдиң еди.)

Әлишир Навайи дастанида Фәрнад Хотән хақаниниң оғли. Хотән қедимий дөләт пайтәхти болуп, униңда илим-пән, әдәбият-сәнъэт риважланған мәдәнийәт мәркизи болған. Фәрнад яш вақтида түрлүк пәнләрни егилігән шәхстүр. У тиришchan талиптүр.

Жаһанда қалмади ул йәтмігән илм,
Билиб тәһқиқини кәсб өтмігән илм.

У жысманий жәһәттинму чиникан жигиттур. Һәрбий мәшиқләрни егилігән Фәрнад нурғун һұнәрләрниң манири болған. Униң өмгәк сөйгүч хислити яқа жутларда, йәни Әрмәнийәтә барғанда техиму намайән болиду. Ширинни издәп бу тәвәгә келип қалған Фәрнад тағда өстәң чепиватқанларға йолуқуп, уларға ярдәмлишиду. Кейин болса канал қезиватқан ишчиларниң йетәкчиси болуп, уларға өзиниң барлық һұнәр-маһаритини намайиш қилған. У өмгектә мәжүзиләрни көрситип, шу мәмликттә даңқ чиқарған.

Мәркизий Азиядә су мәсилиси қедимдин буян муһим проблема болуп көлгән еди. Шуңлашқа Навайи бу мәсилини өз дастаниниң асасий проблемиси дәп ипадилигән, йәни шу дәвирниң наят тәливи дәп чүшәнгән. Униң яратқан обризи — Фәрнад болса өз һұнирини хәлиқ еһтияжыға, заман тәливигә ишләткән. Һұнәрни һажәт орунда пайдилиниш керәк, уни у дунияға елип кетиш дурус өмәс дәп уқын:

Һұнәрни асрабан нәткүмдур ахир,
Алиб топраққыму кеткүмдур ахир.

Әйнә шуниң үчүн, йәни әмгәк вә ижаткарлиқ өсәрниң мәркизий түгүнлириниң бири болғанлықтан, шаир дастанини “Меннәтнамә” дәпму атиған. Сөйгү вә вапани күйлигән Навайи мәһбубиси Ширина садиқ, вападар жигитниң обризини яратти. Фәрнад намәрт, һелигәр Хисрав падишаниң мекирлири түпәйли һалак болди, вәтинидин узак жайда жан бәргән Фәрнад дост-бурадәрлиригө өч елишни вәсийәт қилған. Яранлири бу вәсийәтни ада қилишти.

Ширин вә муәллип обризи. Дастанда гәвдиләнгән образлар тизмисидики Фәрнадтин кейин иккинчи орунға егә персонаждур. Ширин Әрмәнийәниң аял падишиаси Менинбану қолида заманиниң йұксәк тәләплиригә мувалиқ тәрбийиләнгән қыздур. Уму илим-пәнни чонқур вә һәртәрәплимә егилигән билимдан инсан. Һәқиқәттиму биринчи новәттә Ширинниң өз алдига қойған мәхсити — наятта һәқиқий адәм болуштин ибарәт еди. У өзиниң йұксәк пәзиләтлирини, нийәтлирини төвәндики мисраларда изһар қилған:

Маңа нә яру нә ашиқ һөвәсдур,
Әгәр мән адәм олсам, ушбу бәсдур.

Ширин чүшәнчисидә һәқиқий инсанда йұксәк пәзиләт, адаләтлик хисләт, вәтәнниң азатлиғи, хәлиқниң әркинлиги охшаш хусусийәтләр мүжәссәм. Униң үчүн Фәрнад өйнә шундақ киши, чин сөйгүниң саһиби, көңли пак, һар-номуси таза, вижданлиқ инсан. Шунлашқа у наягиниң ахирігічә сәмимий муһәббәткә садиқ болуп, Фәрнадниң жәсәди қешида ажүн билән мәңгү видалишиду. Бу икки яшниң һәк үолида набут болушини Навайи мисраларида аләмшумул трагедия дәриҗисидә тәсвирләнгән.

Дастандикі Менинбану, Шапур, Бәһрамлар ижабий образлар қатаридин орун алиду. Бу персонажларму адаләтпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик ғайилириниң символидур. Әсәрдикі Хисрав, Ширийәләрниң тәсвирләнгән қияпәтлиридә адаләтсизлик, залимлик, вапасизлик, алдамчилиқ хисләтлири жәмләнгән. Бу иккиси дастанда залим падишаларниң вәкили сүпитидә гәвдиләнгән. Хисрав қанхор, залим падишаниң типик обризидур. Бу шаһ тәжавузлук сәяситини жүргүзүп, хошна әлләрниң зимишини бесивелип, уларниң маканини вәйранчилиққа кәлтүргән мустәмликичи һөкүмрандур. Ширийә болса шәхсийәтчилик, шөһрәтпәрәслик, қанхорлуқ жәһәттін атиси Хисрәвдин ешип чүшиду. Абройпәрәс, мәнсәппәрәс Ширийә өзиниң рәзил мәхситигә йетиш үчүн һәтта атисини өлтүрүветиду.

Әлишир Навайиниң “Фәрнад вә Ширин” дастанда қоюлған илғар идеяләр түркій хәлиқләр әдәбиятиниң тәрәкқият тарихида зор әһмийәткә егә болди. Мана бу мисилсиз мәнавий байлық — “Хәмсә”

үйғур оқурмәнлири билән кәң даиридә йүз көрүшти. У надир қол язма асасида Шәрқий Түркстан нусхиси 1991-ж. бәш том болуп Үрүмчидә бесилди. Бу саңада мәшһүр шаирлар Тейипжан Елиев (1930—1989-жж.), Рәхмитулла Жарий (1926—1998-жж.), Қурбан Баратлар нурғун паалийэт көрсәткән.

Улук шаирниң ижадийитидә нәсрий өсәрләрму хелә салмақлиқ орунға егидур. “Мұнакимәтүл луғаттәйн” (“Тиллар мұнакимиси”), аruz вәзнигә беғишлиған “Мизанул әвзан” (“Вәзиләр өлчими”), әдәбиятшунаслиққа хас “Мәжәалисун нәфаис” (“Нәписләр мәжәлиси”), “Тарихи әнбия вә һукума” (“Пәйғембәрләр вә һөкүмранлар тарихи”) вә башқа өсәрлиридә тил, әдәбият, тарих, дин мәсилилирини асаслық испат һәм мәнбәләр билән тәткىқ қилған.

Наваййиниң бүйүк әдәбий мираси умумий түркій, болупmu, үйғур һәм өзбек хәлиқлириниң мәдәнийити вә сөнъити тарихида алайицә әһмийәткә егә. Уйғур әдәбияти һәм музыкиси тарихини Наваййиз тәсөввүр қилиш зади мүмкин әмәс. Шаирниң лирикилиқ ғәзәллири уйғур хәлқиниң бүйүк музыка байлиғи “Он икки муқамға” мәтинг болуп, униң мәзмунини техиму бейитти, бәдийлигини, әвришимлигини йүксәк пәллигә көтәрди.

Наваййиниң өсәрлири өз дәвридила Шәрқий Түркстанда кәң даиридә таралған. Униң әдәбий мирасини уйғур катиплири онлиған, йүзлигән нусхилар билән көчәргән. Бу қолязмилар Петербург, Ташкент, Дүшәнбә, Үрүмчи, Қәшқәр вә башқиму шәһәрләрниң фондлирида сақланмақта. Әйнә шундақ надир қолязмиларниң бири Өзбәкстан Пәнләр академияси қол язмилар институтыда өҗайип бир күллият можут. Мәлumatларда ейтилишичә у башқа күллиятларға қариганда шаир өсәрлириниң асасөн көпчилигини жәмлигәнлиги вә һәжим жәһәттин чоңлуғи билән алайицә пәриклиниду. Мәзкүр нусхини Абдурәһим ибн Мұнәммәд Фәзил Қәшқәрий һижрий жил несави бойичә 1240—1245-жж. (милади жил несави бойичә 1825—1830-жж.) түзгән вә көчәргән екән.

Навай өсәрлирини көчириштә жуқарқи катиптин ташқири Молла Абусәмәд Қәшқәрий, Молла Илмуддин Қәшқәрий, Молла Тохти Қәшқәрий, Мұнәммәт Садик Қәшқәрий, Молла Салих Қәшқәрий вә башқилар шөһрәт қазанди.

Улук шаир вә мутәпәккүр Әлишир Навайдин кейинки барчә уйғур әдиплири униң мирасиниң улуғварлигини алайицә тәқитләп өткән. Мирза Һәйдәр Аязий, Рәшидий, Аманнисахан, Хирқитий, Әрший, Зәлилий, Нәвбәтий, Низарий, Ғәрибий, Билал Назим, Ним Шеһит, Әхмәт Зияй, Лутпулла Мутәллип, Абдурәһим Өткүр, Тейипжан Елиев вә башқиму онлиған уйғур әдиплири Навайнини

бүйүк устаз дәп, алий еңтирам билән тилға вә дилға елишқан. Чүнки Әлишир Навайиниң көп қирлиқ таланти вә бай мираси мәдәнийәт тарихимизниң алтун сәһиписидур.

- I. 1. Әлишир Навай ким? У һеккідә немиләрни билисиләр?
2. Униң қандак өсөрлири бар? Шаир өз өсөрлиридә немиләрни күйлиди?
3. Һазирқи заманда өдип өмгөклириниң манийити немидә?
4. Ңекайиләрдә муәллип қандак идеяләрни алға сүриду?

II. Мәтингни инсерт усули билән тәһлил қилип оқуп тонушуп чиқындар.

“V”	“—”	“+”	“?”
Билимән	Мениң ойлиғиним-дәк өмәс өксичә	Мән үчүн йеци өхбарат	Келишәлмәймән, билгүм келиду, тәтқиқ қилимән

1. Навай ижадийитини тирәк-схема арқилицә баянлап беріндар.
2. Навай лирикисиниң мавзуалирини “Топлаштуруш” усули арқилицә ечиp беріндар.
3. Хәмсә- синквейн түзүңлар. “Бәш бармақ” усулини пайдилинип, “Хәмсә” гә киргән бәш дастан намлирини йезип чиқындар.
4. Тор бәтлиридин “Он икки муқам” тоғрилиқ мәлumat тепип, Навай ғөзәллиригө йезилған аңаңы тиңшап көрүңлар. Өз пикириңлар билән бөлүшүңлар.

III. 1. “Венн диаграммиси” арқилицә Ә.Навай вә А. Низарий ижадийитини селиштуруңлар. Хәмсә яритишисти маңаритини мавзуалирини селиштуруп, пәриқләндүрүңлар.

“Атақлиқ муқамчилар” мавзусиға жұплишип, мәтингдин вә униндин сирт очуқ вә йепиқ соалларни қоюңлар яки тәйярлаңлар.

А. Навай өсөрлирини жәмләп хронологиялық жәдвәл түзүңлар.

Өсөрлири	Жанри	Йезилған вақити	Кошумчә мәнбәләр	Қолязмилири сақлиниватқан шәhәрләр

АЯЗИЙ (1499—1551)

Әдип ижадийитиниң тарихий әһмийити. XVI əсир әдәбияти тоғрилиқ материалларниң камлиғи хелә вақитлардин буян байқилип туратти. Лекин кейинки чарәк əсир мабайнидики издинишләр, тепилмилар нәтижисидә (ШУАРда) нурғун язма ядикарликлар

Аязий

ениқланди. Әйнә шу қол-язмилар ичидә XVI ә. тәәллук әдәбий әсәрлөрму хелә салмаққа егә. Бу йеңи тепилған бәдии мәнбәләрдики мәлumatлар арқилиқ бизгә шу өсиридә ижадийәт билән шуғулланған Қидирхан Ярқәндий, Аманнисахан охшаш әдипләр мәлум болди. Буларниң бәдии мираслири бизниң дәвримизгә толук йетип кәлмигән болсими, бирак әдәбиятниң тәрәкқият жәрияниның тохтимиғанлиғини билдүк.

XVI ә. башлирида Уйғур-Сәидийә дөлитиниң (1514—1682-жж.) бәрпа болуши хәлқимизниң ижтимай-сәясий наятида чоң бурулуш болди.

Сәидхан, Абдурәшитхан, Абдуқәримхан кәби һөкүмранлар дәвридә әдәбий наят жәнлинип, әдәбият вә сәнъет тәрәкқий етишкә башлиди. Сәидхан билән Абдурәшитхан әдәбият-сәнъәтниң мухлислири болупла қалмай, бәлки өзлириму хелә қәләм тәврәткән истедатлиқ шаирлар еди. Бу икки дөләт әрбаби поэзиядә Сәид вә Рәшидий дегендә әдәбий тәхәллуслири билән көпчиликкә тонулған тәрәкқийпәрвәр мәдәнийәт әрбаплири болған. Улар илим-пәнгә кәң йол ечиp, мәрипәтчилик паалийәтләрни риважландурди. Қәшкәр, Ярқәнт охшаш пайтәхтләрдә йеңи мәктәп-мәдрисиләрни ачқан, китапханиларни тәсис қилип, уларниң фондиға нурғун қедимий қол язма китапларни топлиған.

Уйғур хәлқи музыка сәнъитиниң гүлтаҗиси болған улук мирас — “Он икки муқам” мәзкүр ханларниң қоллап-қувәтлиши түпәйли сәнъәткарлар, шаирлар, әдипләр тәрипидин топланды, ижадий жәhәттин ишләнди вә йүксәk дәриjидә рәтлинип, системилаштурулди.

Шаир Аязий дунияға дәсләп тарихчи алим сұпитидә тонулди. Мирза Һәйдәр “Тарихи Рәшиди” намлиқ илмий әмгигини 1546-ж. Кәшмирдә аяқлаштурған. Бу китап Мәркизий Азияниң XIV—XVI әә. тарихи үчүн қиммәтлик надир мәнбә болуп һесаплиниду. Академик В. Бартольд болса, уни “Шәрқий Түркстан тарихиниң әң мүһим мәнбәси”, әнди унин мүәллипини болса, “шу тәвәниң пәрзәнди” дәп тәқитлигән.

Мирза Һәйдәр өз китавини парс тилида язған. XVIII—XIX әә. әдипләр — Муһәммәт Садиқ Қәшкәрий, Молла Муһәммәт Ниязий вә башқилар “Тарихи Рәшидини” уйғур тилиға тәржимә қилған. Бу тарихий әсәр Уйғур-Сәидийә ханлиғиниң хақани Абдурәшитханға бегишланғанлиғи үчүн, униң “Тарихи Рәшиди” дәп нам берилгән. Бу китап тарихий жәhәттинла әмәс, бәлки әдәбият тарихи үчүнму һәм ядикарлық, һәм мүһим мәнбәдур. Униңда Сәиддин Қәшкәрий,

Абдурахман Жұмай, Әлишир Навай, Бабур, Сәид, Рәшидий охшаш көплигөн мутәпеккүр вә шаирлар һәққидә инавәтлик мәлumatлар кәлтүрүлгөн. Мирза Һәйдәр өз тарихида Навайниң келип чиқишини, йәни тегини уйғур дәп йезип, униң дадиси Фиясидинни уйғур баҳиси (катип, алим) дәп көрсөткөн. У “Тарихи Рәшиди” китавида әдип Сәъди, Жұмай, Сәид, Рәшидий вә башқа шаирларниң шеирий мисралиридин парчиларни кәлтүргөн. Шулар қатарида Аязий өзиниң нурғун шеирлирини қистурған. Уларниң көпчилиги шаирниң 30- вә 40-жж. тәэллук ижадийәт мәһсули еди.

Мирза Һәйдәр Аязий өзиниң тарихий вә әдәбий мираслири билән Мәркизий Азия хәлиқлириниң илим-пәнниниң, әдәбият-сәнъитиниң, умумий түркій цивилизациясиниң тәрәққиятиға зор һәссә қошқан әдип вә дөләт әрбабидур.

Аязий шаирниң әдәбий тәхәллуси болуп, униң толуқ исми Мирза Мұһәммәт Һәйдәрдур. Униң әсли келип чиқиши монғолларниң кона қәбилиси доғлат уруғидин еди. Әдипниң әжәдатлири Чагатай әвләди Туғлуқ Төмүрхан нәсиллириниң әмирлири болуп, ажритилған тәвәләрни шуларниң намидин башқуратти. Аязийниң бовиси Мұһәммәт Һәйдәр хан жәмәтлиригә йеқин болғанлықтан, Шәрқий Түркстанниң ғәрбий-жәнубий регионида әмирлик мәнсивидә еди. Шаирниң дадиси Мұһәммәт Һүсәйин 1480-ж. башлап, Монғолия хени Султан Махмутхан (1463—1509-жж.) йенида болиду. Кейин ханниң һәдиси Хуб Нигар ханимға өйлиниду. Булардин кәлгүси шаир вә атақлиқ тарихчи Мирза Мәһәммәт Һәйдәр 1499-ж. Ташкәнттә дунияға көлгөн. 1509-ж. Шайбанихан (1451—1510-жж.) пәрманиға бенаән дадиси өлтүрүлгөндөн кейин, Мирза Һәйдәр 9 йешида житим қалиду. Яш балини дадисиниң йеқин достлири бу пажиәдин аман сақлап қалған. Атисидин яш айрилған Мирза Һәйдәр соң аписиниң оғли, мәшһүр дөләт әрбаби вә шаир Занириддин Бабур (1483—1530-жж.) вә тағиси Султан Сәидхан (1486—1533-жж.) тәрбийисидә болди. 1514-ж. Бабур Һиндстанға жүрүш қылғанда Султан Сәидхан билән Мирза Һәйдәр униндеги рухсәт елип, ата-бовилиримизниң тәхтини тикләйли дәп бәш миң әскәр билән Қәшқәргө қарап йолға чиқиду. У чаңда Қәшқәрийәни Мирза Һәйдәрниң туққини Мирза Абубәкри мустәқил башқуруватқан мәзгили еди. Шиддәтлик жәңләрдин кейин, улар ғалип чиқип, дәсләп Қәшқәрни, кейин пайтәхт Яркәнтни ишғал қилиду. Нәтижидә тарих сәһиписидә йеңи дөләт Сәидийә ханлиғи пәйда болди. Султан Сәидхан йеңи дөләтниң хани дәп елан қилинип, Мирза Һәйдәр болса вәзирик лавазимини атқурди.

Бу икки бурадәр акиси Бабур билән дайим қоюқ мұнасиветтә болди. Өз новитидә Бабурму Һиндстанда дунияға тонулған Бабу-

рийлар империясини қурди. Шуниң билән иккى Төмүрниң (Әмир Төмүр вә Туғлук Төмүрхан) әвлатлири Һиндстан вә Мәркизий Азиядә дөләтләрни бәрпа қилип, мәзкүр кәң территорияниң сәясий наятида салмақлық орунға егә болушти.

Мирза Һәйдәр өз дәвриниң оқумушлук дөләт әрбаби, жуқури мәдәнийәтлик зияли хадими еди. Бабурму бу тоғрилиқ иллик сөзләрни өзиниң “Бабурнамә” намлиқ китавида йезип кәткән. “Атисини өзбәк өлтүргәндегі кейин житим қелип, мениң йенимда 3—4 жил туруп, андин ижазет сорап, Қәшкәргә хан қешиға кәтти” дәп тәкитләп, “шеирийәттә қабилийәтлик, иншаси яман әмәс” дегән пикирләрни язған улук Бабур. Шуниму тәкитләп өтүш лазимки, Бабур, Сәидхан, Мирза Һәйдәр үчилисила XVI ə. биринчи йеримидики түрк поэзиясидә хелә мәшһүр шаирлар еди. Уларниң шу замандыки әдәбият тарихида егилигән орни охшаш болуп, умумий түркй хәлиқләрниң мәдәнийитиниң тәрәккиятиға салмақлық үлүш қошқанлиғи шүбһисиздүр.

Мирза Һәйдәр дәсләп өзиниң өсмүрлук дәвридә язған лирик ғәзәллири билән пайтәхтә тонулди. Кейин у ханға йеқин болғанлиқтин, Аязий тәхәллусини қобул қилип, шеирий диванини түзүшкә киришкән. Лекин униң қанчә шеирий диван түзгәнлигиги назирчә мәлум әмәс.

Аязий лирикисидики қәһриман вә образлар. Шаирниң бирла дивани бизниң дәвримизгә йетип кәлгән. У болсому йеқин арида, йәни 1996-жили Хотәнниң Йорунқаш наһийәсидә тепилип, “Булақ” мәжмәусидә елан қилинди. Бу шеирий топламму толук әмәс, йәни диваниң ахири йоқ. Униңда 70кә йеқин ғәзәл можут. Мәзкүр шеирий топламдики ғәзәлләр асасән ишқи-муһәббәт мавзусиға бегишланған. Бу, әлвәттә, инсан наятидики әң муһим мәсилиләрдүр. Муһәббәт һәрбир адәмдин паклиқни, чинлиқни, гөзәл өхлақни, мәртликни, бәрдашлиқни тәләп қилиду.

Һәр вафаву меңриким бардур, бари ишқ әһлигө,
Һәр жафаву жәвриким бардур, ерур ялғуз маңа.

Әй Аязий, өлдүм үл ширин-шекәр хәндан үчүн,
Аччиғ-аччиғ үн биләй йифлап навай түз маңа.

Шаирниң лирик қәһримани ишқ йолида өзини Мәжнундин кам әмәслигини уқтуруп, яр вәсли болмиса униңға ғәм, матәм екәнлигини тәкитләйдү. Ул ай ишқида меңнәту ғәм арқа-арқидин үзлүксиз келивәрсими ашиқ зади чекинмәйдү.

Аязийниң шеирийитидә гөзәл мәһбубә, ашиқ вә оттурида турған дүшмән можут. Лирик қәһриман ички кәчүрмилирини,

ғәм-қайғусини, әгәр болса шатлигини биринчи новәттә, әлвәттә, мәһбубигә изһар қилиду. Ашиқ үчүн униңдин башқа йеқин адими йок. Найити еғир чағларда Тәңригә: “Я рәб, жапа чекәрмән ул қилмиса илтипат”, — дәп муражиэт қилип, ярдәм күтиду. Әдип бәзи пәйтләрдә өз әһвалини төвәндикічә тәсвирилгән:

Нишанә болдуң оқумға дедиң атимни тутуп,
Оқуң нишанөсидин бари қалсун ат маңа.

яки:

Аязий матәму һәҗри дағи һалини өл билгәй,
Киши билгәй аниң һалини ким ул болғач матәмдә.

Аязий шеирлирида әлниң ғеминиму ойлайду. Көпчилик хәлиққә зади харлық йәткүзмәслик керәк дегән пикир-мәхсүтни мәйданға атқан:

Әй көңүл, талип есөң истәмә азар өлгө,
Ки мұнасип өмәс азар тәләпкар өлгө.

Хәлиқниң тәғдири, униң турмуш-һаяти әдипниң диққитини өзигә жәлип қилған. Буниң үчүн шаир беваситә һөкүмранға муражиэт қилип, “падишаниң борчи аммиға вападар болуш” дәп чүшәндүргөн. Әдип дөләтниң қануни мәһир-вапага асаслиниши керәк, әлдә ғәм-қайғу пәйда болмисун дәп қәтъий тәләп қилған:

Саламәт болки, тапсун дәвләтиңдә хәлқ асайиш,
Ки саһиб дәвләти сәндәк болур аләмдә кәм пәйда.

Вафаву меһр қанунини андақ түзки дәвриңдә,
Нишату өйш болсун, болмасун өндүху-ғәм пәйда.

Шаир ғәзәллириниң бәзи мисралирида униң һаятидики айрим бир эпизодларни өсләткәндәк туюлиду. Мәсилән, 1533-жили Султан Сәидхан Тибәтни ислам диниға киргүзүш үчүн бу мәмликәткә қарши һәрбий жүрүш уюштурған. Шу мәзгилдә Мирза Һәйдәр ханниң оң қол вәзири болғачқа, уму шу жүрүшниң паал иштракчиси еди. Астма кесилигә гириптар болған Сәидхан Тибәтниң тағлиқ йоллирида қаза болиду. Дәрһал ханниң тәхтигә егә болған униң оғли Абдурәшитхан қазаниң сәвәвини Мирза Һәйдәрниң тағилириидин көрүп, чапсанла уларни жазалайду. Бу әһвалдин хәвәр тапқан Аязий пайтәхткә кәлмәй, Һиндстанға, Бабурниң оғуллири Һумаюн, Камранлар қешиға кетишкә мәжбур болиду. Шуниндин кейин у Бабурийларниң ярдими билән Кәшмиргә һөкүмран болған. Қалған һаяти Кәшмирдә өтүп, Вәтини Шәрқий Түркстанға қайтип келәлмигән вә өзини яқа жутларда жүргөн ғерип, мусапир дәп несалиған. У 1551-жили түнги бир жәндә қаза болди. Бәдәхшанды Абдурәшитханниң бир адимини учритип, униң арқылы қанға түркій қитъәни йезип өвәтиду. Униңда

шайр әңднамини, вапа меһрини йоқ қилдин, қатаңлиқ мәзһибин болди, Алла қоллиғай сени дегән пикир әкис етилгән:

Шәрти әңду, вафа вә меһриңи,
Барчесини өжәб өдем қилдин.

Мәзһебиң жафа — көрәм өтмиш,
Барәк өжәб көрәм қилдин.

Аязий бир ғәзилидә “ғериплиқ вақтида ғазандәк сағирип жүргәнмән, төһмәт ташлар дөгисиниң астида қалғанмән” дегән ойларни мисралар жипиға тизған. Бу ғәзәлниң ахири төвәндикі қурлар билән аяқлишиду:

Әй Аязий, демәгил сәндин ғәриб өл көптүүр,
Болмасун һөргиз жаһанда, болмағай мәндәк ғәриб.

“Жаһаннамә” дастаниниң бәдии қиммити. Заманивийлик вә әнъәнивийлик. Шайр лирик өсәрләрдин ташқири әпикилиқ өсәр ижат қилған. 1533-жили у “Жаһаннамә” намлиқ поэмисини аяқлаштурған. Дәсләп бу дастан тоғрилиқ мәлumatларни Әхмәт Зәки Вәлиди 1937-жили Лондонда бесилған “Һәйдәр Мирза Доғлатниң түркій әмгиги” намлиқ мақалисисда елан қилған. Алим өз мақалисисда дунияға тарихчи сүпитетдә мәшһүр болған Мирза Һәйдәрниң Аязий тәхәллусини қоллинип язған поэмиси Берлинниң Дөләт китапханисисда сақлиниватқанлиғини хәвәрлиди. Униң мәлум қилишичә өсәрниң қол язмиси Шәрқий Түркстанда төпилип, Германиягә кәлтүрүлгән екән. Амма у дастан мәтбәәдә елан қилинмиди. 1981-жили дастаниниң йәнә бир қолязма нусхиси Қәшкәрдин төпилди. Дәсләп “Булак” мәжәмуәсидә, кейин 1985-жили алайидә китап болуп нәшир қилинди. Буларниң нәтижисидә шайрниң бу поэмиси илим дуниясиға, әдәбият мухлислириға кәң миқияста тонулди.

Аязийниң мәзкүр дастанида мундақ һекайә баян қилиниду. Бир заманларда Шәһрияр намлиқ бир мәмликттә Шәһсувар атлиқ бир падиша өткән болуп, униң оғул пәрзәнди йоқлиғи дәрдидин башқа неч ғеми йоқ еди. Падиша Шәһсувар икки йүз яшқа киргәндә бир оғул пәрзәнт көриду вә униң исмини Фирузшаш дәп қойиду. Неч ғәмсиз өмри өткән шаһзадә әқиллиқ, билимлик вә батур болуп өсүп йетилиди. Бир күни у кәчлик бәзмидә шарап ичип ухлап қелип чүш көриду. Чүшидә гөзәл чарбағдики қәсир ичидә пәриләр арисида болиду. Пәриләр уни тәхт үстигә тәклип қилиду. Фирузшаш пәриләр шаһи гөзәл Рәна уюштурған бәзмидә, у сунған бир жам шарапни ичип өзини йоқитиду. Оханғандин кейин улардин неч нам-нишан тапалмайды. Шу пәйттин кейин у Рәна исимлиқ пәризатлар шаһиға

ашиқ болуп, әһвали күндин-күнгө зәйиплишишкә башлайду. Униң бу әһвалидин хәвәр тапқан Сәлим исимлик вәзир өз оғли Фирузрайни шаһзадиниң ғәмкин болушидики сәвәпни билишкә үндәйду. Шаһзадә чүшидә көргәнлирини Фирузрайға ейтеп бериду. Бу икки дост бу сирни һеч кимгә ейтмаслиққа вә Рәнаниң висали несип болғичә тақәт қилишқа, бурунқидәк ойнап-күлүп жүрүверишишкә мәслинәтлишип келишивалиду. Бир күни шаһзадиниң тәливи билән атиси башлық овға чиқиду. Овда униң алдидин бир кейик жүгрәп чиқиду. Шаһзадә һеч немигә қаримай кейикни қоғладап, ахири чүшидә көргән Чарбаққа дучар болиду. Пәриләр уни қөшәккә селип пәризат Рәнаниң алдиға елип кириду. Шаһзадә Рәнани көрүпла бенош болуп жиқилиду. Пәризат уни өз құчиғиға елип һошиға кәлтүриду. Андин улар тәхт үстидә хошал-хорам бәзмә қилип, әһваллирини соришиду. Пәризат шаһзәдигә үч түрлүк шәрт қоюп, әгәр у шәртләрни орунлиса, у висал гүлстаниға муйәссәр болидиғанлиғини ейтиду. Бу шәрт бойичә пәризат үч қетим ухлиғанда, қаттиқ вақиримай, қол билән түртмәй, гәзәл вә мәнилик сөзләр билән уни үч қетим ойғитиш керәк еди.

Пәризат бириңчи қетим ухлиғанда, шаһзадә пәризат ятқан тәхт билән сөзлишиду. Тәхт өзиниң бир заманларда Мисир сәһрасида өскән бүк-барақсан дәрәқ болғанлиғини, әтрапқа қоюқ сайә ташлап, томузниң иссиқ күнлиридә уссиган йолувчиларға арам беғишлиғанлиғини, құнләр өтүп вақти кәлгәндә қуруп, ахири тәхт қилинғанлиғини һекайә қилип, гүллинишни хараплик билән ахирлаштурғучи пәләк жәбридин мундақ шикайәт қилиду:

Мениң һәм ичимдө паравән аләм,
Фәләк жәбридин өрди нә етәй бу дәм.
Туруп устуқумда қилиб ентиам,
Койуб бәндә-бәндәмгә өррә тамам.
Қилиб хәвлө-хәвлө бурун ол өни,
Тилиб тәхтә-тәхтә соң ол хәвлөни.
Қилиб өрди андин нәччә тәхт жүб,
Фәләк гәрдәшидин болуб ғүссө көб.

Шаһзадә тәхтниң һекайисигә улапла яғашчи, машиничи, зәргәр вә молла қатарлиқ тәрт сәпәрдашниң яғачтин ясилип, гәзәл қиз налитигә кәлтүрүлгән сәнәм үстидики мурәккәп давани оттуриға қойғанда, пәризат ихтиярсиз охуниудә, бириңчи шәрт ада болиду. Пәризат иккинчи қетим ухлиғанда, шаһзадә таштин ясалған мәй қачиси билән әһваллишиду. Таң жәм өзиниң бир заманларда асмандин чүшүп, Эльбрус теғи үстидә муәлләқ тохтимай сәңги нәһәң (тоң метеорит) екәнлигини, Сулайман, Жәмшит, Кәйқубат, Адқәвми вә Искәндәр дәврилириниму бешидин өткүзгәнлигини, кейин қаттиқ йәр тәврәш нәтижисидә домулап чүшүп, парчә-парчә болғанлиғини,

ахири Обулхәйри Һәккак атлиқ ташчи тәрипидин қача қилип ясалғанлигини һекайә қилип, үзлұксиз йүз берип туридиған пәләк надисилири үстидин мундақ шикайәт қилиду:

Фәләк көрситөр болди чүн сөрзәниш,
Жаһандин түшөр болди башимғө иш.
Төбәмгө қойуб өррө һәр ян кесиб,
Митинләр етиб һәр янимә несиб.
Сөтәмкар өлдин ичим ковланиб,
Ташимдин тәним хәрж йәб айланиб.
Тамам олдум өрсө мени тапшуруб,
Мени пешкөш қилди ул көлтүрүб.

Шаһзадә таш қәдәһниң һекайисигә улап, заһит қизиға тәңла ашиқ болуп қалған сәңгибаз, бәг, сипаһ қатарлық үч кишиниң қиз девә қолидин қутулдурулғандын кейинки мурәккәп давани оттуриға қойғанда, пәризат йәнә ихтиярсиз ойғуни дудә, иккінчи шәрт ада болиду.

Пәризат үчинчи қетим ухлиғанда, шаһзадә ордида яңдурулған шам билән сөһбәтлишиду. Шам өзиниң бир заманларда қоза болғанлиғи, икки қоза түққанлиғи, ахири қерип қисир қалғанда, сәмиртип қассапқа сетилғанлиғи, гөши кишиләргө озук, мейи шамниң хам материалы болғанлигини һекайә қилип, вапасиз фәләкниң жәбридин мундақ шикайәт қилиду:

Аяғимни бағлап туруп тиғи тиз,
Қойуб һәлкүмә болуб хунабәриз.
Терәмни сойуб парә-парә қилиб,
Канаридә һәр париси санчилиб.
Алиб барди һәр киши бир парәни,
Қилиб төһмә ул парә бечарини.
Яғимни қилиб жәм бир шәмриз,
Алиб сатқун илтиб қилиб риз-риз.
Қойуб шәмъ қилиб дәстә-дәстә асиб,
Дукан үзрә қойди ол өрди нәсиб.

Шаһзадә шамниң һекайисигә улапла қарақчи тәрипидин беши тенидин жұда қилинған икки достниң улардин бириниң мәшуғи болған қиз тәрипидин башлири билән гәвдилири алмаштурулған налда тирилдүрүлгәндін кейинки қиз тәвәлиги һәққидики мәсилини оттуриға қойғанда, пәризат йәнә бир қетим ихтиярсиз ойғуни дудә, үчинчи шәрт ада болиду.

Шундақ қилип, пәризат өз вәдиси бойичә шаһзадиниң ихтияриға өтиду. Қизиниң атиси Шаһ Тажи вә атиси Маруилар келип, қизиниң бәхтидин шатлинип, икки ай той өткүзүп бериду. Әдип Аязий дастанниң мошу жайида шаһзадиниң атиси Шансуварниң өз

пәрзәнди тоғрисида һеч дәрәк алалмай нижран азавида дәрт тартқанлиғи, анисиниң пәрзәнтирик пирақида өртинип аләмдин өткөнлиги тоғрисида һекайә қилиду. Шундак күнләрниң биридә шаһзадә чүшидә атисиниң орда ичидә оғлиниң дидарини тиләп налә-пәрят қиливатқан һалда көриду. Шуниң билән мәликә Рәнани елип, шәһири Симингә бариду. Шаһсувар тажу-тәхтини оғлиға берип вапат болиду. Фирузшәһ тәхттә 150 жил олтириду. Кейин мәликә Рәна вапат болиду. Фирузшәһ болса сәлтәнәттин ваз кечиду. Лекин хәлиқниң арзуси һәмдә Фирузрайниң нәсиһити билән тәхтни өз оғли Фәррухсуварға тапшуруп бериду. Шәһсувар тәркидуниялықни ташлап, өз оғлиға мәмликәтни башқуруш рәсим-йосунлирини үгитип жүргән күнләрниң биридә, овға чиқип, нелиқи кейикни йәнә учритиду. Униң изидин меңип, баштики Чарбаққа йетип бариду. Қариса илгәрки ават бағ вә пәризатлардин һеч өсәриму қалмиған... Шуниң билән дастан вақиәлиги аяқлишиду.

Бу бәдий ижатниң әдәбият тарихидиқи орни қанчилик йүксөк болса, униң ижтимаий-сәясий әһмийитиму шунчилик салмаққа егидур. Шаир hәр дайым мәмликтинің тәғдирини, келәчигини ойлиған вә шу идея-мәхсүтләр үчүн чин дили билән хизмәт қылған вәтәнпәрвәр инсандур. Мәзкүр әсәр идеявий мәзмуниниң чоңкурлуғи, пәлсәпәвий пикир-муланизиләрниң кәңлиги, уларниң турмуш-наятқа уйғунлуғи билән оқурмәнләрниң диққитини, эстетик зоқини қозғайды. Әсәр қәһриманлириниң әқил-параситигә тайинип, илим-пәнни қәдирләш, ата-балилиқ борч, муһәббәттиki вападарлиқ, пак hәм чин муһәббәтни улуклаш охшаш муһим мәсилиләр ижтимаий-сәясий мәзмунлар арқилиқ әкис етилгән. Шаир дастандикі вақиәләрни өз заманисиға таянған һалда йорутти.

“Жаһаннамә” дастанида мол тәсөввур, күчлүк шаиранә һиссият эпикеслиқ вақиә, мулайизә билән мәнтиқий хуласә устилиқ билән бирләштүрүлгән. У һәрқандак поэтиклиқ усуллардин пайдилинип, реаллықни фантазия құдрити билән, фантазияни реаллық амиллар билән тәсвирилгән. Әсәр XVI ә. Түркій әдәбиятиның тарихида Мирза Һәйдәр Аязийниң муһим бәдии мираси болуп несанлиниду.

Ойғанса бу чүш. Чүшидә Чарбағда көргөн гөзәл ғайип болған. Амма қизғин түйғулар униңға арам бәрмәйду, у ашиқи бекарар болиду. Шаһзадиниң атиси оғлинин әһвалини уқуп, вәзийәтниң еғирлиги падишаниму ғәмгә салған. Чүнки Ферузшаш инсандини әң есил, әң бүйүк, әң нәпіс түйғу-муһәббәткә гириптар болғанлиғи ениқлиниду.

Инсан наятида қедимдин келиватқан бу жаһан проблемисини һәл қилиш йолида падиша Шаһсувар вә униң вәзири Сәлим чарәттәдбир издәйду, йәни улар шаһзадиниң мәхситигә еришишигә ярдәмлишиду. Ферузшаш вәзир оғли билән пәризатниң жутини издәп йолға чиқиду... Пәризатму Ферузшашни көргөндін кейин, униңға муһәббәт бағлайду. Амма пәризат мәхсөткә йетиш үчүн шаһзадә алдиға үч шәрт қойған. Йәни, пәризат уйқыға баш қойғанда, уни чоңқур мәналиқ һекайә-һекмәтләр билән, исмини атимай, қаттиқ вақири май үч қетим ойғитиши керәк еди. Әйнә шу чағдила гөзәл қиз турмуш қурушқа рази еди. Бу әсәрниң йеңи сюжетлик тәрәққиятиниң асасини бәлгүләйду.

Дастанда Ферузшаш бу шәртләрни қобул қилип, уларни орунлашқа киришкәндә, дәсләп мәһбубә ятқан тәхткә сөз қатиду. Тәхтниң сәргүзәштилири төвәндикічә болған: Нил дәрияси бойида өсүватқан әжайип көркем һәм чоң дәрәқ болған екән. Һаваниң иссиғида униң сайисида һарған йолувчилар дәм алған, көпчилик қызик тамашиларни өткүзгөн. Узун жиллар өткәндін кейин, дәрәқниң шахлири учидин қурушқа башлайду, йилтизлири көрүнүп, тамамән қуруп кетиду. Андин кейин бир уста яғашчиниң қолиға чүшүп, жиһазға айланған. Тәхт шәклигә кәлгән көркем дәрәқ өз сәргүзәштилирини баян қилғандын кейин шаһзадиға муражиэт қилиду: мениғу адәмләр елип кәлгән, сән немә сәвәп билән бу йәргә қәдәм тәшрип қилдиң? — дәп соал бериду. Сениң соалиң интайин тоғра, сәвәпсиз иш можут әмәс, дәп шаһзадә бир һекайини сөзләп бериду. Молла (окуған киши), зәргар, тикинчи, яғашчи биллә сәпәргә чиқип, кәчтә бир жайда түнәйду. Кечиси улар новәт билән күзәттә болған, һәрбири өз кәспигә яриша бир буюм ясиган. Бириңи күзәттә турған яғашчи өз һүнирини көрситиш мәхситидә яғачтың қочақ қизни ясиган. Тикинчиниң күзәттә көргини:

Туур төрдө бир адәми сүрәти,
Чөчүп қопти, чачрап көлип һәйбәти.
Ки бу көзлөримгә көрүнгөн нәдур,
Ялаңач қопуп төрдө турған нәдур.

Тикинчи “һә бу устиниң маһарити екән” дәп, униңға кийим-кечәк тикип, кийдүрүп, зәргарни ойғитип, өзи уйқыға кетиду. Зәргарму өз һүнирини намайән қилип, алтундин зиба, назук буюмларни

(налқа, ұзук, биләй ұзук) ясап, сәһәр вақти моллини новитиң көлди дәп, өзи дәм елишқа киришиду. Молла туруп қариса төрдә бир гөзәл олтарған, әжайип чирайлиқ жанан, назук бәдән сәнәм, ипек кийимлири, ұзук-налқилири униң жамалини алий дәриҗидә безигән. Амма молла бу йүксәк сәнъет-һүнәрни көрүп, интайин хижил болиду. Униңда нечқандақ һүнәр йоқ еди. У тәрәт елип, икки рәкәт намаз оқуғандын кейин, Аллаға мунаҗәт қилишқа башлайду: пак динниң вәкили “жанан кәсби-карини һәвәс қилмидим, мениң һәвәсим Қуръан-Кәрим болди, маңа ярдәм қилғайсән, сениңдин өзгә нечкимим йоқ дәп налә-зар қилиду. Алла-таалла инайәт қилип, рәһим әйләп, қочаққа жан киргүзиду”.

Шаир тәхтниң соалиға жававән мәзкүр вақиәләрни изһар қилип, hekайисини төрт кишиниң талаш-тартишлири билән аяқлаштуриду. Әйнә шу чағда пәризат ойғинип, уларниң мажрасини йешишкә қатнишиду. Шаһзадә қалған икки шәртниму утуқ билән орунлап, пәри мәһбубә иккиси қошулиду.

Хәлиқ дастанлириниң хусусийитигә егә болған бу поэмида қәһриманлар бириңчидин ата маканға қайтиду, иккинчидин варис сұпитидә тәхткә олтириду, үчинчидин узақ жиллар мабайніда һөкүм сүриду, йәни атисидин кейин 150 жил падишаһиқ қилған. Муәллип өз әсәридики персонажлар һөкүмран тәбәкә вәкиллири болғанлықтан, улардин дәләтни дурус башқурушни тәләп қилди. Әдипниң асасий мәхсити парчилиниватқан түркій дәләтләрни әслигә кәлтүрүш үчүн күришиш еди. Бу дәвирдә түрлүк суфизм еқимлири пәйда болуп, уларниң жирик вәкиллири, йетәкчилири өзлириниң мәпкүрисиниң тәсирини дәләт рәһбәрлиригө, әрбаплириға йәткүзүшкә кәң даиридә тиришмақта еди.

Бу әһвални яхши чүшәнгән шаир һәм дәләт әрбаби мәзкүр һәрикәтләрниң гувачиси болған. Мәсилән, XVI ə. 20-жж. бешида Султан Сәидханда шундақ кәйпият йүз бәргән. У дәләт ишлирини инисиға тапшуралып, тәркидуниячилик, заһидлик йолиға кирмәкчи болғанда, ординиң сағлам күчлири алийжанап һәрикәтләрни әмәлгә ашуруп, мәмликтиниң пүтүнлигини, бирлигини сақлап қалалиди.

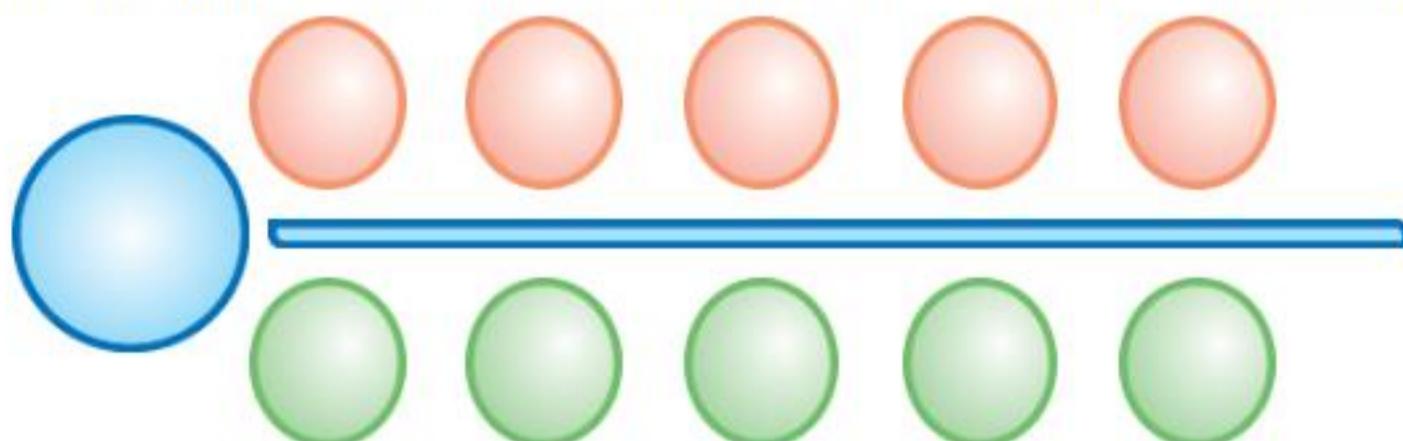

- I.
  1. Топ билән шаирниң наяты вәи жадийитигә презентация тәйярлаңдар.
  2. Немә сөвәптин Әршийниң балилиқ вә яшлиқ дәвирлири Вәтинидин жирақ тәвәләрдә өтти?
  3. Шаир ижадийитидики асасий мавзулар һәккідә ейтеп беріңдер.
  4. Туюқ жанрни қандақ чүшинисиләр, шу жанрда йезилған бир шеириң тәһлил қилиңдер.
  5. Әрший лирикисиниң идеяйи — бәдий мәзмуни.

6. Шеирлирини һиссиятлиқ оқуңлар, шеирда қандақ тәсвирий васитиләр ишлітілгөн? Жағавицларни дәлилләндір.
7. Шеирлиридики ритм, боғумлуқ тәркивини вә умумий өлчөмни ениқлаңдар.

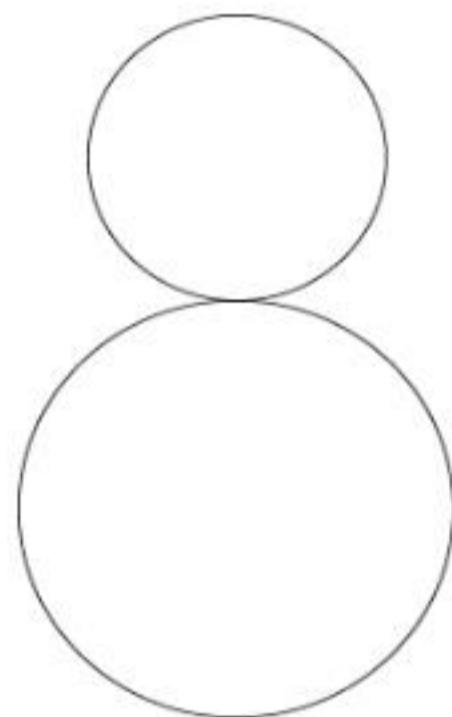
- II.** 1. Бұгүнki күндө чин мұхаббәтниң қәдир-қиммити қанчилик дәрижидә екенлиги һөккідә, “Тәпеккүр аллеяси” усули арқылың пикерлишицлар.

2. Фәзәллиридин лирик қәһриманниң ички-түйғусини рошәнләштури-диган һөрхил бәдиий васитиләрни тепиңдер.

- III.** 1. “Персонаж қияпти” усули арқылың шеирлиридики образларни ениқлаң, тәрипләңдер.

1. Тест тапшурмилири

	Соаллири		Жараплири
1	“Өй” көңүл	A	Әлишер Навай
2	У ижадийитидә сиғинган, ярдәм, мәдәт сорап, пана тилигөн түркій хәлиқләрниң улук шаири вә мутәппекүри.	Ә	Поэзиясидиқи ишқи-мухаббәт мавзуси.
3	“Занилар жәннәткә киривәрсун маңа болса, жананә керәк”, дәп бу йолда өзини тәңдиши йоқ ашиқ, дәп несалиған.	Б	“Тәзкирәи өзизан”.
4	М. Садик Қәшқәрийниң қайси өсәри Әршийгө бегишланған.	В	Әдипниң мүссәмән (сөккизлик) шәклидә йезилған өсәри.

- IV.** 1. Топларға бөлүнүп дастаниң мәзмунини оқуп, муһакимә қилип “Некайә хәритиси” усули арқылы сөзлөп бериңлар
 2. “Жаһаннамә” дастаниң бәдий қиммитини “топлаштуруш” усули арқылы ечиp бериңлар.
 3. Дастандикі Ферузшан обризига тәриплімә бериңлар.

Образ	Қияпити	Иш-һәрикити	Бана
Ферузшан			

V. Дастанниң жанрини, композициясими, сюжетини вә идеясими “Вақиәләр тизмиси” усули арқылы ениқлаңлар:

1. Вақиә детальлири суръити ----- вақиә ----- вақиә ----- идея.
 2. “Әдәбият лотоси” усулинин пайдилиніп дастандикі образ-персонажлар тоғрилық мәлumatни толтуруңлар.

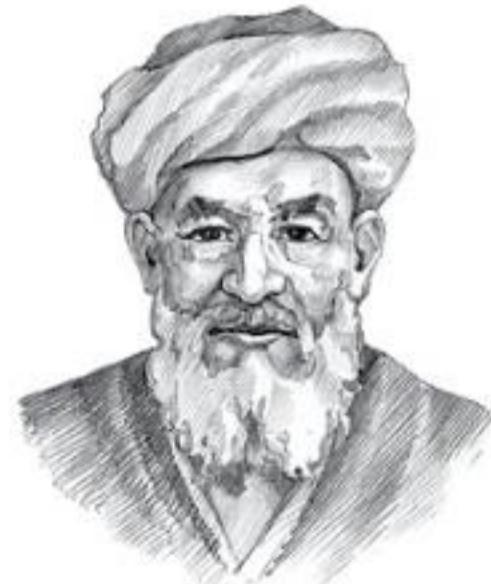
Дастан нами	Муəллипи	Образлири	Қандақ?	Қандақ яхши хисләттри яқти	Персонажға охшиғұн келәмдү, йәйоқму? Немишкә?

3. Венн диаграммиси арқылы дастанлири билән ошаш вә пәриқлирини селиштуруп, ажритиңлар.

МУҢӘММӘТИМИН ХИРҚИТИЙ (1634—1724)

Әдипниң миллий сөз сәнъитидики төһписи.

Мұһәммәтимин Фожамқули оғли Хирқитий (әдәбий тәхәллуси — Гумнам) тәхминән 1634-жили Қәшқәр вилайити, Тазғунға қарашлиқ Бағчи мәһәллисіндегі дунияға көлгән. Дадиси — Фожамқули деҳан киши болуп, Аппақ ғожа сарийида бағвәнчилик қылған. Хирқитийму кичигидин башлап бағвәнчилик кәспиге һәвәс бағлиған. У 16 жил мәдрисидегі оқуш давамида мұһәббәтниң түп асасий маһийити меңнәткәшлик екәнлигини чоңқұр чүшинишкә башлиған. Бағвәнчилик кәсипниң символлук мәниси шуки, униңға ашиқ болған адәм һәқиқи мәнада турмуштиki бәркамаллиқниң шәклини көрәләйдү. Бағу-бостан тәбиэтниң гөзәл бир шәйдасидур. У тәкәммүллиқниң бир тимсали болуп, инсан үчүн униң маңған йолини вә қәлбини бирдәкла йорутуп туридиған бир шам-чираққа охшайду. Хирқитийниң пикричә, Һәрқандак бағвән

Хирқитий

салис-китапчи вә тәптиш-назарәтчи болуп йетилишкә мәhkүм, чүнки бу жәрияндада у hөрхил гүл вә көчәтләрниң һаятини күзитишкә үгиниду. Уларниң пәрвиш қилишниң асанға чүшмәйдиғанлиғини hис қилиду. Бу қабилийәт униң тәбиәт вә инсан меһнитигә зәнин қоюш хусусийитини күчәтиду. Шуңлашқа Мұhәммәтимин Хирқитий балилиқ дәвридин башлап зерек вә чевәр болуп йетилиду. Деханлик һаятқа иштияқ бағлап, униң тәңдиши кам гөзәллигини ипадиләш үчүн, шәриқниң диний-пәлсәпәвий китаплири вә поэзия үлгилири билән йеқиндин тонушуп чиқиду. Бу шаирниң тәбиәт билән инсанға болған муhәббитини ашкарә күйләшкә болған еқидисигә түрткә. Умумән Хирқитий, меһнәткәшликниң Пәйғәмбәр вә төрт саhabий хәлифиләр сұпәтлиридин екәнлигини чоңкур hис қилип, уни тинмай мәдһийилигән. Бу hәктә у монуларни язиду: "...Мәнсәби hәм бағчи вә сани чирағчи вә салис-китабчи. Бу ишлар вә бу рәвишләр зудәи пәйғәмбәр задәләр вә шаһзадәләр дәвирлиридур". Шаирниң мәвқәси бойичә, бу һаят мәзмуниниң бир сиридур.

Еур бағ миңтәри, қишлағи Бағчи,
Иккинчи мәнсәби өрди чирағчи.
Кәбабчилиқ йәнә бир мәнсәбидур,
Кәбаб қилмақ хожамниң мәтләбидур.

Бу бағ тәсвириниң символлук арқа көрүнүши шуки, у бу можу-
датлиққа болған ишқий жәннәт дуниясидин ишарәт берип туриду. Униң бирдин бир бәлгүси — меһнәт! Бу hәктә шаир рошән еқидигә егә: “Ашиқ муhәббәтсиз болмас вә муhәббәт меһнәтсиз. Луқмә түзсиз болса — болур ләzzәтсиз. Мұhәббәт татлиқ ерур, меһнәт аччиқ. Әмма муhәббәт ишидин меһнәт тапғусидур hәрнәччә болсә қаттиқ. Мұhәббәт бир сүрәтдә көрүнүр, hәрфидин муhәббәт вә меһнәт. Нұқәтниң сәрвидин муhәббәт юмшақлиқ ерди, меһнәт қатиғлиқ. Андағки қатиғлиқдин пәйда болур татлиқлиқ. Мұhәббәт билән меһнәт нұқәтдин айрилур. Әгәр нұқәт айрилмиса, сөз қачан ярилур”.

Меһнәткәшлик hәрқандак инсан үчүн униң қәлбини йорутидиған шам, улук hәккә болған сөйгүсимиң дәлиллигүчи сұпәт. Һаятқа болған муhәббәтниң татлиқ тәмини, шубhисизки, меһнәтниң аччиқлиғидин сәзгили болиду. Әгәр инсан көңүл-зәнирлиқ ибадитини қилимән дәйдикән вә жәннәт арзусиниң рояпқа чиқишини халайдикән, у чағда униң таллиғини — пәкәт меһнәт болуши керәк. Хирқитийчә, бу мәнивий тәкәммуллукниң бирдин бир шәрти. Өз нөвитидә, инсанниң тәкәммуллукқа вә бәркамаллиққа йүзлиниши, униң hәк вә гөзәллик сөйгүсидин рошән учур берип туриду. Башқичә ейтқанда, у инсанниң қәлбидики улук муhәббәт-йоруқлук тамғисидур. Буни шаир алайында зокмәнлик билән күйлигән:

Билиң меңнәткө өзин салди деңқан,
Екин жай үстидө та чөкти көб жан.
Аяғи хархәсдин болди рәнжүр,
Бу ачиғ ишлар ахир болди гәнжүр,
Тикәнниң зәхмидин қанлар сачилди,
Көрүң бағида ахир гүллөр ачилди.

Яш Хирқитий үчүн бир бирдин бир тоғра тәриқәт йоли болуп қалди. Шунлашқа у гөзәллик сирини техиму соңкур чүшиниш үчүн суфий-тәсәвуф амиллирини пайдиланди. Бу йөнилиштә 1670-жили “Мұһәббәтнамә вә меңнәткам” лиро-эпикеслиқ дастанини бәрпа қилип, хәлиқниң гөзәл илаһий еқидә чүшәнчилирини мукәммәлләштүрди. Тәриқәт йолида хуруфизм (илаһий дунияни һәрип гөзәллиги арқылы тонуш) шаир үчүн һаятниң мәнисини көрсөткүчи шам-чирақлириға айланди, можудатлық эстетикисини таллишиға һәм йол ачти. Хирқитийниң көзқаришичә, инсанниң илаһий вүждудиниң асасида икки ихлас болуш керәк:

Мұһәббәт болмиса меңнәт керекмәс,
Шәжәрдө мевә йоқтур шах егилмәс.
Мұһәббәтки тәһфәи мәшүқ ерур,
Ашиққә меңнәт лукмә мәтлуб ерур.

- I. 1. Әдип ижадийити билән тонушуңдар. “Қар домулиғи” усули арқылы очуқ вә йепиқ соалларни түзүп бир-бириңларға ташлап жаваплириңдар билән бөлүшүңдар.
2. Кластер бәрпа қилиңдар.
3. “Мұһәббәт вә меңнәт” ПОПС усули арқылы өз ойлириңларни йезиңлар. Бириңчи жүмлә. “Мениң оюмчә,...”.
Иккінчи жүмлә. “Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән”.
Үчинчи жүмлә. “Уни мән ... деген факт мисаллар билән дәлилләймән”.
Төртінчи жүмлә. “Мошуниңға бағылқ мән ... деген

“Мұһәббәтнамә вә меңнәткам” дастаниниң идеяний вә бәдии концепцияси. Мұһәммәтимин Хирқитий суфия-тәсәввуф йолида меңип, уйғур әдәбиятида өзиниң тәриқәт тонушини гәвдиләп бәргән әдип. Хирқитийниң бу йоли Нәқишибәнди тәриқәтчилигидин бираз пәриқлинип туриду. Әдипниң дунияни суфийлиқ тәсәввур қилиши төвәндикичә: Бу йәрдә 1, йәни бирлик сан — тәвхид, мәниси бүйүк Һәк — Мұһәббәт, йәни Аллаh (яратқучи мәнисидә); 2 — буниң (иккиниң) хасийәтлик бәлгүси — пәйғәмбәр, вә бүйүк иман-ишәнч; 3 — үчниң символи — садақәт, ишқ вә меңнәт (Мұһәммәт әләйсалам йолиға чүшкән улук шәхсләр Абубәкр, Өмәр, Осман вә Әли қатарлық төрт чар-ярниң садақәт йолидики ашиқлық меңнәткәшлик хасийәтлири күйлиниду; 4 — бу символ төрт һәрф (һәрип) ләвзи — Мұ-һә-ббә-т сөзи билән бағылқ. Бу хуруфизм-тәсәввұф етиқатидики

муһим бәлгү. Әрәп тилида үзүк тавушлар билән созуқ тавушларниң қош хизмити алайды изанланған. Уларниң бирикмисини қозғилиш күчини несанқа елип, һәрикәтлик дәп қариған. Мұһәббәт сөзиңдә әйнә шундақ төрт, йәни үч һәрикәтлик һәрип, бир һәрикәтсиз (сүкун) ләвзә сұпитидә бәлгүлиниду. Улар Му, Һә, Бә, Т (тәрк етиш, тәриқәт мәнасида) һәриплири.

Нәрбір төрт һәрипниң ләвзиси — йәттә қисметтін ибарәттур. Бу қисметләрниң сирини пәкәт хуруфизм (“һәрип”) тәриқитиниң мәнисини чүшинип, мұһәббәт вә гөзәллик симасиниң қияпитини көз алдига кәлтүрәлигән инсанларла билиду. Әдип уни “Мұһәббәттін нә ишләр тәвәллуд қилур. Менінәт нә ишқа аид болур вә ул сирни аян вә ул сөзни баян қилмақта билиңким, төрт һәрф ләғзи мұһәббәт, һәр һәрф болур йәттә қисмет” дәп алайды шәрхилигән. Шаир бу аталмиш қисметләрниң толук мәнасини ечишта төрт тәсөввуф тәриқәт шәклини бәлгүләйду: 1. Сәба (Таң шамили). Бу сопилиқниң һәрикәт, бәлгү-тамғиси. Хирқитий пикричә, сәба паклиқ йолидики сәпәрни билдүриду. Шамал — сәпәрвәрлик вә һәрикәт символидур. 2. Қызылгүл (нуқсансыз бүйүк гөзәлликниң уйғун гөвдиси). Бу Улук Ярниң симаси. Униң гөзәллигини қәлб көзидә көргөн киши ишқ отиға жәэмән мәптүн болиду. Инсан қияпитидики гөзәлликтә болса, унинда чоқум нуқсан бар. Сопиларниң нәзәричә, инсан иләний дәрижидики бүйүк гөзәлликни талишалмайду, амма ашиқ болуши түпәйли, уни қәлбиниң үеқин бир йеридә екәнлигини сезиду. Чүнки улар Аллаh дунияни мукәммәл гөзәллик тимсалыда яратқан дәп ишәнгән. Хирқитий үчүн қызылгүл әйнә шу гөзәллик тимсалидур. 3. Булбул мұһәббәт вә менінәт бирлигини ипадилигүчи тәңдашсиз аваз. Ислам еқидиси бойичә әң улук аваз — Әзан яки зикирдур. Бу улук бир еқидә! Менінәтниң бу йәрдики символлук бәлгүси — қызылгүлниң тикини, йәни ашиқлиқниң дәрт-азави.

Аяғи хархәсдин болди рәнжур.
Бу ачиғ ишлар ахри болди гәнжур,
Тикәнниң зәхмидин қанлар сачилди,
Көрүң бағида ахир гүлләр ачилди.

4. Гүлқәһкәh (беғемликтин қутулуш). У бепәрвалиқ символи. Хирқитий пикричә, бепәрвалиқ өсли инсанларға хас хисләт әмәс. Ашиқлиқ азавини тартмиған инсан найванға үеқиндер. Гүлқәһкәh ишқ дәрдини тармиғачқа, өз ашиғидин айрилип қалиду. Чүнки Хирқитийниң қаришичә, инсан көңүл менінәт-азавини тармиғичә, ашиқлиқ ишаритини көрситәлмәйду. Ашиқлиқ ишаритиниң қисмет-дәрижилири һәрхил. Мұһәббәт сөзидики бириңчи “Му” һәрикәтлик

hәрипиниң қисметлири төвәндикичә: 1. “Мим” икки Мұһәммәт бирлиги. 2. Мубтилалиқ (гириптар). 3. Маламәт (яманлиқниң дәрдина тартиш). 4. Мувапик. 5. Муруввәт (мәртлик). 6. Мунис (илпәт). 7. Мустәсил (ада болмақ). Хирқитийниң нәзәричә, бу мұһәббәткә садир болалиғанларниң бәлгүси. Мұһәббәтниң иккінчи hәрикәтлик hәрипиниң ләвзи “hә”-дур. Униң йәттә қисмети, дәрижиси вә шәрни бар: 1. “hә” (наятниң башлиниши). 2. “hилм” (тағдәк аччиқлиқ дәрт). 3. “hая” (уятлик, номус). 4. “hәсрәт” (дилрабалиқ дәрдидин зикир). 5. “hәzz” (хуш чирайлиқ, хурсәнлик). 6. “Жаһән” сөзидики “hә” қисми. Жаһанкәшликткә “hазирлиқ”. 7. “hәж” (Ярлиққа сәпәр). Униң мәниси hәк йолидики гадайлиқтур. Уни ашиқлиқ йолида нақарәт аңлат, азап тартқанларла чүшинип, биләләйду. Хирқитий мұһәббәтниң иккінчи hәрипидики “hә” -ниң йәттә дәрижисини төвәндикичә изаһлайду:

Мұһәббәтниң иккінчи hәрфи “hә”дур,
Муни шәрh өйләйин мәнаси недур.

Муниндин hәм ачай йәттә дәрижә,
Кириб истәй, тапай бәхтим баричә.

Ешитгил “hә” наяты жән бегишлар,
Әгәр күз қылса барапдәк бегишлар.

Сачар барап ачар гүл йәр йүзидә,
Бу йәңлиқ жәну наят hәл көзидә.

Иккінчи “hилм” ерур тағдәк ағирлиқ,
Қачан сәркәш болур бир ян бағирлиқ.

Сүмүр меһнәт шарабин нәччә аччиғ,
Болур туз үсти аччиғ, асти татлиғ.

Үчинчиidur ная мүлкин алмақ,
У йүздин өзгө йүздин көзин алмақ.

Уят болғай болуб көңли чигинләр,
Уят болғай қилиб рәшқин кинләр.

Чаһарум даима hәсрәт үолида,
Болур ағзи ениң зикри қолида.

Бекитмәс дилрабаси зикри балин,
Әгәр истәр дил арами жамалин.

Бәшинчиidur хияли hәzzидин хуш,
Нечүк қылғай висали жәмидин нуш.

hәмишә гүл йүзидин тәбрин өткәй,
Ләбидин тәлh умрин ширин өткәй.

Ерур алтинчи hазирлиқ бу иштә,
Риза жойәндәлиқдур hәр рөвиштә.

Йәттинчи ярдин йәткөн һәҗирлиқ,
Муңа болғай шәһиншәлик һәҗирлиқ.

Гәдалиқтур бу йолниң иптидаси,
Нақарəт кəсб етəр ишқ интинаси.

Бу йәрдә төртинчи һәрип — у “Т”дур. Бу инсанлар ғеми үчүн жаһанкәшликтің, йәни тәркидуниячилиқта атлиништур. Дунияның тәрк етиш — сәпәргө атлинишниң муһим шәрти. Амма Хирқитийниң пикричә, бу чүшәнчиниң символлуқ сұпити — у жәмийәткә қарап (көпчилик дуниясиға) тәрк етиш, йәни әл ғемидики ялғузлуқ дегенни билдүриду.

Атай, Сәккакий, Лутфий вә Әлишир Навайи яшиған дәвирдә илаһни (динчә — роһий можудатлиқ) тонушниң һәрхил услуга-еқидилири могут еди. Әйнә шундақ гәзәл қараашларниң бири — хуруфизмдур (әрәп һәрипиниң илаһий гәзәллиги дегендеген мәнада). Мәзкүр роһий-эстетик еқимниң бешида парс мутәппеккүри Фазлуллаһ Наими (XIV ə.) дегендеген киши турған. Хирқитийму хуруфизм тәсөввуриға әгишип, можудатлиқниң һәқиқий чоңқурлиғини чүшиништиki өмәл — у әрәп һәриплириниң гәзәллигини тонуш билән беваситә бағлиқ дәп чүшәнгән. Бу поэтик услуга арқилица инсан еди билән униң тәсөввурини қозғаветишкә болиду дәп ишәнгән. Чүнки шаир турмуштиki реаллиқни хиялдики илаһий реаллиқ билән чирмишқан һалда тонушқа чақырған. Мошундақ қобул қылған һалдила инсан можудатлиқниң (у һәрқандық һадисе билән билимниң ипадилигүчи бирикмиси) мәхпий сирлирини ениқлавелишқа вә униң һәрикәтләндүргүчи күч-қувитини биливелишқа муйәссәр болиду дәп қариған. Чүнки хуруфизмға әтәшкүчиләр ирреаллиқ (реал өмәс, реллиқтін сирт) аламәтлирини чүшиниш үчүн бәзи тамға-шәкилләрниң мүмкінчилигини һәртәрәплімә пайдилинишниң муһимлиғини тәкитлигән. Әйнә шундақ гәзәл бәлгү-шәкилләр сұпитидә Қуръан кәримниң һәриплири билән инсанниң йүзидики аламәтләрни (қаш, кирпик, көз, ләвлә, чач, мәң вә һаказиларниң шәкли) алайды пәриқлигән һалда атиған. Буларниң бирлиқ ипадиси яратқучиниң гәзәллигиге қияс қилинған. Шуңлашқа шаир ярниң “гүлдәк йүзини” көргәндә жени парә-парә болиду, көрәлмігән чағда көңүл дәрияси хижиллиқтін соғулиду. Қазақ әдәбиятида хуруфизм чүшәнчилирини тәрғип қылған әдип — улук шаир Абайдур. Буниңға “Әлипби” шеири мисал. Мәзкүр әсәр шаирниң мұқәддәс чүшәнчилирини рояпқа чиқириду. Шуңлашқа биз уни Абайчә аләм тонуш дәп атайдыз.

Башта ейтқинимиздәк, Хирқитий әсәрлириму Атай, Сәккакий, Лутфий вә Әлишир Навайи давириридә кәң тарқалған тәсөввуф

ғайилири тәсиридә шәкилләнгәнлигидин далаләт бериду. Уму Аллан дүнияни мукәммәл гөзәллик тимсали сұпитидә яратқан дәп чүшәнгән. Шу гөзәлликкә интилиш — изгүлүкниң муһим бир қариси сұпитидә шәрхилиниду. Инсанниң барлық (можудатлық) мәпкүрисини ойғитиша идрәк вә меһнәт түйғусиниң муһимлигини нәзәргә алиду. Униң пикричө, наялда һәммә нәрсә мұваққәт, үзлүксиз һәрикәт қайнимида можут. Бу тирикликтин симаси һәм у бәһриманлық түйғуда өмүр сұрушниң кепили дәп қарайду. Хирқитий бу әстетик ғайилирини Шам билән Пәрваниниң муһәббитини изнар қилиш арқылы жорутти. Бу жуқурида тәқитләнгән муһәббәт вә меһнәтниң бүйүк бәлгү-тамғилири дастанниң сюжетлық тәрәққиятини бәлгүләп берип, композициясини толуқлайду.

Мұлаһизә вә муназирә

1. Дастанниң тарихий өһмийити немидә? Хуруфизм еқидисини қандак чүшәндиңдар?

Немишкә дастан “Мұһәббәтнамә вә меһнәткам” дәп атилиду? Меһнәт неминиң символи?

2. Топлук иш. “Топлук тәргәв” усули. 6 топқа бөлүнүңдар. Іншада төвәндикічә тапшурмилар бериледи.

1-топ. Әхбарат бәргүчиләр. Дастанниң мәзмунини өз көзқаришиңдар билән ейтеп беріңдер.

2-топ. Тәтқиқатчилар. Символик образлар һәккідә издиниңдар. Мәналирини шәрхиләңдер.

3-топ. Соал — қуаштурғучилар. Дастан мәтинини оқуп соалларни тәйярлайду.

4-топ. Рәссамлар. Дастан мәзмуни бойичә сурәт салиду.

5-топ. Тилчилар. Дастан мәзмунига мас мақал-тәмсилләр, афоризмлар, қанатлық сөзләр төтип маслишишини дәлилләйди.

6. Йәкүнлүгичиләр. Дастан вақәсини бүгүнки өмүр билән бағлаштуриду. Топлук қоғдаш.

3. “Мұһәббәт” сөзиниң мәнавий қисимлирини “Таллаш усули” арқылы тәрипләш.

Дастанниң тили. Образ вә бәдии қаралыптырылған салыныштың мәндері. Әдип өз дастанида Сәба, Булбул, Қызылгүл вә Гүлқәһкәһ қатарлық аллегориялық образлар арқылы дастаннан мәндерді анықтаудың тәсілі. Сәба жаһанкәшлик йолида пүтүн аләмни кезип жүрүп, жаһан билән наялниң әжайип гөзәллигини һис қилишқа башлиди. Әйнә шундақ сәпәрдә жүргән чағлири у бир чимәнзарлыққа дучар болиду. Бу йәрдики гүлләр бир-биридин пәриқлинин туратти. Гүлстан ичигә сәпәр қылған Сәба, униң гөзәл мәнзирисигә найран қалиду. Чүнки бу сирлиқ можудатлиқниң аламәтлири кишиниң диққитини техиму тартиду. Бу чөчәксиман йәрдә йүзлигән хуш пурақ гүлләр

ечилған, миңлиған хүш авазлиқ құшлар сайришип турған. Сәбаниң тәриплишичә, шундақ лаләләр барки, әгәр адәм униңға қариса, көз нуридин жәzmән айрилмақ. Бу гөзәл зиминни шаир төвәндикічә метафора — мубалиғә астиға алди:

Емәс мәлум бу йәрму я фәләкму,
Фәләк дәб болмади йәр hәм демәкму.
Биләлмас фәләк жисми сөкүлди,
Фәләктин йәр үзә юлдуз төкүлди.

Әйнә шундақ гүлстанлиқ ичидә бир гүл өзиниң гөзәллиги билән алайды көзгә челиқатти. Қизилгүл өзиниң пуриғи, назуклуғи, нәқши билән башқыларниң диққитини өзигә жәлип қилип турсиму, амма униң ялғузлиғи вә hөснегә ашиқ болғидәк ярниң йоқлиғи тилға елинған. Бу Сәбани ойландуриду.

Бинағәһ гүлшән ичрә Гүл ечилди,
Йешил бәрг өзрә гоя қан сечилди.
Сәба өрди жәһан ичрә сәбүк сәйр,
Қилур өрди жәһан гүлзарида тәйр.
Сәба көлди бинағәһ бир чимәнгө,
Муниң hәр гули өрди миң түмәнгө.
Көрөр ким асман астин, йәр үстүн,
Бари юлдуз қемәр дур, юқури күн.
Әмәс мәлъум, бу йәрму я фәләкму,
Фәләк дәп болмиди йәр hәм демәкму.
Билә алмас фәләк жисми сөкүлди,
Фәләкдин йәр өзә юлдуз төкүлди.
Чимәнтур роh фәзайи-дилкүшайи,
Киши көрсө дегәй жәннәт биҗайи.
Йүз алван гүл ерүр сарығ, йешил,
Нал, hөзаран мурғ ағзидин төкөр бал.
Үнүптур лалиләр чүн касә-касә.
Алур көз нурини hәр ким қарасә.
Тәъәжжуп болсу сөзләр болса күндүз,
Жәһанда йәр йүзидә туғса юлдуз.
Түмән түрлүк сүчүк фәсл-и бәһари,
Жәһан бағида пәйда қилди бари.
Қара, зәрд-у сурх, көк гүл ерүр көп,
Вә ләйкин, бил, Қизилгүлчө өмәс хоп.
Тәқи түрлүк сүчүк hәм өрғивани,
Йешил-у, ал-у, ақ-у, зәъфирани
Әдәсиз гүл рөъна-ву зиба,
Қизилгүлдүр бу гүлләр ичрә йәкта.
Йәнә гүлләрдә болса рәң илә рой,
Нәзакәтдә Қизилгүл түрфө хушбуй.
Сәба гүлшәндә hәр рәң гүлгө тәгди,
Бириң сундурди, бирниң шахин өгди.

Кирип искәп жүрүп һәр қайсисини,
Ибәрди һәр тәрәф гүлләр исини.
Қизилгүлдин бөләк гүлләр сесиғдур,
Сесиғ болса ениңдин на исиғдур.

Қизилгүлдин мушам-и жан мұъеттәр,
Қачан болғай бу гүлдәк мүшк-и әнбәр.
Сәба айди: “Гүл олмас мунчә яхши”,
Әжәп тәһсин бу Гүлниң түрфө нәқши.
Бирав болғай муңа нәззарә қылса,
Бу Гүл ғәмкин көңүлгә чарә қылса.
Муңа болса екин бир ашиқ-и зар,
Дил-у жәни билә зәвқ әтсә һәр бар.
Бу Гүл һөснігә бир ашиқ керәкдур,
Мұһәббәт йолида садиқ керәкдур.
Мунинда болса мундағ яхши дидар,
Әжәбдур болмиса һечким хәридар.

Сәба Қизилгүл һөснігә лайик “бир ашиқ керәктүр, мұһәббәт йолида садиқ керәктүр” дәп, Қизилгүлниң разилиғи билән униң бир ярини издәш үчүн аләмни кезишкә атлиниду. У сәпәрдә узак вакит айлинип жүриду. Қөплигөн гүлшәнләрниму көриду. Хилмұхил гүлләр көп болғини билән Қизилгүлгә нәпислик вә гөзәллик жәһәттин тәңдаш болалиғидәк һечбир гүл йоқлигини чүшиниду. Сәба күнләрниң биридә йәнә бир чимәнзарлиққа дуч келиду, у йәрдә наһайити нурғун құшларниң сайришиватқанлиғини көриду. Амма у құшларниң ичиждә Булбулниң алайды авазини аңлайду. Уму құшлар дуниясиға қетилмай ялғузлук дәргаһида жүрүп, өз алдыға сайратти. Сәба Булбул билән тонушуп, униң һал-әһвалини сориғанда Гүлқәһқәһниң Булбул үчүн йеганә әмәслигини ейтиду. Қизилгүлгә пәкәт Булбулниң лайик екәнлигини чүшинип, Сәба Булбулға “сән дунияни арилимисаң, яхши-яманни көрмисәң, сән немә билисән? Жаһанды яр көп болғини билән һәмдәм тепилмас, көңүлниң сириға мәһрәм тепилмас” өзиниң қаттиқ әндишини ейтиду. У Қизилгүлниң қисметини тәрипләйдү:

Сәһәр болса варақлири язилур,
Көрәшмә-наз илә һәр ян егилур.
Мәй ичкәч қызы кәби турса қизариб,
Кетәр өзгө сүчүк рәңги қавариб...

Булбул Сәбаниң Қизилгүл һәкқидики һекайисини аңлап, униң тәңдиши йоқ гөзәллигигә ғайиванә ашиқ болиду. Қизилгүлгә Сәба арқилик бир учурнамә әвәтиду. Қизилгүл бу хәвәрни алғандын кейин у мундақ жавап бериду:

Мәгәр болса маңа Булбул вәфадар,
Нә дәб болмай аңа мән яру ғәмхар.
Қашимда болса андағ яру һәмдәм,
Нечүк қилмай ани сирримғә мәһрәм.

Қизилгүлниң бу көңүл сири Булбулға бәкму тәсир йәткүзиду. Вақти келип Сәба Булбулни Қизилгүлниң алдига башлап келиду. Беғәмлик дуниясиға пүркәнгән Гүлқәһікәһ буни аңлат, яридин жуда болғанлиғини сезиду. Пәкәт шу чағдила ярниң қәдир-қисмитини вә униңдин пәйда болған көңүл азавини һәм меңнитини чүшинишкә башлайду. Булбул Қизилгүлниң һәқиқәтәнму бирдин бир йеганә Яр екәнлигигә көзи йетип, ашиқ болиду. У дәсләпки қетим һәқиқий ишқ азавиға мубтила (гириптар) болиду. Шуның билән Булбулниң қәлбигә Қизилгүлниң тикини санчилиду. Шу күндин башлап Булбул меңнәт дәрдини баштин өткүзиду, ғериплик дуниясиға чөмиду. У бир күни Сәбага муһәббәтниң һәсрәт-зәрдавини тартиватқанлиғи һәккідә ейтиду. Қөпни көргән Сәба Яр вәслигә йетишниң асан әмәслигини әтраплиқ чүшәндүриду. Аhy-пуғанниң һәрқандак инсанниң қәлбини парә-парә қилидиғанлиғини вә ишқ жапасиға дора-дәрмәкниң тапмақлиғиниң тәслигини баян етиду. Униңға ишқий меңнәт-жапасиз йетәлмәйдиғанлиғини өскәртиду. Меңнәтниң қәдрини чүшинидиғанлар садақәтлик йолиға атлиниш керәклиги тәкитлиниду. Чүнки Хирқитийниң пикричә Қизилгүл — бу Аллаh тәрипидин яритилған дунияниң мұкәммәл гөзәллик тимсалы — көрүнүши болғанлиқтын, уни төвәндиқиң изаһиған вә униң йәктә (йеганә) екәнлигигә ишәнчә бағлашниң муһимлиғини шәрнилигән:

Үнүбдур лаләлөр чун касө-касө,
Алур көз нурини һәрким қараса.
Тәәжжуб болса сөзлөр болса күндүз,
Жаһанда йәр йүзидө туғса юлдуз.
Еруд бисяр гүли рәна вә зеба,
Қизилгүлдур бу гүллөр ичрө йәкта.
Йәнә гүллөр болса рәң илө рой,
Нәзакәттә Қизилгүл турфө хушбой.

Яритилған дуния тәңдиши йоқ гөзәл болғанлиқтын, униңға ишқ үолидики вападарлық вә садақәтлик лазимдур. Шуңлашқа Қизилгүл Сәбага Булбулниң “дурус ашиқ әмәслигини” шикайэт қилиду. Менәнәткә мувапиқ садақәтликни халайду. Хирқитий өзиниң дастанини “Хатимәи китаб” дегендеген билән тамамлайду. Әсәр композиционлуқ жәһәттин әнъәнивий киришмә қисми вә төрт аллегориялық образға қиясланған қәһриманларниң өз ара сөһбитини өз ичигә алиду. “Муһәббәтнамә вә меңнәткам” дастаниниң тили Атаий, Сәккакий, Лутфий вә Әлишир Навайи тилиниң изчил бир

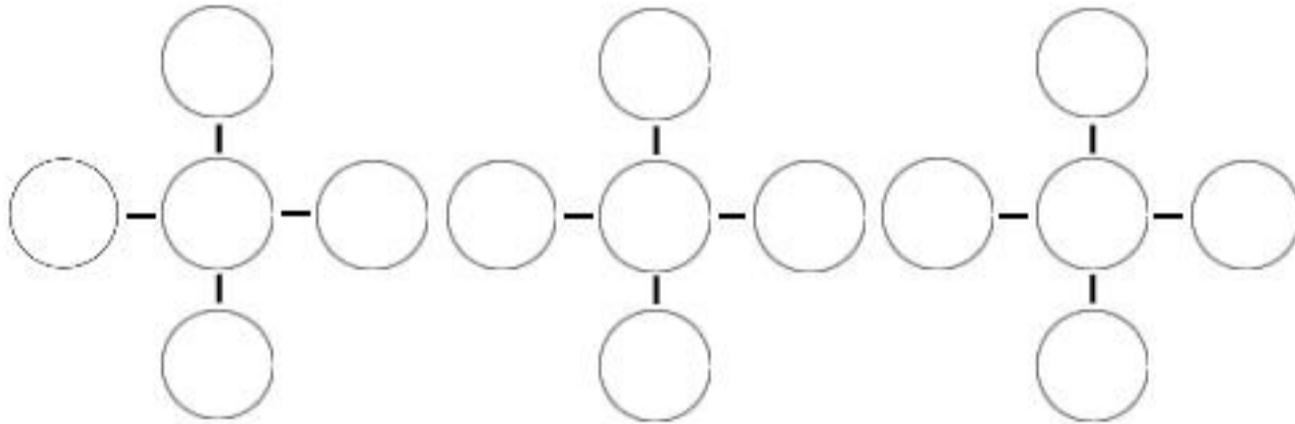
давамидур. Шуниң билән биллә у бүгүнки уйғур әдәбий тилиға һәм йекинарақ. Шуңлашқа китапхан уни раван оқуп, тез чүшинәләйду. Дастанда бәдиий васитиләр қоюқ пайдилинилған. Униңдин биз һәрхил метафориларни вә ибарә-перифразиларни көрүмиз. Мәсилән, шаир үнүп турған лалә гүлләргө қариған кишиләрниң көз нурини еливалидиғанлиғини образлық тәкитлигөн. Бу йәрдики мурәккәп метафора арқылы лирикилық қәһриман ашиқлиқниң дәрдидин кор болуп кетишниң еңтималлиғини қәйт қилиду. “Мұхәбәтнамә вә меңнәткам” “Қутадғу билик” дастаны охшашла аruz шеирийитиниң бәйтлик мәснәвий шәқилидә йезилип, әнъәнивий мутақариб вәзнигө орунлаштурулған. Демәк, Хирқитий уйғур әдәбиятида классикилық дастан үлгисини изчил давамлаштурған. Уйғур шаирлири аruz вәзниниң әдәбий поэтика вә эстетика тәләплиригө еңтиятчанлық билән қарап, уларға һәр дайым мирасхор болуп кәлгән.

- I. 1. Мұхәбәт сөзидә қандақ қисметләр ятиду? Әдипниң бу өсөрни йезиши-тики мәхсити немидин ибарәт? Немишкә дастан “Мұхәбәтнамә вә меңнәткам” дәп атилиду? Менән неминиң символи?
2. Дастанниң тарихий әһмийити немидә? Хуруфизм еқидисини қандақ үшіндицлар?

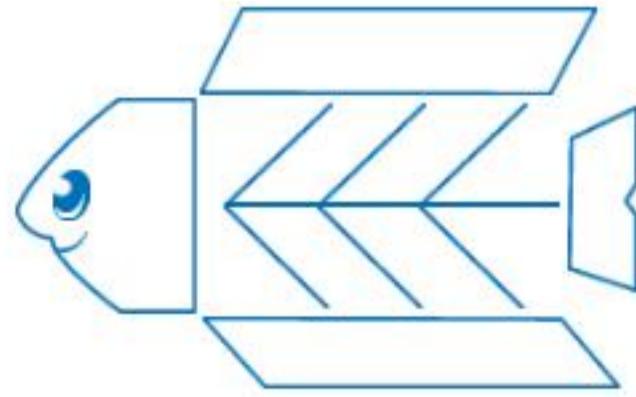
3. Дастандикі төрт образға изаһ беріңдер. Образларниң аллегориялық пәрқи қандақ?
- Сәба, Булбул, Қызылгүл, Гүлқәһқәһләргө “Йәккә диаграмма” усули билән тәриплімә беріңдер.

4. Дастандикі үзүндиләрни ядқа ейтиңдер.

Дастандикі бәдиий тил васитирини белиқ скелети “Фишбоун” усули арқылы түсініп, мәнасини ениқлаңдар.

Белиқ бешіға — өсөр мавзуси, үстинки сүйөклиригө — троп түрлирини, астинқи сүйөклөргө дәлил үзүндиләрни, қуйруғиға өсөр тили тоғрисида қисқа йезилиду. Улар тирәк сөлөр яки фразилиқ болуши керек.

- II.** 1. Атаий, Лутфи, Сөккакий, Навай вə Хирқитийларниң тəсəввуфқа бегишланған шеирлирини селиштуруулар. Қайси əсəрлəрдə шаир образиниң шəрнилиниши силəргə бəк яқти?
2. Жəдвəлгə шаирларниң муһəббəткə айт мəвқəсini əкс əттүридиған шеирлиридин үзүндилəрни йезиндер.

Атаий	Лутфий	Навай	Хирқитий

1. Әдип ижадийитини оқуп келиш.
2. “Муһəббəтнамə вə меһнəткам” дастани əдəбий эссе йезип келиңдер.

Соалларға жарап берип, дәрисни йəкүнлəнлар.

Маңа... қийин болди.

Мəн ... тапшурмиларни орунлидим.

Мəн ... нəрсилəрни чүшəндим.

Мəн ... үгəндим.

Мени ... həйран қалдурди.

Мəн ... наята қоллинимəн.

Әрший

ӘРШИЙ (1685—1756)

Әдип ижадийитиниң тарихий əһмийити. Шəрқий Түркстан тарихида Фожа Яқуп, Фожа Жəhan исимлири билəн тонулған дəлəт ərbabi XVIII ə. уйғур поэзиясидə Әрший тəхəллусини қолланған атақлиқ шаирдур.

Шаир 1685-жили Уйғур-Сəидийә дəлитинин пайтəхти Ярқəнттə дунияға кəлгəн. Униң балилиқ вə яшлик дəвирилири вəтинидин жирақ тəвəлəрдə өтти. Әдипниң дадиси Даниял мəмликəт тəхти варислириниң бири болғанлиқтін, шу мəзгилдə, 1680-ж. Жəңғар ханлигиниң ярдими түпəйли

хайнлиқ йолиға чүшкəн Аппақ ғожиниң һəкүмранлиғи вақтида чəт əллəргə кетишкə мəжəбур болған еди. Даниял ғожа Қоқəнт ханлигиниң Хожəнт шəһиридə мусапиричиликta наят кəчүргəн.

Әрший бу мəшhур шəһəрниң мəдрисилиридə оқыйду. Униң əзən чақирип қоюлған исми Фожа Яқуп еди. Бирақ шу тəвəдики атақлиқ диний вə илмий затлар яш əсмүрниң əқил-параситини байқап, бу кəлгүсидə мəмликəт башқуруп, жəнангиρ болиду, шу сəвəптин униң исими尼 өзгəртиш керəк дейишип, униңға Фожа Жəhan дегəн исим қоюшиду.

У өз вəтинигə пəкəт Аппақ ғожа вататидин (1694-ж.) кейин, йəни XVIII ə. бешида қайтип кəлди. Қəплигəн мажралардин кейин, 1720-жили Шəрқий Түркстанни башқурушқа муйəссəр болди. Униң чоңи Фожа Жəhan Әрший Жəңғар ханлириниң сарийида кепилликтə

қалған еди. 1735-жили Даниял ғожа кесили еғирлашқанда, оғуллири Әрший, Аюп ғожа, Йұсуп ғожа, Низамиддин (Хамуш) ғожа, Әбәйдүлла (Абдулла) ғожиларға мону вәсийәтни қалдурған. Бу вәсийәт Мұһәммәт Садик Қәшқәрийниң “Тәзкирәи әзизан” китавида төвәндикичә ипадиләнгән: “Әй жигәр парә пәрзәнтлиrim... сизни жәд-бузрукварлиrimға тапшурдum. ...Худайи таалланиң таптидин вә ибадитидин хали болмаң вә шәриәт һөкмилиридин йүз өримәң. Хәлиқниң сорағидин тәксир (кам-чил) қилмаң... Фенимәт вақытларни бу дүшмән қәвийиниң (күчиниң) тәфриқәлиқ (йоқилиши) һаләти сизләргә нәсип қилғай вә бу қара йүзимизниң шәрмәндәлиги зайл (йок) болғай. Мусулманлар интиқамини алғайсиләр”. Дадиси ватапидин кейин Әрший Шәрқий Түркстан тәхтини егилди. У инилирини Қәшқәр, Хотән, Ақсу охшаш соң вилайәтләргә һаким қилип бәлгүләп, мәмликәтни адаләт йоли билән башқурған. Әйнә шуниң үчүн дөләтниң ихтисадий вә мәдәний һаяти жаңлинип, риважлиниш йолиға чүшкән.

Бирақ Мәркизий Азиядики күчлүк ханлиқниң бири болған Жоңғарийә Хитай империяси тәрипидин тамамән йоқитилғандин кейин, бу тәвәдә сәясий вәзийәтму өзгәрди. Бу мәзгилдә мустәқил һаят кәчүрүватқан Қәшқәрийәниң асминидimu қара булутлар қуяш көзини қapsap кәтти. Манжүр императори Чэн Лунниң пәрманиға бенаән тәжавузлуқ һәрикәтләр интайин устилиқ билән елип берилди. Бу ишлар әдипниң шаиранә қәлбидә тәшвишлик мисралар, ағаһландуруш аһаңлири билән яңрашқа башлиди:

Назир олғил, өй көңүл, жаңға балалар көлгүси,
Йүз қатиғ ишләрки шиддәтлик жапалар көлгүси.
Нә киши һалиңғә йиғлар, нә тутарлар матемин,
Матемин тут, йиғлағил пур өждәһалар көлгүси.

Манжүр-хитай басқунчилири кәңәймичилик мәнпийәтлириниң утуқлук болуши үчүн ақ тағлиқ вә қара тағлиқ ғожилар груһлириниң өз ара талаш-тартишлиридин убдан пайдиланған. Бунин үчүн улар ақ тағлиқларниң рәһбири, тәхтхумар Бурнаниддин ғожини ишқа селип, әскәр вә қурал-жабдуқлар билән тәминлиди. Мәзкүр ғожа — Аппақғожиниң чөвриси еди. Шуңлашқа Бурнаниддин “мән тәхт вариси” дәп, қәбин һәрикәтләргә киришип кәтти.

Әрший вә униң инилири бу дәһшәтлик апәткә қарши туруш үчүн вәтәнпәрвәр күчләрни бирләштүрүш йолида көп charg-тәдбирләрни жүргүзди.

Улар һәтта Бурнаниддиниму иттипақлишишқа чақирған еди. Лекин у һәрқандак тәклипни рәт қилди. Чүнки униңға Вәтәнниң азатлиғи, мустәқиллиги әмәс, бәлки пәкәт тәхтла керәк еди.

Бурнаниддин манжурларниң, өз вақтида жоңғарларға хизмет қилған реакцион феодал груғлириниң вә ақ тағлиқ сопи һәм дәрвишләрниң күчлиригә тайинип, тәхт давасини тохтатмиди. Нәтижидә әмгәкчи хәлиқниң бешіға еғир күлпәтләр келип, қанлиқ пажиәләр башланды.

Вәтәнниң мустәқиллиги үчүн болған бу шиддәтлик жәнләрдә хәлиқпәрвәр күчләр мәғлубийәткә учриди. Тәхткә вақитлик егә болған қанхор Бурнаниддинниң пәрманиға бенаән Әрший вә униң аилә әзалири 1756-жилиниң ахирида вәһшиләрчә қәтл етилди.

1. Мавзуни мустәқил оқуп чиқындар.
2. “Аквариум” усулинин пайдилинип, Әрший һәккидә мәлumatни бөлүшүндер. (Синипта бирла топ қуруңлар, қалғанлириңлар тиңшиғучилар болуп топқа, мавзуға бағлиқ түрлүк соалларни қоюлар, андин алмишиңлар)
3. Әрший өсәрлирини хронологиялык тәртиптә жәдвәлгө чүшириңлар.

Әрший өсәрлиридики асасий мавзулар вә образлар. Әршийниң ижадий паалийити лирикилиқ шейрларни йезиш билән башланған. Униң өсәрлириниң икки қолязмиси бизниң заманимизғичә йетип келип, улар Үрүмчи вә Дүшәнбә шәһәрлириниң илмий мәһкимилиридә сақланмақта. Шаир өз шейрлирини икки тилда, йәни уйғур вә парс тиллирида ижат қылғанлиғи ениң. Дүшәнбидики қолязмидә Әршийниң оғли, шаир вә ләшкәр башлиғи Сидик Футуһийниң шейрлири можут. Шундақла униң иниси Низамиддин Хамуший, сиңлиси Улуғ Әзизийму ижадийәт билән шуғулланғанлиғи мәлум. Мәсилән, Хамуший улук Фирдәвсийниң “Шаһнамә” дастанини ана, йәни уйғур тилиға тәржимә қылған.

Әрший поэзиясидиму әнъенәвий ишқи-муһәббәт мавзусиға йетәрлик көңүл бөлүнгән. Шаир өзини бу йолда тәңдиши йоқ ашиқ дәп несаплиған. Шунин үчүн у төвәндики мисраларни ижат қылған:

Жаһанда бир мениндәк йәнә зару мубтала йоқтур,
Мұһәббәт тариға дайим өсири мубтала йоқтур.

Чүнки у сөйгү үчүн женини бәхш әйләп, мәһбубә һөснигә өзини пәрванидәк отқа урмакта. Зәниллар жәннәткә киривәрсун, маңа болса жананә керәк дәйду шаир.

Әй сөнәмләр сәрвәри жәним саңа диванәдур,
Ким чирағи һөснүңә көңлүм қуши пәрванәдур.

Шаир үчүн лирика муңдишиш ханиси болған. У өзиниң кәйпиятини, хушлук, ғәмкин пәйтлирини шейрларда тәсвирилгән. Шунлашқа у яшанған чағдиму бу мавзуға муражиәт қылған. Шундақ яшта язған төвәндики шеирида өзигиму һәзил арилаш чақчақ ейтиду:

Жұлвигер болди маңа бир кирпиги назуқкінө,
Какули һөр ян сачилған қап-қара көзлүккінө.
Әрший яшлар вәсфидө чоң яшлиғиңни туймайин,
Лави билиғдин дедиң сөзлөр, бол өнді шүккінө.

Талантлық шаир Әрший ижадийитидә сөйгү мавзусиға йезилған ғәзәлләрдин ташқири Ана зiminниң қәдир-қиммити тоғрилиқму шеирлар хелә учрайду. Униң поэзиясидә вәтәнпәрвәрлик идея асасий йөнилишниң бири болди. Вәтәнниң тәғдири шаирниң тәшвиши еди. У өзиниң толғиниш, тәвринишлирини шеирий мисралар арқылы изһар қылған. Әрший вәтинигә нисбәтән қызғын муһәббитини мундук ойлар, ғәмкин түйғу-сезимлар арқылы әкис әттүрди. Униң поэзиясидағы бу хисләт айрим мәзгилләрдә налә-пуған дәрижисигә көтирилди. Әдипниң мусәммән (сәккизлик) шәклидә йезилған “Әй көңүл” рәдиплик шеири жуқарқи пикиргә яққал мисалдур:

Әйләди ахир ишин чөрхи ситемкар, әй көңүл,
Бағримизни жұзви йәңлиғ өйләп өфгар, әй көңүл.
Өмридин өвладур олмақ, өнді бизар, әй көңүл,
Чүнки қылди бизни бу ғәмгә гирифтар, әй көңүл.
Ишла кәлгәй башимизға өнді бисяр, әй көңүл,
Нә асиф аху-пуғанлар қылсаң изһар, әй көңүл.
Қайда өнді ғәм сорушмақлиққә ғәмхар, әй көңүл,
Болғумиз бир нұктө айтур кимсәгө зар, әй көңүл.

Шаирниң асасий пикри, ойи, мәхсити биринчи мисрада мұжәссе, үәни әдип ситемкар пеләк зулумқәшлигини башлиди дәватиду. Мошу бәнтниң қалған мисраларида зулумниң, әмәлияттики шәкиллириниң изаһлири ечинишлиқ вә ғәмкин аһаңларда изһар қилинған. Жигер тит-тит жарапәтләнди, тирикликтин бизар қымакта, сәвәви, биз дәрт-әләмгә гириптар, башқа нурғун құлпәт кәлгүси, аһлар изһарыда пайда боларму, қайғуни сұрұштуридиған ғәмгүзар мундаш қени, ахирида назук тәпеккүрлүк сирдашқа мұнтаҗ болғаймыз дәйду Әрший. Шеирниң қалған бәнтлиридиму изаһ-чүшәнчиләр һәртәрәплимә қәңәйтилип, мәзмұни техиму чоңқұрлаштурулған. Буниңдин ташқири шеирдиң қапиейләр униң аһаңдарлигини вә әстетикилық тәсирчанлигини ашуриду. Бу васитиләрни техиму күчләндүруш йолида шаир рәдипни, үәни қапиейәдин кейин қайтилинидиған охшаш сөзләрни нағайити орунлук ишләткән. Шеирда кәлгән “әй көңүл” ибариси рәдип болуп, шаир қәлбидин орғуп чиқип янраватқан “әй тәғдир, әй ата макан, әй Тәнрим” деген муражиэт-мунажатларни рошән әкис әттүрмәктә.

Қалған бәнтләрниң һәрбиридә өзлириниң (йәттә мисрада) қапиейәлири можуттур. Сәккизинчи құрдикі болса биринчи бәнттиклирә қапиейәдаш болиду. Мисал сүпитетидә иккінчи бәнтни алайли:

Әһли дәрд ичрө маңа аhy-пұған болди нәсиб,
Налә тоя қүш ичиidө қисмет олди өндөлиб.
Арәзи әрмәс үчүн бу дәрди билмәс hәр тәбиб,
Шат олуп илкин қақар өйлөп чу налишлар рәқиб.
Сәрнөвиштим әркөнин андағки билдим әнкәриб,
Фәмкин олғач төнө өсбабин түзөр бу дәм hәбиб.
Чүнки бу мәһнәт ара ашуфтә болдум hәм ғәриб,
Өзлүгүң ташлап өзүндін бол хәвәрдар, әй көңүл.

Әрший пәкәт шеирлар арқилиқла әмәс, бәлки ордида өткүзүлидиған мәжәлис hәм бәзмиләрдиму жамаәтчиликни балаю-апәтләрдин ағаһландуруп турған. Бу тоғрилиқ Мұһәммәт Садик Қәшкәрий 1769-жили аяқлаштурған “Тәзкирәи әзизан” намлиқ тарихий-әдәбий әсәриниң нурғун жайлирида Әршийниң көпчиликкә қаритилған муражиәтлирини алайидө тәқитлигән: “Әй әһли өвлат, ағаһ вәдана болуңларки, мәшриқ тәрәпидин бир гәрдпайи (тәжавузчи) чиқип кәлгәйки, бу шәһәрләрни жәң-жедәл бирлә тәхти-тәсәррағиға (ихтияриға) алғай. Ул вақтида гәрдпайиғә бисяр (көп) хунрезлиқ (қан төкүш) болғай”.

Әрший еғир дәвирләрдә, қанлиқ жилларда мәмликтни идарә қилған. У шундақ қийинчилиқтарға қаримай, өз елини, вәтинини, мәдәнийитини, әдәбият-сөнъитини риважландуруш, гүлләндүруш йолида чарә-тәдбиrlәрни көзлигәнлиги hәк. Бу алийжанап ишни шаир алайидө әһмийәтлик дәп билгән. Әйнә шу сөвәптин уйғур тарихчилири Әрший дәвридики мәдәнийәт тәрәққиятини Навайй вә Һүсәйин Байқара, Сәидхан hәм Абдурәшитхан заманлири билән селиштурди, шуларға қияс қилишти.

Шу дәвирни яхши билгән, айрим вакиәләрниң гувачиси болған М. С. Қәшкәрий вәтининиң мәзкүр гүллиниш вақтини қызғин мәмнүнийәт билән ипадилигән. Әрший пайтәхт Яркәнткә шаирларни, муқамчи-сазәндиләрни, алымларни топлап, уларниң ижадий өсүшигә, күчийишигә кәң миқияста hамийлик қилди. Йүксәк бәдий әсәрләрни жуқури баһалап, зор талант егилирини муқапатлиған дәп хәвәрләйду тарихчи өз китавида: “...Гани нәзмләрни риштәгә алип (жипқа тизип), көңүлләр хирманиға от салғудәк қасайд-әшъар (қәсидә-шеирлар) тәртип берур әрдиләр вә гани шуаралар (шаирлар) бирлә олтирип, шеир-әбъятларни (бәйтләр) илғап вә тәржиһлиқ (үстүн турған) шаирларға илтипат, шаһанә либас падишаһанәләр кийдүрүп, сәрәфраз (hәммидин үстүн, улуғвар) қилур әрдиләр” (М. С. Қәшкәрий. “Тәзкирәи әзизан”, 82-б.).

Әдипниң шеирлирини оқуғинимизда, униң Шәриқ әдәбиятиниң түркчә hәм парсчә мәнбәлирини жиddий үгөнгөнлиги ениқ көрүниду. Улук шаирларниң мол бәдии мираслири Әршийгә үлгә болуп,

маһарәт мәктиви сұпитидә хизмәт қилған. У ижадийитиниң барлық жәрияларида түркій хәлиқләрниң улук шайри вә мутәпәккүри Әлишир Наваййға сиғинди, униндин ярдәм, мәдәт сориди, пана тилиди. У һәр дайим утуқларни Навайидин күтидиганлиғи үчүн төвәндик мисраларни пүтигән, йәни шеирийәт беғида нәғмичи қушлар аһаңлириниң бири болсам дегән үмүттә еди:

Бинава Әрший тиләр роһий Навайидин футуһ,
Мәрғзари нәзм ара мурғи өлһанин көрүп.

Яки йәнә бир ғәзилидә шайр “Навай сәвтидә” (аһаңида) нәғмә қилсан, маһарәтниң шеир сәнъитиниң чоққиси әйнә шу дәп һөкүм қилған:

Чөк өнди, Әршия, түрлүк навани,
Навайи сәвтидә чөксөң нава бәс.

XVIII ə. поэзиясидә рубай жанрому хелә тәрәккүйләнди. Бу дәвирдә ижадийәт билән шуғулланған Зәлилий, Нәвбәтий, Футунийлар рубай жанриниң риважлинишиға хелә һәссә қошти. Шәкил жәһәттин қисқа, чаққан, мәзмун жәһәттин choңқур вә мейизлиқ йезилған төрт мисралиқ бу шеирда әдипләр әжайип маһарәт көрситип, қисқа лекин салмақлиқ сюжет билән көң мәналиқ хуласиләрни чиқириду. Шундақла уларда пәлсәпәвий ой-муләниләрму, наят тәжрибисиниң нәтижилириму можут.

Бу жанрга Әршийму хелә әһмийәт бәргән. Униң рубайлири көп болмисиму, амма уларниң әжайип шеирий техникисини, нәпис маһаритини байқаш мүмкин. Шох вә жилвигәр ойлири киши қәлбини мәптүн қилмақта:

Кәлгил сәнәма қучуп додағиңға өпәй,
Мәңзиңни шорап-шорап қапағиңға өпәй.
Силап-силап дағи сақағиңға өпәй,
Бәс өнди десөң, چүшүп аяғиңға өпәй.

Әрший поэзиясидә туюқ жанрому учрайду. У уйғур, өзбәк, әзәрбәйжан, түрк хәлиқлириниң классик шеирийитидики лирикилиқ түрниң биридур. Төрт мисрадин ибарәт болған бу шеир асасән арузниң рәмәл бәһридә йезилиду вә унинда сөз оюни усули қоллинилиду. Чүнки туюқниң қапийәлири омоним (шәкли ошаш, мәнаси һәрхил) сөзләрдин ибарәттур:

Дәврани қызы һөснидә бир чини йок,
Көп десө өл биридә һәм чини йок.
Ғүссә дәфъ етәргө сөъй өтсө киши,
Мүшкүл ада жәми билә чини йок.

Шеирдики “йоқ” сөзи рәдип болуп, “чин” сөзи болса қапиейдур. Бу сөз биринчи мисрада “қорук”, иккинчи — “һәқиқәт”, үчинчи орунда “қача” мәналирини билдүрмәктә.

Вәтининин мустәқиллигини тикләп, мәмликәт һулиниму мустәһкәмләш йолида сағлам күчләрни сәпәрвәр қилған мәшһүр дөләт әрбаби Фожа Жаһан Әрший миллий әдәбият вә сәнъетниң тәрәққиятиға зор үлүш қошти. Шуңлашқа у уйғур хәлқиниң сәясий һәм мәдәний тарихиниң сәһипилиридә һөрмәтлик орунни егилди.

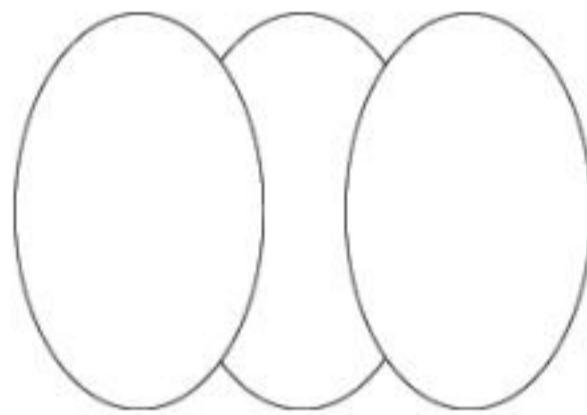

- “Әсәр қәһриманлириниң жәдвили” усули бойичә қәһриманларниң миңәз-хулқи вә иш-һәриkitini баһаланылар.

Әсәр қәһриманлири ким	Қәһриманларниң минәз-хулқи	Уларниң иш-һәриkiti	Бана
1			
2			

- Венн диаграммиси арқылы Әрший вә Навайи селиштуруңлар.

МУҢӘММӘТ СИДИҚ ЗӘЛИЛИЙ (1674-?)

Зәлилий ижадийитиниң қиммити. Образлар. Зәлилий (әдәбий тәхәллуси — харланған, хорланған мәнисидә) — йеци дәвир, йәни XVII əсирниң иккинчи вә XVIII əсирниң биринчи йеримида яшап, ижат қилған уйғур классик әдәбиятиниң мәшһүр намайәндиси, Навайиң шагирт-варисчиси, дөләт вә мәдәнийәт әрбаби. Шаирниң туғулған вақти вә вапат болған жайи һәккىдә ениқ мәлumatlarға аласлинип, униң тәхминән 1676-жили дунияға көлгөнлигини билишкә болиду. Шундақла шаирниң Дәлилий исимлиқ иниси болғанлиғи һәккىдә учур униң “Сәпәрнамә” намлиқ әсәридә бар. Дәлилийму акиси охшаш қабилийәтлик

М.С. Зәлилий

ижаткар болуп йетилгән, амма униң әсәрлири һәккідә мәлumatлар йоқ. Зәлилийниң

Тәвфи имам өткәли кәтти бу Зәлил,
Ярқенд ичидә нәйләсун абу-зәмини йоқ
...Бир тәрәфи “Мәдрисәи ханидур”,
Илим билән фәзли гүлстанидур.
Жәмъи екән мәдрисәдә аниман,
Рөвшән олуб һәрбири шәмъи жаһан, —

дегендеген мисралириға қариганда шаир Шәрқий Түркстандики Ярқант шәһириниң чоң “Ханлик” мәдрисидә тәһсил алған. Әдип әрәп-парсы тиллирини пухта үгәнгән. Шаирниң наяты вә ижадийити XVIII əсир, йәни Шәрқий Түркстан Сәидийә дөлити ғулап Моғулийә императорлуғиниң ахирқи дәвригә тоғра кәлгән. Бу уйғур хәлқиниң тарихидики әң мурәккәп вә зиддийәтлик, ховуп-хәтәргә толуп ташқан басқучи еди. Бу дәвиредә чингиз əвлатлири йоқилип, ғожилар билән сопилар сәясий сәһнитгә чиққан еди. Зәлилий ижадийити өз ара тәхт талишиш уруш-мажралыри овж елип, Шәрқий Түркстан хәлқигә наһайити дәһшәтлик зулум вә хорлукларни елип кәлгән жилларға тоғра кәлди. Шәрқий Түркстандики Нәқшбәндийә суфиятәриқәт бирләшмисидики феодал шәйх — сопи-ишанлар иккигә парчилинип, бир-биригә қарши турған. Хәлиқ аммиси һәдди-несапсиз қариму-қаршилиқлардин, нечбир мәнивий вә мәдәний əһмийити йоқ талаш-тартишлардин һәм шундақла зиддийәткә айланған хәтәр-ховуплардин бешини көтирәлмәй қалған еди. Илгәрки Сәидийә ханлиғида уч тартқан илим-пәнгә етиқат, яхшилиқ билән изгүлүккә интилиш қатарлық алийжанаплиқ хизмәтләрдин шәкилләнгән ижтимаий-мәдәний муһитниң орниға мәрипәтсизлик еңи пәйда болуп, жаһаләт, мунапиқлиқ, қашшақлиқ, пәскәшлик, наданлық қатарлық рәзилликләр тез овж елишқа башлиди. Ғожа шәйхлиrimiz, сопи-ишан вә моллилиrimiz тәхт талишиш жәриянида ислам дининиң пәкәт яхшилиққа, иман-инсараплиққа дәвәт қилидиган бир дин екәнлигини, хәлиқниң келәчәк тарихий тәғдирини вә илгири өзлири тәшвиқат қилған иләһий-гөзәллик тәшвиқатлирини унтуп қалди. Қөплигән ғожа-сопилар өзлири тәркидуниялиқни (маддий дуния вә мәишәттин ваз кечиш) тәрғип қилип туруп, өзлири һакимийәт-тәхт вә ғәзинә талашти. Улар мөмүнләрни туғ қилған ислам дининиң ярқын, жошқун мәнийитини бурмилап, илгири миллий тарихимизда шәкилләнгән илим-пән вә изгүлүк охшаш жәмийәтлик аң-сәвийәсини бәрбат қилишқа шарайт назирлиди. Яхшилиқ етиқатидин келип чиққан улук вә гөзәл ғайиләргә ишәнгүчиләр дәһриликтә әйипләнди. Жәмийәттә наданлық

овж елип, әбгалиқ (өзиниң келип чиқиши нәсибәсими унтуш) бәднийәтлик мүжәз-хулуклуқ тәшвиқат даирисигә айланди. Бу қариму-қаршилиқтарниң нәтижисидә мисли көрүлмігән дәриҗидә зиянлиқтар көлтүрилди, жәмиәт тәрәкқиятиға наһайити чоң һәм еғир тәсир йәткүзүлди. Қөплигән шаир-язғучилар вә ижаткарлар өлтүрүлди. Минлиған классик әдиплиримизниң китап-рисалиирини көйдүрүлүп, мәдәнийәт тәрәкқияти боғуп ташланди. “Ақ тәқийә” вә “қара тәқийә” груһлириға бөлүнгөн ғожилар уйғур хәлқини наданлық вә жаһаләтлик қайнимиға чөкүрүп, һалакәтлик патқиғиға иштәрди. Нәтижидә, уйғур жәмийитидә наданлық ғәлибә қазанды, жаһаләт қараңғулиғи һәммә йәрни қаплиди, тәприқиличик һәддидин ешип, кишиләр илим-пәндин қачти. Ғожи-сопилар арисида әдәпсизлик, қутратқучилик вә бидъәтлик, хурапәтчилик овж елиши түпәйли, хәлиқни чүшкүнлүк, үмүтсизлик бесивалди. Ечинарлық йери шуки, нәқшбәндийә тәриқәтчилигидин пәйда болған “Ақ тәқийә” вә “Қара тәқийә” груһлириниң бешида Оттура Азиядә тонулған шәхсләр, хусусен сопи-шәйх Мәһдум Әзәм (Зәлилийниң йезишичә, Мәһдум Әзәм Қәшкәргө көлгөндә уни йәрлик хәлиқ наһайити чоң һөрмәт билән иллик қарши алған) билән йәрлик ғожа әвлатлириниң өз ара тәхт талишиш жәрияниға сиртқи сәясий күчләрни жәлип қилишидур. Шунин ңәтижисидә Шәрқий Түркстанниң сәясий-ижтимаий вә мәдәний тәғдири еғир әһвалға чүшүп қалди. Мәһдум Әзәм тәрәпдарлири вә Даниял ғожиларниң әвлатлири нәқишбәндийә асасидики суфизм идеясини бирдәк қобул қылған болсиму, амма тәхт талиш жәриянида улар иккигө бөлүнүп кәткән. Нәтижидә “Ақ тәқийә” тәсөввуф груһлири манжур-хитай тәжавузчи күчлирини башлап көлгөн. Амма уларниң кейинки әвлатлири ата-бовилириниң ахмақ болуп, мустәқиллиқни йоқитип қойғанлиғини чүшинип, манжур-хитай мустәмликисигә нәччә мәртә умумиýүзлүк қарши көтирулсими, ақивети йәнила пажиәлик аяқлашқан.

Зәлилий әйнә шу вакиәләрниң шаһиди болғачқа, бирқанчә тарихий рисалиләрни йезип қалдурған. Бу сәясий-ижтимаий вакиәләр уйғур шеирийитиниң тарихида тарихий реаллиқниң өкс әттүрүлишигә чоң тұртқа болған. Шунлашқа шаирниң эпикеси әсәрлири Фирдәвсийниң “Шахнамиси” билән Маһмут Қәшкәрийниң тарихий қошақлириға мәзмунән йеқин. Бұғұнки күнгө қәдәр әдипниң “Сәпәрнамә” (1720), “Тәзкирәи чилтән” (1736), “Тәзкирәи Мұһәммәд Шәрип Бұзруквар” (1744) кәби дастанлар вә шундақла 2 қәсидә, 133 ғәзәл, 19 мухәммәс, 26 рубай, 5 мустәһзад вә парстылида йезилған 46 ғәзили йетип көлгөнлиги мәлум.

Умумән Зәлилий яшиған дәвирдә Мәһдум Әзәмниң “Адәм дин үчүн әмәс, бәлки дин адәм үчүн яралған” вә “Іәрқандак суфий дәрвиш кийимигә йөгилівалсила дәрвиш сопи әмәс, бәлки униндин чиқип кәткәнләрла сопи” дегендегі илғар пикирлири Шәрқий Түркстанда кәң тарқалған еди. Шаир шуницға әгишип, яш вактидила улук мазар вә мәшайихларни тавап қилиш нийитидә Ярқәнттин чиқип Қәшкәр вә Атуш тәрәпләргә сәпәргә атланған. Кейинәрек йәнила у өзи билән иниси Дәлилий һәм “Молла ғәзәл” дәп аталған бир киши билән сәпәргә атлиниду. Улар парсниң бүйүк суфияси Баһавдун Нәқишибәндениң “хилвәт дәр әнжұман” (көпчиликниң ғемини қилиш) сопилиқ мәпкүрисигә айт Қәшкәр, Хотән, Ақсу, Атуш, Кучар, Турпан, Құмул охшаш шәһәр вә қишлоқларни арилап, у йәрләрдики хәлиқ турмуши, жәмийәтниң ижтимаий-сәясий әһвалидин йекиндин тонушиду. Әдип бу сәпири нәтижисидә “Сәпәрнамә” әсәрини йезип қалдуриду. Мәзкүр әсәр түпәйли Зәлилийниң суфийлик мәвқәсини еник билишкә болиду. Шаирниң тәркидуниячилиғиниң асаси — зиминниң тажу-тәхтини арзу қилиш әмәс, бәлки пәқирләр (аддий инсанлар, мөмүнләр) үчүн шуларниң ғемида тәнһалиқни таллаштур. Башқичә ейтқанда, “хилвәт дәр әнжұман”, йәни хәлиқниң ғеми билән тәнһалиқта яшаштур. Бу нәқшбәндийә тәриқәтчилигиниң баш әмәли болуп һесапланған.

Қәләндәрмән жаһанни тәрк етип қилдим сәпәр тәнһа,
Чу сумруғики пәрваз өйләгән бибалу-пәр тәнһа.
Бу роһи зиминниң тәхту-тажин арзу қилмай,
Гадайу-пәқирләрчүн сәйр истәрмән бәһру-бәр тәнһа

Зәлилийму Нәқшбәндениң йоли билән меңип, авазлиқ (дәһри) зикирниң орниға тинч-жим (хафи) зикир қилишни таллавалған. Шаир үчүн хәлиқ муци муһим болғачқа, маддий байлиққа қизиқмиған. Бирсиниң имканийитидин пайдилинин кетишкә яки бирәвниң һесавиға күн кәчүрүшкә интилмиған. Уни һарам дәп билгән. Уму Нәқшбәнди охшашла өзлириниң биләк күчи билән әмәс, башқиларни езип пул тапқан кишиләрниң дәстихинида олтиришни халимиған, бәлки кәскин әймәнгән. Нийитини бузувалмаслиқ һәм йегинини һарам қиливалмаслиқ үчүн тиришқан. Зәлилийниң тәсәввуғи камил инсан, йәни башқичә ейтқанда, инсан камаләтлиги тоғрисидики тәлимэттур. Камил инсан болуш үчүн, Зәлилий охшаш, алди билән жисим вә нәпс еңтияжини йеңиш керәк. Униң пикричә, дунияға вә байлиққа меһри билән берилип кетиш, инсанни өз нәпсигә құл қилип қойиду. Зәлилий Йұсуп Хас Һажип охшашла, нәпс инсанни һалакәтлик патқиғиға патуриду дәп чүшәнгән. Униң үчүн дунияға, байлиққа муһәббәт бағлаштын ваз кечип, Аллан

муһәббитигә көңүл бағлаш дәркарлиқ дәп чүшәнгән. Буни у өзини өзи аңлаш, өзлүгини тонуш йоли дәп қарыған. Бу Нәқшбәндидинң тәлиматаға үйғун келиду. Униң тәбири билән ейтқанда, “өз нәпсінин яманлиғини тонуш өзлүгини тонуштүр”. Хулләс, тасаввуфта нәпс бузуқлиғи, ачкөзлүги, худбинлиги һәр вақит қарилинип кәлгән. Зәлилиймұ көпчилик ғеми үчүн өз нәпсидин ваз кәчкән. Һалал һаят — униң әң муһим қәсидиси.

Зәлилий нәқшбәндийә суфийлири охашаш “дилиң Аллаһда, қолуң меңнәтдә болсун” дегендеген муһим нұқтиға беваситә әмәл қилип, можудатлиқниң һаятбәхш һекмәтлирини тәшвиқат қилиду. Шуңлашқа у хәлиқ арисиға сиңип, саз-нәғмә хуштарлиқ кәйпият-лирини сүрүшкә адәтләнгән. Бу жәһәттин Навайи охашаш Руми тәсөввуғиға әтәшкән. Күй-муң Нәқшбәндийә суфийлириниң реаллиқниң азап-оқубәт вә қийинчилиқлиридин чиқип кетиштә муһим амиллириниң бири еди. Улар “хуш дәрдәм”, йәни көңүллүк хуш тиник дәқиқә — Яратқуучиға йеқинлишишниң бирдин бир сүпити вә уни сезип-туюшқа имкан бериду дәп ойлиған. Әдипниң бәзи бәйтлирини көздин кәчүргәндә, униң пәқәт шаирла әмәс, бәлки уста сазәндә болғанлиғини билишкә болиду. Әдип саз-нәғмини алайдың әйтлириңиң билән тилға елип, униң муһәббәт вә меңнәт арисидики әвришимликни, нәписликни бәрпа қилидиған ролини төвәндики мисраларда изаһлиған:

Нәғмә билән тазәдур жәнлар,
Нәғмә билән шад пәришанлар.
Нәғмә билән шәһри жұнун болди пур,
Үзди минарини жұнундин шутур.
Нәғмә билән роһи гирифтар тән,
Нәғмә билән қылды фәрамуш Вәтән.

Саз-нәғминиң әһмийитини тәшвиқ қылған Зәлилий, әлвәттә, үйғурларниң әнъәнивий классик музықилиридин хелә хәвири болған. У шундақла үйғур миллий чалғу өсваплири һәққидиму һәрхил мәлumatларни қалдуруп кәткән. Улардин равап, нәй, уд, қалун, чаң, әргәнун вә башқа шуниңға охашаш көплигән өсваплар тоғрисида учур алимиз. Уларниң арисида у әргәнун дегендеген саз өсави алайдың тилға елиниду. Шаир “Ирақ” вә “Әжәм” қатарлиқ үйғур хәлқиниң сөйүмлүк муқамлирини тилға алған:

Мәжәлис ичигө от салур пәрдәи “Ирақ”,
Мәшк жұнундин әйләгөч сөвти тәрәннуми “Әжәм”.

яки:

Чу қалуни муһәббәт устиханим пур сөда болди,
Рәги өзалиримдин әргәнунға тар болғайму?

яки:

Мән Навайи наләи нәйдин һөзүри табмадим,
Әрғәнүни мәжлиси ушшақ хуш аһәндур.

Кирдики, шәмә бирлә мәжлис ичигө шаһрияри
Рухсари хирмәни гул гояки нәвбаһари.
Йенди тәриқәт әйләб қилди нәзәр Сулайман,
Қушлар ичиндә һудиуд гояки таждари.
Фәпләт шарабидин сиз зинһар ғәрқ болмаң,
Бундақ нәсиһәт әтди бир мәрди хушяри.
Чин әһлидин, бурадәр, аби тәравәт истәң,
Мачинда ким көрупдур пакизә розғари.
Гәнҗинәи ғәзәлни әл мәһв сүйлө жүрләр,
Билгәнгә сөз көринур, дүшмәнгә зулфиқари.
Сақый, Зәлилий көлди, бир косә толтурууб бәр,
Мәйханәни тапалмай ул өртәдин хумари.

* * *

Xah дәйр ичрә немишә сәһаби зуннар бол,
Xah мәсҗитдә имами вәизи күффар бол,
Кий кулани һиркәу пәшминә қәләндәр бол,
Һәрнә болсаң бол, вә лекин мәрди беазар бол,
Һәй көңүл, дунияни тәрк әйлә, қәләндәрвар бол.
Мәһрәм әрмәстүр нигарим суһбәтига жану тән.
Сәд һәзар адәм бу дөъвадин кийибдурләр кәфән,
Гәр мусапирсөн, мөгүл иқлимида я бевәтән,
Тәвф қилғандын кейин қәбри шаһидани Хотән,
Етиқат әйләб ғулами Жәнәфәри тайяр бол.

Зәлилий үчүн муһәббәт — бу инсанға һәдийә қилинған мүкәддәс илаһий яр соғисидур. Униң йеганә мәниси — һәк:

Сәна өйтурғә, ярәб, шөләи тиғи зәбан бәргил,
Зәлили бу тәләбидин гошәдә олтуур тәнна.

Демәк, ишқ йолида тәрк етиш униң үчүн әң муһим гәзәл бир етиқаттур.

Кирмәйгәймән жәннәтул мәвағә дилбәр болмаса,
Шиши пуши түшмәгәй дәрязғә гөвһәр болмаса.
Хали хәттиниң сипаһидин жәһангир олди яр,
Вәрнә шаһ иқлимин алғайму ләшкәр болмаса.
Болмади мәлүм һикмәт әһлиғә сәйри қәмәр,
Әсмани нилгуни сәһнидә өхтөр болмаса.
Тапмағай әрди рәважи қиссәи аби һәят.
Зулмәт ичирә нәччә йил хизри искәндәр болмаса.
Сәһбәти саһиб дилаң гәрм олди заһид турмағил,
Хир мәни атәшкә ким киргәй сәмәндәр болмаса.
Һойи бу жули дәм оләрдин чу дилгир олмайдыз,
Заһир олмас зинәти шәһри, қәләндәр болмаса.
Нәқшибәндиләрки нәқши боряйи бәс дуур,

Әтләси гәрдун өгөр балини бистөр болмаса.
 Әждө найи бешөни һәйбәтдө ким қилғай хәрап,
 Дулдул өзрө нәрәи авази һәйдөр болмаса.
 Әй Зәлили кечөву құндүз ишим диванилик,
 Тажунун иқилимидин мұлки мусөххөр болмаса.
 Сақи Зәлилий көлди, бир шишө толдуруп бөр,
 Мәйханөни тапалмай ол әртөдин хумари.

Әдипниң дастанлирида әдәп, әхлақ мәсилилири һәртәрәплимә әстетик чүшәнчиләр билән жүғлинип кетиду. Униң “Тәзкирәи чилтән”, “Тәзкирәи Фожа Мұһәммәт Шәрип” вә “Сәпәрнамә” охаш әсәрлиридә жәмийәтлик әдәп, әхлақ қарашлиридин ташқири унинда тарихий вақиәләр вә шәхсләр һәккідә әтраплиқ мәлumatларни алғили болиду. Мәсилән, униң “Тәзкирәи Фожа Мұһәммәт Шәрип” тарихий тәзкириси XVI әсирдә Сәидийә ханлиғи дәвридә яшиған диний әрбап Фожа Мұһәммәт Шәрипниң һаятиға бегишлиған. Зәлилийниң “Сәпәрнамә” әсәrimу алайды тарихий әһмийәткә егә. Сәвәви, шаир бу әсәридә сәпәр қилиш жәриянида өзи-көзи билән көргән нурғунылиған мәсилиләр үстидә қилған мұлаһизилири орун алған. Әсәрдә көлтүрүлгөн тарихий ривайәтләрдин башқа атақлиқ шәйхләр вә уларниң мазарлири һәккідә бәргән мәлumatлири Зәлилий яшиған дәвирниң сәясий-ижтимаий жәрияларини, тарихини вә мәдәнийитини үгиништә choң мәнбә болуп һесаплиниду.

Әдип әсәрлириниң тили, жанри, композицияси вә бәдии өсәрлиләр системиси. Бәдии өсәрлиләр шәриқ системисидиқи уйғур классик әдәбиятида миң жиллар давамида шәкиллинип, алайды сөз сәнъити намини алған. Улар пәкәтла шеирниң аддий бир безиги әмәс, бәлки шаирниң бәдии нишан-мәхситини оқуғучиға үйреккүзидиган, уларниң дити вә зәвқи билән язғучиниң бәдии дуниясини бағлайдиган риштә. Шундакла муәллипниң рәндар туйғу-хиссияттар алими һәккідә әстетик тәсәввур бәргүчи мәнбә. Бу жәһәттин бизниң әдәбиятимизда әсәрләрни қурулма (композиция) яки бәдийлик жәһәттин choңкур мәнийәтлик тәтқиқат қилиш таза қелиплашмиғанлықтын, бу санаға choңкур чөкүшкә тиришмаймыз. Биз Зәлилий әсәрлирини бәдият нұқтисидин тәриплегендә, шәриқ классицизмдиқи сәнъет усулидин башқа реализм сәнъитигә хас поэтик өсәрлилири арқилик шәрниләнгәнлигини байқаймыз.

Умумән, Зәлилийниң уйғур әдәбият тәрәкқиятидиқи орни вә миллий мәнийити бойичә алғанда, — у хәлқимиз үчүн иккинчи бир Әлишир Навайидур. Униң әсәрлириниң бәдии тили гөзөл, тәсир қувити зор, ғайилик роғи йүксәк, бәдии өсәрлилири җилвилик, ойнак вә занияйидур. У миллий шеирийәт қайнимиға тарихий рисалилиқ түс бәргән әдип. Бу жәһәттин алғанда Зәлилий ижади

Йұсүп Хас Хажип, Йұғнәкій, Яссавий, Атаій, Сәккакій, Лутфий вә Навайй əсәрлиридин пәриқлинин туриду. У уйғур миллий əдәбиятида тәзкирә жанрини йүксөлдүрүп, униң тәрәққиятиға иеңи йөнилиш бөргөн. Шуңлашқа бәзи тәтқиқатчилар уни реалистик еқимниң асасчиси дәпму қарайду. Амма униң əсәрлири шәриқ классицизминин үлгилири асасида дунияға көлгөн. Шуңлашқа тәзкириләрдә қолланған бәдиий васитиләр системиси реалистик тәләпләргө толук уйғун келивәрмәйду.

Зәлилий чағатай вә тимурийләр дәвридә шәкилләнгөн этоним — Хотән — гөзәл символикилық əнъәнисини изчил давамлаштурған. Монғуллар вә тимурийләр дәвридә Хотән — у алайдың эстетик мәнаға егә болған. Оттура əсир уйғур шаирлириниң тәсәввурида Хотән, хусусен Зәлилий үчүн иккинчи Мәккә. У тәссәввуф — сопилар үчүн алайдың сәпәр орни. Хотәндә сәпәрдә болмиған кишиниң көңли пәришандур, у ашиқлиқ меһнитиниң бир бәлгүсидур дегендегендә һәртәрәплимә таралған. Шуңлашқа Хотәнгә Атаийму ишқи бағлиған, Сәккакийму униң гөзәллигигә мәптүн болған, Лутфий қәлб арамидин айрилған, Әлишир Навайй кечә-күндүз күйләштин залиқмиған. Зәлилийниң пикричә, бу гөзәлликтин айрилған киши қәлби гадайиликқа гириптар болиду:

Хита сәһрасидин сунбулни һәргиз бизгө кәлтүрмө,
Ибәргил аһуий мүшкі Хотән өлбөттө-өлбөттө.
Пәришандур көңүл та какулун тариидин айрилди,
Димағ ашуфтө болғай би Вәтән өлбөттө-өлбөттө.

Яки йәнә бир ғәзилидө:

Әгәр чин булбулум һәр тәрәпдә бағым бар
Феминдә налә сүпөт жүрөктө дағым бор.
Пирақ кечәлири көрки, отлуқ аним бар
Сәһәр сиңарасидөк бул һәҗәп чәрагим бар.
Башиң кетөр демәгил қорқутуп мени зәнид,
Мүһәббәт өһлини издәрмән та аяғим бар.
Әгәр чи ишқи һәқиқий дилимда жош урса
Жұнунниң шолисидин бенисан пирагим бар.
Мусапирәни Хотәндин дуа тиләйдурмән
Адәм йолиға йөләндим нә төш, нә улағим бар.
Зәлилий һеч һәзинә нәзәргө көлмәйдур
Жәванири йоқитипмән ки ани сорағум бар.

Зәлилийниң узун жиллар давамида ғәзәл жанриға алайдың көңүл бөлгөн. Шуңлашқа мәзкүр жанр асаси орунни егиләйду. Униң ғәзәлләрдин ташқири мухәммәс, қәсидә, мустәзад, рубай, мәснәвий қатарлық жанрлирида йезилған əсәрлириimu көп. Булардин башқа Зәлилий миллий əдәбиятимиз тәрәққиятини һәрхил жанрлар билән бейитти. Улар сақинамә, тәзкирә вә сәпәрнамә жанрлиридур. Ғәзәл

жанрлириниң шәкли өзидин бурун өткөн ғәзәлнәвис шаирларға охшаш аruz вәзниниң рәмәл, һәзәж, рәзәж вә мутәқәриб бәнирлиригө тоғра келиду. Зәлилий ғәзәллириниң бәйтлири һәр хил. Көпинчә ғәзәлләрниң қурулмиси бәш-йәттә бәйтлик. Амма Зәлилий ғәзәлләрниң умумий композициялық тәләплиригө жиадий риайә қилған. Ғәзәлләр өслидә бәш бәйттин кам вә он йәттидин артуқ болмайдығанлиғи еник. Зәлилий әйнә шу тәләпкә мувапиқ ижат қилған. Чүнки бәйтләрниң сани бәштин кам болуп қалса, у чағда қитъә жанриниң тәләплиригө охшап қалатти. Әнді он бәштин нурғун болуп кәтсө, у чағда қәсидә жанриға йеқинлишатти. Демәк, Зәлилий шәриқ поэтиклириини убдан үгәнгән. Зәлилий ғәзәллириниң бәдий васитилири Атай, Сәккакий, Лутфий вә Әлишир Навай ғәзәллиридин пәриқлинип туриду. Бириңидин, әдип әсәрлиридә диний-пәлсәпәвий қатlam қоюқ вә мурәккәвирәк. Мисралардики қиялаш түрткилири жиписилишип кәткән, бәзидә уларни ажратқили болмайду. Әдипниң төвәндики ғәзили, ғәзәл жанриниң йүксәк бир көрүнүши дәп баһаланған.

Әй дәфтәри жәмалиң тәфсири бенәһайәт,
Ләли ләбиндә зәнири лутф һәдис-апәт.

Зеру зәбәр хәтиңниң мәзмунидин билурмән,
Һәр һәрфидур рисалә, һәр нұктеси ривайәт.

Туби қәддин қашидә бир жилвәлик дәрәхти,
Һөснүң һикайәтиде Йұсұф сөзи кинайәт.

Шәмшириң чәп-раст қилдин үргүн һәмайил,
Бисмил өгөр ғәрәздур бир ғәмзәи кифайәт.

Аләм ели сәрасөр ғафил өгөр әмәсдур,
Бу наләи жүнунум қилмасмиди сирайәт.

Бир қәтрәи ишқи рәмзәи “әнәл-һәк” ейитур,
Әй қәвми парсаян пәрхиз итиң беғайәт.

Айинәи Зәлилий өз бәски тиyrө болди,
Вәқти инайәтиңдур я муршиди һидайәт.

Көрүнүп туруптики, яр “жамали дәптәргө”, йәни сияға чиланмиған очуқ вә пак қәғәзгә қиясланған. Бу метафора әнъәнивий бәдий әһмийәткә егә. “Лалә ләвлиләр балаю-апәт” елип келидиган хусусийити билән изаһлиниду. Метафора “Һөсүн-Йұсұп” қедимий ривайәтниң мәнасини ечишқа йетәкләйдү. Йұсұпниң ғәзәллиги — бу әхлақий ғәзәллик. Мәзкүр ғәзәлдики “анал-һәк” ибариси болса, у беваситә улук шәйх Мәнсур Һәллажиниң әжилиге сәвәп болған бир уқымдур. Һәзрити Мәнсур Һәллажи (IX әсир) “анал һәк” дегән еди, йәни униң тәпсири “Мән һәк, Мән яратқан егәм” “Мән худа” дегәнни

билдүриду. Зәлилий ғәзилидики бу пикиргө кәлсәк, лирикилиқ қәһриман өз муһәббитиниң көңли үчүн өлүп кетишкиму тәйяр деген мәнани ишарәт қилиду.

Йәнә бир ғәзилидә Зәлилий пешанигә йезилған тәғдир “хәти фишанәи” һәккідә сөз қозғайды. Өзи ишқұ дәрдидә “бутханиға” охшап қалғанлиғини тәқитләйдү. Бу ғәзәлдә жамалиниң “қеши” “қәләмгө”, “қара какул” чечи “зулфқа” (зәһәрлик иланға) охшитилған. Зулф — бу зәһәрлик аччиқлиқниң бәлгүси. Уни ичкән адәм бәкму қийнилиду. Узак бармай көз жумиду. Әнді униң шеирдики мәнаси башқа. Муһәббәт зәрдави оғидинму күчлүк деген нәқил алға сүрүлиду.

Жәһан өһли сипани һөсни дидариңни көм көргөч,
Қачар дәһшәт йүзидин һәр тәрәф отлуғ өләм көргөч.
Хәти фишанәи азадәләрни сөндин аңлармән,
Йүзүң бирлә қашиниңни сәждәдә ләвхи қәләм көргөч.
Бәрәһмән задә дәври соминатим ичрә йүрсүн дәр,
Мени бутханәи тәрса ичидә ол сәнәм көргөч.
Көңүл бағларда әқлим фикри зәнжир әйләди болғай,
Қара какулни зулфуң бирлә бойнум өзрә хәм көргөч.
Бүгүн ғафил бу аләмдә сәрасөр қалмади гоя,
Жұнун шәһридә мундағ һәйбәти хәйли һәшәм көргөч.
Ғубари хаксари гулхәни ишқиңғә мән лайик,
Бу гәрд алудәләрни дәргәһиңғә мөһтәрәм көргөч.
Һисари ғәм дәрди дәрвазәсими мәһкәм әйләпдур,
Зәлилий пасибани зереки фәвҗи өләм көргөч.

Умумән, Зәлилийниң һәммә ғәзәллири антитета услубида мәйданға келиду. Униң қурулмисида Улук Ярниң сүпити билән өзиниң нәқ өһвали бир-бири билән зит келип туриду. Ноңқа охшаш миң жил яшисанму, яр вәслигә йетиш вә униң муһәббитигә еришиш асан әмәс.

Дуния чу рәбат, карван адәмдур,
Һәр адәмниң ичидә йүз аләмдур.
Миң йил яшасаң жаһанда чүн Ноңи нәби,
Ахир өләсөн ғәнимәт ушбу дәмдур.
Иқлимға шаһ олса әгәр мәрду мусафир,
Фурбәт ели көңлидә чүн булбул дилгир.
Зәлилий өзиниң йәнә бир ғәзилидә:
Әгәр бирәр мусапир яқа жутларда шаһ бол
Нәсл жаһанда қалмади тәлбә Зәлилийниң демәң,
Өлгөнидин соң көрүң һәр бир ғәзәлдин бир оғул, —

дәп ейтқан. Шаирниң мәзкүр “һәрбир ғәзәлдин бир оғул” деген пикири уйғур әдәбиятида афоризм шәкилдә қобул қилинған. Болупму униң “Сәпәрнамә” әсәридә әдипниң тәржимә налини көрситип беридиған мисаллар орун алған болсиму, амма Яратқуучи билән улук Тәбиэтниң

манийити бир деген илаһий қараң орун алған. Шаир можудатлиқни тонуштики қәдемләрниң әһмийитини әтраплик тонуштуриду. Бу йолда маңған әвлияларға ибадәт қилиду.

Зәлилий әсәрлирини тәһиліл қылғанда, төвәндики бәдии өаси-тиләрни учритимиз: 1) толук ләвзә-метафора. Бу нәр иккі нәрсә яки һадисиниң охшашлиғи вә умумийлиғи. Улар идеяй вә бәдий жәһәттин бир биригә толук мас келиду. Мәсилән, Зәлилийниң “дил арамиға” сәтрәлик 105-ғәзилидики төвәндики бейитта тил шәкли вә манийәтлик хасийити билән зулфиқарға (зәһәрлик иланға) охшитилған: Мунафиқларға бу мәйдан ичидә, Тилимдур зулфиқар, әқил дулдул; 2) қисмән қияслаш. Бу толук болмиған қияслаштур. Иккі нәрсә яки һадисиниң охшашлиғи қияс қилинғанда, уларниң айрим-айрим характерлиқ бәлгү вә хусусийәтлирила нәзәрдә тутулса (мәсилән, гүлниң қизиллиғи, һилал айниң әгирилиғи вә тұнниң қараңғулуғи ...) бу қисмән бир қияслаш метафора. Шаир өзиниң ғәзәллиридә бундақ бәдии өаси-тиләрни мәнирлиқ билән пайдилиниду, мәсилән:

Көзләрим чүн шишө һайи қирмизидәк болмиғай,
Тәлбә көңлүм гәр жәмалиға гирифтар.

Умумән, метафориниң асаслық бәдий қисмити — у йошурун охшитиштур. Бир қаримаққа униң мәхсити охшитиш әмәстәк көрүнсіму, әмәлиятта бәдий пикирниң тегидә бирхил охшитиш могут. Бу хил йошурун охшитишлар һәрқандак әдиптин жуқури маһарәтни тәләп қилиду. Зәлилий йошурун охшитишниң яхши үлгилирини яратқан шаир, мәсилән:

Зәнжири жунун демәңлар какул,
Нәр һәлқии тари миң баладур...

У бир ғәзилидә қапийәдаш сөзләрни пайдилиниш арқи-лиқ метафори-лиқ образни техиму күчәйткән:

Көмәр бағлап чиқипдур өлни қатл әйләргө хүррези,
Бәле шәһла көзидин һәр мијә бир хәнжири тези...

Метафориниң тегидә йошурун охшитишлар билән бир биллә қатар параллелизмлиқ вә кинайилиқ охшитишларму орун алиду. Бу шеирийәт бәдии өлигини техиму қоюқлаштуруп, образлық системини мурәккәпләштүриветиду. Шаир бирәр нәрсениң көптирип ярқын тәсвиrlәш мәхситидә, уни арқа арқидин бирнәччә нәрсигә қияс қилиду. Шунин билән қатар параллелизмлиқ бир путун метафора рояпқа чиқиду. Бундақ әһвалда охшиғучи бир, охшалғучи бир нәччә боп кетиду. Мәсилән,

Ләлә япрағи вә я өврақи гүлдин рәфтәри,
Мисрөи шохини тәһрир өткөли диван керек.—

мисралирини алсақ, мәзкүр бәйттә ярниң йүзини ақ лалә бәргили-
ригә вә ақ қәғәзгә тәкрагму тәкрагму охшитиду.

“Вөһики һилали қашлириң сүрөтидур көман көч,
Кирпикиң оқида қәтл қыл кимики қилур гуман көч, —

намлиқ йәнә бир ғәзилидә бирла вақитта ярниң қешини һәм һилал
айға һәм яға қатар параллелизм услубида охшитип тәсвиrlәп, хелә
мурәккәп бәдии образ яратқан. Әнді метафоридики кинайәлик
охшитишларға кәлсәк, учағда бу хил охшитишларниң мәнийити
шуниндин ибарәтки, шаир охшитиш васитилирини очук ишләтмигән
налда, охшалғучиниң намини ейтиш түпәйлила, қандак нәрсигә
охшитилғанлиғиға има-ишар қилипла чәклиниду. Мәлум нәзәри-
йәвий нұқтидин қариғанда, бу йепиқ охшитишқа асасланған, нәқ
метафориниң өзидур. Очук бәдии охшитиш “гүлдәк чирайлик
йүзүң” тәризидә кәлсә, кинайилик охшитиш “гүл йүзүң” налитидә
келип, бәдии образ мурәккәплишиду. Зәлилий улуклуғи шуки, бу
жәһәттин у алайды маһарәткә қабил вә бәдии иқтидариға егә шаир:

Шәбнәм сачилди сүбни йүзүңниң зиясидин,
Гүлгә ачилди ғунчә ләбиңниң наясидин.

Қашниң қиямет әйләди пәйвәстә ясидин,
Қылғыл тәразу икки көзүмниң қарасидин.

Йәнә бир ғәзилидә:

Бәрги япрағи билән та гулни рупуш әйләмиш,
Булбулани бағини гояки хамуш әйләмиш.

Нә истиғна қиличин бизгә тәнһа тәңләди болғай,
Ки пәйвәстә қашниң ясидин аләм хәраб өрди.

Тәқитләймизки, шаир бу метафорилиқ образлардин башқа диванди-
ки шәһла көзүң, аһуай мәрдум, ай йүзүң какули мүшкін, һилали
қаш, чеһри гүлгүн, диванә көңүл, рухсари гүл, миңә хәнжәр,
айинә көңүл, әй гүл, вужудум кәрбала, йүзүң хуршидин, һәлкә
сунбул, тән қәлъәси, гүлстани көңүл, дехан, сәмәндәр қатарлық
әпитет шәкилдики метафорилиқ йошурун охшитишларниң умумий
мунәввәр үлгилирини яратқан. Классик шаирлар көпинчә наятий
вә тәбиий һадисиләр, өсүмлүкләр, мевиләр, мәдәнләр, диний вә
тарихий әпсанә қәһриманлири вә уларға алақыдар вәқиәләр билән
самавий мәвжұдатлар налитини мубалиғиләштүрүш, жанландуруш,
истиариләш арқылы оқурмәнләрдә аддий, йеник, есил вә битәкраг
наяжан қозғашқа интилиду. Бу услуглар тәсәввуф-сопиларниң
мәвқәсидики намувапиқлиқ вә мәнтиқисизлик уқымларни пайдили-

ниш билән беваситә бағлиқ болуп, улар һәқиқий мәнадики әнъенигә айланған бәдии образлардур.

Шаир шундақла бәдии охшитишларниму көп қоллиниду. Очук охшитишлар бу бир нәрсени иккинчи бир нәрсигә дәк-тәк, гоя-кәби, яңлиғ қатарлық қошумчилар ярдимидә рояпқа чиқиду. Мәсилән, шаирниң

“Ятар юлтуз кәби артушда һәрjan түрфө бузуруглар,
Вә лекин һәзрәти солтан сатуқни маһ дәп кәлдим.”

Йәнә бир ғәзилидики:

“Кашки гүлдәк йүзүңни көрмәгәй өрдим бұгүн,
Булбули ашуфтә яңлиғ көймәгәй өрдим бұгүн.

Иккинчи бир охшитишниң алайидилиги шуки, у қисмен вә шәкиллик дәрижидә әмәлгә ашиду. Бу бирнәрсә яки һадисини башқа бирнәрсә яки һадисигә мәлум шәрт билән охшитиштур. Бу түр охшитиш vasitiliyridin са-сә, әгәр (гәр, әр, әгәрдә) қатарлық қошумчә вә бағлиғучиларниң қатнишиши арқылы әмәлгә ашиду. Зәлилийниң “болмиса”, “олмиса” қатарлық онлиған ғәзәллиридә шәртлик охшитишқа тәвә бейитларни көпләп учритимиз:

Әй Зәлилий бу нечүк сөздур дибан өйиб өтмәгил,
Жылвә бәрмәйду һәқиқәтниң мәжәзи болмиса...

Йәнә бир ғәзилидә:

Яр әмәс дәрманда болған чағ саңа яр олмаса,
Ким ииқилғанда тутуп иликиң мәдәткар олмаса...
Башқа бир ғәзилидә бу охшитишларниң түри ярқин:
Гүл қәдди қамәтини шәмшад әгәр қилмаса,
Булбулдә өйиб йоқдур фәряд әгәр қилмаса...

Әнді Зәлилий әсәрлирини композициялық алайидиликлиригә келидиган болсақ, у чағда униңдики селиштурма лирик чекинишиләрни (чекинмә баян) очук байқаймиз. Бу поэтик усулда шаир авал бирнәрсени башқа бирнәрсигә қияслап охшитиду. Амма кейин дәрһал бундақ охшашлық тәсәввуридин қанат тапмай охшитиш объектида мәлум әйип яки нұқсанниң барлығи түпәйли, чекинмә баян арқылы бурунқи охшитилған нәрсени кейинки қиясланған нәрсидин үстүн қойиду. Бу күчәйтеп ипадиләйдіған бир бәдии услуптур. Мәсилән:

Йол башлиғучи кәбә тәвағиғө нә наҗәт,
Һәр хари хәси дәшти сөвда һәрәмимидур...
Бағ ара шафталау ұzmөклиkkө кирдим алма дәр,
Бағбани натәван бин бәрди ахир наридин...

Мәлумки, Атаий, Лутфий вә Әлишир Навай мәзкүр поэтик усулниң устази еди. Мәсилән, Навайиниң қишики далаларниң муз тутуп парқирап (пақирап) турғанлық налитини әйнәккә охшитиду.

Лекин буни аддий бир қияслаш сұпитидә қобул қилип, уни чекинмә баянлик усулни қоллиниш түпәйли, чин әйнәккә охшатқанлигини байқаймиз:

Муз өйлөп йәр йүзин айинә айин,
Фөләт қилдим, дегил анәи чин.

Чекинмә лирик баянниң мәхсити шуки, у метафора системисини техиму күчәйтіп, бейитиштур. Бу усуллар хәлиқ еғиз ижадийәтлиригә сиңип кәткән. Мәсилән: “ай десә еғизи бар, күн десә көзи” қатарлық ибариләрдики охшишиларда өмәлиятта шаир охшалғучидин ваз кәчкәндәк қилиду, амма униң мәхсити техиму күчәйтіштур, йәни, айдинму, күндинму чирайлық, дегендәк күчәйтмә метафорини нәзәргә ташлайду.

Метафорилық системида мубалиғиниң (гипербола) орниму алаһидә екәнлиги мәлум. Мубалиғә әрәб тилида “бир ишқа жиддий киришиш, уни чонқурлаштуруш, күчәйтиш” дегендәк мәналарни билдүриду. Бу әдәбий әсәрдики бәдии тәсвир объективини һалити яки характеристини көптүрүп вә күчәйтіп ипадиләш сәнъитидур. Униң әкси литота, йәни “пәсәйтиш, камситиш, кичикләштүрүш” дегендени билдүриду. Аддий мубалиғә шәриқ поэтикисида “тәблиғ” дәпмұ атилиду. Бу әқлән ишиниш вә инсан һаятида йүз беріш еһтималлиғи болған бир мубалиғидур. Шаирниң ғәзәллиридики ишқи азавиға гириптарлық дәрди-һали изнар қилинған. Униңда “сени ләйлию рәинадәк” сәтирилири мубалиғә қилинған. Бу:

Йүрүп соридим тәбибләрдин недур бу дәрдимә дәрман,
Тәбиб ейтурки өй надан бу дәрду бидәва дәрдләр. —

аддий мубалиғидә ашиқлық дәрдигә гириптар болған кишиниң яхши тевиқа көрүнүши мүмкінчиликкә егә турмуш реаллиғиға йекин. Бу мубалиғилик көрүнүштур. Тени ажызлап, пикри бузулған кишиниң шундақ һаләттиму шипакарға көрүнмәслиги батурлук һәрикәт сұпитидә мәйданға чиқиду. Лирикилық қәһриманниң ишқ дәрдидин женини пида қилишқиму тәйяр екәнлигини жарий қиливатқанлигини байқаймиз. Амма биз бу мубалиғидин “бидава ашиқларниң” һаятта һәр дайим йүз берип туридиған сәвдалиқ һалити һәккідә мәлум әқлән бәдии тәсәввурға егә болумиз. Мәсилән:

Гояки көңүл сәрһәди бағи өлмимидур,
Ашиқ мән, дунияни су алса нә ғәмимдур.

мисрасида дунияни су бассиму мәйли, қәлбимдики ишқ отини һәргиз өчүрәлмәйду дегендән пикир алға сүрүлиду. Әдипниң әсәридә көплигән мурәккәп көптүрмә мубалиғиләрму учрайду. Бу

мубалиғиләр әқлән һис қылғили болидиған, амма реал турмушта йүз бериш мүмкінчиліги пәкәтла йоқ болған бәлгү яки һәрикәтләр билән бағлиқ. Уни шәриқ поэтикисида “иғрак” дәп атайду. Мәниси “каманчини қаттиқ тартиш” дегендегіліктин ибарәт. “Пәрнат-Шерин” дастанида Шериннің ети докурушуп кетәй дегендә, Пәрнатнің жүгрәп берип, ашиғини ат билән қошуп көтиривелиши әйнә шу “иғрак”, йәни көптүрмә мубалиғидур. Зәлилий бу хил поэтик мубалиғиләрдин нағайити устилик вә алайды мәнирлиқ билән пайдиланған.

Көйди мәгәр нәю қәләм хәт йүзидин тұтұн чықар,
Тиғ зәбан нәғмәсөнч болди Зәлилий шөләрез...

Кирпигиңни бир-биригө қақишиң,
Тәң келур аләмгө отлар яқишиң...

Бу бәйтләрдин шуни көрүшкә болидуки, ашиқниң дәрдини пүтүватқан қәләмгә охшайду, әйнә шу һәсрәттин от тутишип, инша изидин тұтұнниң чиқишиңка башлайду. Қызы һәрқанчә гөзәл болған тәғдирдиму, амма униң кирпиклириниң санчилишидин, һәтта учқун насил болуп өтрапқа от кетиш әһвалиниң барлығи тәсвирилиниду. Бу реал турмушта мүмкін әмәс болсими, амма тәсәввуф әдәбиятиниң ишәнчилик бир тимсалы вә ибарисидур. Зәлилий әсәрлириниң бәдий тили шу қәдәр гөзәлки, уларда метафорилик мәнадиқи ғайәвий лапларму учрайду. Бу әсәрләрниң бәдий тәсвиirlәрни пайдилиниш хизметини йүксәк чоққиларға көтириду. Ғайәвий лаплар әқилгә, тәсәввурға вә адәткә уйғун болмиған һалда пәйда болуп, уларниң әмәлиятта йүз бериши адәттики мутләк дәрижиси билән нәзәргә ташлиниду. Әрәбчә “қолни амал бар егиз көтириш” мубалиғини алидиған болсақ, униңда бир қаримаққа һечқандак мәна йоқтәк. Амма униң арқа мәниси — құтулуштур. Төвәнки бәйтләрдә:

Тәбәссүм өйләбан таки нәзәр қылсаң гөристанға,
Копуп гөрдин бари мурд һәмә вә һәсрәта дәрлөр.

Ашиқниң йүзини көргөн заман гөрстандиқи барлық мәйит вә мурдилар ишқ өтидин болған һәсрәт — меңнитини ейтишқа тәйяр. Шаир йәнә бир ғәзилидә мәшүқниң гөзәллигини гоя өлүккә жән киргүзгүчи құвитини шундақ хасийәтлик қилип тәсвирилгәнки, гөзәлликни тәбәссүм әйлигәч, өлүкләрниң тирилип, зимин үстигә чиқип, тақа жириши (жиназа алдиқи тәхсимләш әнъәниси) еңтималлиғиниң барлығини тәқитләйду. Зәлилийниң диний-тәсәввуф мәзмунидиқи “көрки ишарәт билән икки бөлүнмиш ол қәмәр”ғәзәллий мисраларда, реал һәм ирреал (реалликтың сирт, хиял) мәнтиқиси жәзмләшкән көрунишини байқаймыз вә шуниң

билән биллә илаһий гөзәллик зоқыға чөмүмиз. Шаир “дуа йәткүр саба яримға” сөтриси билән башлинидиган бир атәшлик муһәббәт лирикисида ярниң гөзәллиги шу қадәр тәсвирилинидуки, лирикилық қәһриманиң яр висалидин бәһрисиз қалған мусибәтлик һалитини, униң ашиқлық дәрт-азавидин пәйда болған ечинишлик дәрижидики ғериплиғи һәрқандак китапханни мәптун қилиду, бу хил бәдий тәсвиrlәрдин эстетик мәстхушлуқниң пәйзини сұрушқа өзи билән өтгәштүрүп мациду.

Шаидигә бәриниң ишқидурмән дағ иликидин,
Чулалә яфрағидин қыл кәфән өлбәттә-өлбәттә...

Көзүм яш гәhi гүлгүн гаһи қирмизи әйләр,
Тамаша әйләсун ол сийимтән өлбәттә-өлбәттә...

Мәзкүр мисралардики лалә яприқидин кипән тикиш вә көз йешиниң бәзидә ақ йәнә бәзидә қизил болуши әжайип бәдий эстетик тәсәvvурдин хәвәр бериду. Бу хил шеирий бәдий тоқулмилар гөзәлликниң ярқын бир тәсвири болуп, амма униң можутлуққа беваситә алақиси йоқтур. Чүнки диний тәсәvvuf бойичә, Аллан дунияни гөзәлликниң тимсали сұпитидә яратқан деген уқум әң муһим әһмийәткә егә еди.

Зәлилий өзини устазлири билән бир қатарда аллегориялық бәдий сұпәтләш мәвқәси билән әнъәнивий ижат йолиға чүшкән әдип. Шуңлашқа уму классик поэтика элементлиридин убдан пайдилиниду. Мәлумки, уларниң ичидә жәнландуруш (әрәпчә — тәхис) аланидә бир бәдий әһмийәткә егә. Бу бир шәйини мәнийәт жәһәттин охшимайдыған башқа бир шәйи қилип тәсвиrlәш услубидур. Бу хил поэтик тәсәvvурда бирәр шәйиниң һәрикити өзигә хас йол билән тәсвиrlәнмәй, бәлки башқа бир түрдики шәйигә хас һәрикәт һалити билән ипадиләнгәчкә, қизиқарлық жәлип қиласырылған күчкә егә.

Қемәр мәшриқ сәйр етәр аһистә-аһистә...
Бәла мәғрибкә бир түндө йетәр аһистә-аһистә...

Тән қәләсиким рохи лутфимғә қәғәсидур.
Сайрайду чу булбул,
Бу бәндә өгәр болмаса учмағқә һөвөсидур.
Бәрги вәркә гүл.

Бу ғәзәлдә мәшүқниң ай кәби өзгиришchan һәрикитигә чидалымиғинидин, һәтта қәмәл мәшриқтін сәйр (Қемәр Мәккидә назил болсиму, 55 айәт), йәни зиминға болған хуштарлиқтін, муһәббәттін мәһрум болушқа тәйяр екәнлигини тәқитләйду. Зәлилий бир мустәһзад мәтлисидә инсанниң тени қәлъә-қәпәз, униң рохи болса булбул тәриздә реаллаштурулған. Шаирниң ижадийитидә биз инсан-

лаштуруш (тәхис) вә нәрсиләштуруш (никта) кәби һәм жәнландуруш услуглиридин әстетик ләzzәт алимиз.

Зәлилий әсәрлиридә көп тарқалған васитиләрдин биз “тәмсилгә” дикқәт қойимиз. Бу “дәлилләш, мисал кәлтүрүш” мәнисини билдүрүп, шеир бәйттиниң биринчи мисрасидики пикирни иккинчи мисрада дәлилләп, бәйттиki умумий идеявиy пикирни техиму ярқин ипадиләшкә қаритилған. Жәмләп ейтқанда, лирик қәһриманниң муәййән пәйттиki иш-һәрикәтлирини, көчүрмишлирини, ижтимаий вә әхлақиy роhтиki қарашлирини мәнтиқиy гөзәллик принципирида асаслаштур. Мәсилән, Навайиниң:

Арәзин япқач, көзүмдин сачилур һәрә ләhзә яш,
Буйләким пәйда болур юлдуз, ниhan болғач қуяш, —

дегәn бәйтлиридә қоллинилған тәмсил сәнъитини тәhлил қилидиган болсақ, у чағда иккинчи мисрадики юлтuz пәйда болғандин кейинки қуяшниң көрүнмәй қелишидин ibарәт, бу тәбиәt надисисиниң тәсвири авалқи мисрада ипадиләнгәn образлиқ ипадә-мәhбубә йүзини япқач, ашиқниң көзидин яш төкүлүш налити биләn мәнтиқиy тәмсил қилинған. Яр йүзи биләn қуяш, ашиқ көз-йеши биләn юлтuz жәнлиқ қияс қилинип, бәдiiй пикир өзиниң ярқинлиги түпәйли хатиридә қалиду. Бу жәhәттин Зәлилий дикқәткә сазавәr маһарәt егиси. У “пәйда” рәдиплик бир ғәзәлидә:

Мениң аварә көңlұm зәхмөni дәғi жұнун дәләр,
Бу сәhраниң йүзидә қизил қан лаләдин пәйда, —

дегәn тәмсил бар. Бәйтниң биринчи мисрасидики “көңүл зәхмисидин һасил болған сәвдалиқ кәйпият”, иккинчи мисрасидики “кәң далани қизартқан лаләзарлиқ” налити бир кәлгәчкә, йеңi бир уқum бәрпа қилинған. Йәни көңүл зәхмиси (бир қени) биләn дала лаләзарлиғи қияс қилинип, ғайәвий еқидилирини намайәn қилған. Болупmu, шаир үчүn “hөсni тәлил” (аллегориялық перефраза), йәни гөзәл дәлилләш сәнъити муһимдур. Чүнки бу сәнъет уйғур классик әдәбиятида жәлипкарлиқ хусусийити биләn пәриқләнгәn. Мәсилән,

Ай йүзүң бирлә талашди, буки көктур арази,
Пәнжәси бирлә қуяш гия йүзигө урди каж —

намлиқ бейитида “ай сениң йүзүң биләn гөзәллик талашқан еди, мана әнди өзиниң йүзи көкирип қалди, униң бимәни, биәdәp hәриkitидин дәргәзәp болған қуяш униң йүзигө шапилақ биләn урғанға охшайды” дегәn мәзмун баян қилинған. “Айниң асманда көк муздәк көкирип туруши” поэтик обризи әйнә шу “hөсni тәлил” сәнъитидин ишарәt бериду. Бу услуп hәрқандак кишини бәкму зокланнуридиған ғәйрий вә тәбиий бир тилсим күчкә егә. Навайи

“қуяш айниң йүзигө урған” дәп тәсвирилгендә, қуяш билән айни инсанлаштуруш арқылы құнниң гөзәллиги айдина артуғирақ екәнлигини испатлимақчи болған. Чүнки уйғур әдәбиятида құн турақлиқниң, ай турақсизлиқниң симаси болуп гөвдилиниду:

Таби зулфундин чекөр кан ичрө симаб изтирап,
Ай йүзүндің рәшкидин кирди булутға афтаб.

Қизиқарлық йери шуки, бу йәрдә “Һөсни тәлил”, у “мәшүқниң гијәк чачлириниң пакираклиғидин ғәзинидики симап қан ичмектә (ғәм-қайғуға чөммәктә), ай йүзиниң аппақлиғидин рәшкі қилған атапму өзини қойғили йәр тапалмай булутниң арқисиға йошурунғанлиғини” қәйт қилиду. Шаирниң мәхсити — ғәйрий вә тәбиий уйғунлук һасил қилип, китапхан үчүн йеник, зәвқлиқ наләт ойғитиштур. Шаир өзиниң “болғай” рәдиплик бир ғәзилидә: “hәр сәһәр гүлләр һөснеге булутлардин тамғини шәбнәм әмәс, бәлки мениң бичарә налимға ечинип жиғлиған пәриштиләрниң көз йеши” дәп ечинарлық әһвалини йәткүзиду, йәни:

Чимәнгә hәр сәһәр түшкүн булутларни жаләси әрмәс,
Мениң ашуфтә налимғә мәлаик үйғлаған болғай. —

дәп ашкарә тәқитләйду.

Зәлилий ижадидики йәнә бир муһим поэтик усул — у истиарә (метонимия) болуп һесаплиниду. Бу әрәпчә сөз болуп, “бирәр нәрсини вақтингә аманәткә алмақ” деген мәнини ипадиләйду. Демәк, бу сөзниң һәқиқий мәнасидә әмәс, бәлки көчмә мәнасида ейтиш үлгисидур. Мәзкүр сөзниң әсли вә истиарә қилинған икки мәнаси мәлум охашащиққа асасланған болсиму, амма униң охшитилған объекти көпинчә чүшүп қалиду. Мәсилән, Зәлилийниң төвәнки мухәммәсидики:

Йүзүң вәсфидә әй, гүл күндө
Йүз саниби сухән пәйда, —

деген мисрасидики “гүл” билән шаир әслий мәнасидики гүлгә әмәс, бәлки гүлгә охшитилған гөзәл мәһбуб истиарә қилинған. Уйғур классик шеирлиридики “булбул”, “әргуван” образлириму символлук түрдә истиарә қилиниду. Мәсилән, “булбул”, “әргуван” арқа көрүнүшидә илаһ тәриқитидики әң улук, гөзәл аваз — “әзән” яки жараңлық “зикир” нәзәрдә тутулиду. Адәттә суфий — тәсәввуф йолиға чүшкән шаирларниң ижадийитидә истиарә наһайити гөзәл сөз сәнъити болуп һесаплиниду:

Гүли жәмали илаһиғә мәсти мустәғрәк,
Чу булбулки хәзандәк бәси хамуш әрдим. —

дәп ишқини ашқарилайду әдип. Бу бәйттә “илан жамали” билән дәртмән мәнисидики “хәзан” (“ғазаң”, сарғийиш, төкүлүш мәнасида) сөзи арқилиқ аддий вә муреккәп истиарә насил қилинған. Умумән, наят гүлшини, һижран оти, ишқ баһари, ная беги қатарлиқ истиарә васитилири аллегориялик сөз сәнъитиниң муһим бир қисмиға айлинип кәткән.

Зәлилий оттура әсирдә шәкиллинип, гүлләнгән нәқиши (“орнамент”) поэтикисиға беваситә әмәл қилип, уни бейитқан бир әдиптур. Униң ғәзәллиридики әң муһим бәдии өсірлиқтың бири “тәжнисдур” (луғат мәниси “hәмжинислиқ”). У сөз шәклиниң бир хил (бәлки йеқин), амма мәниси хилму-хил келиду. Бу жәһәттин туюққа йеқин. Амма уиндин пәрқи шуки, тәжнистә мәлум бир мәнзирини бейитишиң яки мәлум бир образни тәсирлик ипадиләшни мәхсәт етиду. Бу Лутфий, Хирқитий өсәрлиридики ләвзә сәнъитигә охшашла мәнсүп бир поэтик усул. Лутфийниң ғәзилини алайли:

Ол ким көңүл алди зулфи хали,
Көңлүдин әмәс хәяли хали.

Бу йәрдә “хали” сөзи тәжнис шәкилдә қилип, униң билән қапијә-даш кәлгән “зулфи” (“бұдүр қара чач”) вә “хәяли” (“хиялпәрәстлик”) сөзиниң бирикмиси түпәйли, йеңи көчмә мәнадики “илан чекивелишини арзу қилған хиялпәрәст” кишиниң иләний обизи тикләнгән. Зәлилийму мәзкүр услупқа өгишип:

Ләшкәри ғәм илкидин пүткөн үчүн бәси өләм (дәрт),
Нәр кечә дуди анидин чәкти мусафиран өләм “түр”. —

Йеңи образ (ашиқлиқниң дәрдини туғ қилип көтәрдим) бәрпа қилған. У бу поэтик сәнъет түрини һәрхил шәкилләрдиму устилиқ билән пайдиланған. Мәсилән: (чишлириңдур — чишлириң дур), (сияһ қара — ah қара), (чин (раст мәнасида) — чин-чин (бұдүр мәнасида)).

Йүзүңни пуркигөч ол сунбули сияһ қара
Сәhәр ситарәни өйләйдур дуди ah қара

яқи:

Сәйяд мән сөззүм чин,
Иликимдә һалқә чин-чин.

яқи:

Татиғ ғәмиң қылмағунчә сийнә жәраһат,
Көңлүмдә ачилмайду миң бир гүли раһәт.

Бу йәрдә раһәт сөзи һәмжинислиқ болуп келиду. Униң өсәридики:

Нәрхөндә ишикиндә сәhәрләр қиласын дад,
Дадимғә қәни йәткөниң әй залиму бидад, —

қапиійә тәжнис хизметини атқуриду. Униңда “дад” сөзи башқа бир сөзниң (бидад) тәркивигә йошурулған. Зәлилий бу услугта нурғун сөzlərни пайдилинип, көплигөн образларни бәрпа қилиду. Мәсилән:

Кашки гүлдәк йұзұнни көрмәгөй өрдим бүгүн,
Булбули ашуфтә яңлиғ көймәгөй өрдим бүгүн, —

ғәзилидики икки сөз йошурун тәжнис сұпитидә кәлгән. Шаир пәкәт “р” “й” һәриплириниң орфоэпиялық хусусийәтлиридин пайдилинип, қапиійә сұпитидә һәмжинислик шәкилни бәрпа қылған. Ұйғур клас-сик әдәбий тилиниң гөзәллиги вә униң пәлсәпә-тәпәккүргә нағайити қолайлық екәнлигидә шәк-шұбә үйк. Миллий тилимизниң әйнә шундақ бәдии-әстетик түс елишида Йұсуп Хас Һажип, Махмут Қәшкәрий, Әхмәт Йұғнәкій, Әхмәт Яссавий, Атай, Сәккакий, Лутфий, Навай, Хирқитий билән бир қатарда Зәлилийму нағайити зор төһпиләрни қошқан.

Әдәбиятшұнаслиқтың учур. Ләзвә — метафора

Ләзвә-метафора бәдии тәпәккүрниң қәдимки әң көп қоллинили-диган усул-әлементлиридин болуп, уни сөз оюни қилиш мәхситидә әмәс, бәлки өз бәдии ғайисини ипадиләш үчүн қолланған. Униң мәнийити сөzləрдә ипадиләнгән икки яки униңдин артуқ нәрсә, надисә яки хусусийәтни улар оттурисида мәвжұт болған бирәр охашалиқ яки умумиийлик сәнъитидур.

- I. 1. Зәлилий яшиған дөвирдө қандақ ижтимаий-сөяси өзгиришлөр йуз бәрди? Әдип ижадийитиниң тарихий қиммити немидө?
  2. Зәлилий лирикисиниң идеяий-бәдии мәзмұни һәккідә немә ейтқан болар едиңлар?
  3. Зәлилийниң тәржимә налиға айт “Сәпәрнамә” өсөриниң асасий идеяси немидин ибарәт?
  4. Зәлилий дәвридики тәсөввуф сопилиқ еқими вә униң шаирға болған тәсирини қандақ чүшөндіңдар?

- II. Фольклордики “бөлүнгөнни бөрө йәр, айрилғанни ейик” қатарлық тәм-силлөр муреккәп истиарәниң үлгиси екәнлигини селиштурма налда изаһлаңдар.

Зәлилий ғәзәллиридин бәдии тил васитилирини төпіндер.

Бәдии тил васитилири	Мисаллар	Қоллиниш алғаидишлиги
Охшитиш, қияслаш		
Эпитет — аллегориялық бәдии сұпәтлөш		
Жәнландуруш		
Мубалиғө		
Тәмсил		

Давами

Метонимия (истиарә)		
Тәжнис (нәмжинислик)		
Эпитет шәклидики метафорилич охшитишлар		

НӘВБӘТИЙ (1691-?)

Нәвбәтий

Әдип иҗадийитиниң тарихий әһмийити. Нәвбәтий тәхәллуси билән уйғур классик поэзиясидә мәшһүр болған лирик шаир XVII әсирниң ахиди вә XVIII әсирниң биринчи йеримида яшап, иҗат қылған. Әдипниң наяты тоғрилиқ неч мәлumat болмиғачқа, униң исми, туғулған вә өлгөн вақти һәкқидә бирәр сөз қилиш тәс. Нәвбәтий — униң әдәбий тәхәллуси болуп, шу нам билән у шеирий диван түзгөн. Нәвбәтийниң бизниң дәвримизгичә йетип кәлгөн пәкәт бирла дивани могут. У өзиниң бу диванини 1747-жили тамамлиған. Әдип бу һәктә мундақ языду:

Әй, ярәnlөр, биз өлөрмиз, ядикар қалди кәлам,
Кишидин қалғай жаһанда бир нишанө яхши нам.
Миң йүз атмишда өрдиким пәйғөмбөр һижрети,
Бу китаби Нәвбәтий тәсниф болди вәссалам.

Ижрий жилнесави бойичә 1160-жили, йәни милади жилнесави бойичә 1747-жилиға тоғра келиду. Йәнә бир ғәзәлниң бир бәйтидә у мәзкүр дивани түзгөн вақтида 57 яшта екәнлиги тоғрисида төвәндикидәк мәлumatни йезип қалдурған:

Қилмадим яхши өмәл, биһудә өмүр өтти дәриғ,
Һәк Таалла нәзридә биһудә өмүр өтти дәриғ.
Өмрүм өллик йәттигө йәтти һәнүз мән өл өмәс,
Әмри һәкни тутмайу биһудә өмүр өтти дәриғ.

Демәк, шаир мәзкүр диванини тамамлиған вақтида йеши 57 болса, униң туғулған вақти тәхминән 1691—1692-жиллириға тоғра келиду.

Нәвбәтий Хотән шәһиридә туғулған. Униң иҗади XVIII ә. биринчи йеримиға тоғра келиду. Әдипниң иҗат қылған ғәзәллири хәлиқ арисиға кәң тарқилип, һәтта мәдрисиләрдә дәрислик сұпитидә қоллин илған. Нәвбәтийниң дивани атақлиқ хәттатлар тәрипидин көпләп көчирилип, пүткүл Шәрқий Түркстан өлкисигө таралған.

Нәвбәтийниң рубайлириң бәдии қиммити. Әдипниң инсан-пәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик хисләтири ғәзәллиридә қанчилик орун алған болса, униң рубайлиридиimu бу алий хисләтик идея-ғайилири шунчилик алға сүрүлгөн. Униң мәзмун жәһәттин хилму-хил рубайлири шаирниң өткүр ой-пикерлирини, чоңкур философиялик көз қарашлирини ипадиләштә зор әһмийәткө егә.

Ашиқ кишигә жәмал жаңанә керәк,
Занилдарға бағи-бостанә керәк.
Бағ бирлө маңа, әй зания, фириб бәрмө,
Бағ саңа болсун, маңа бағбанә керәк, —

дегендеген рубайини “Адәмгәрчилик кимгә керәк?” — дегендеген соалға жағавап сұпитидә язған. Іәрқандак кишигә өз мәвқәсигө қарап керәклик зати, нәрсиси керәк, лекин адәмгәрчилик хисләт hәр қандақ кишидә болмайды, бу хисләт hәр кишигә зәрүрдүр дегендеген қанатлиқ, чоңкур мәналиқ, философиялик пикерлири билән муләзизә қилиду.

Нәвбәтий әсәрлиридики лирикилиқ қәһриман обризи. Нәвбәтийниң лирик ғәзәллиридә ишқи-муhәббәт мавзуси башқыму шаирларға охшаш асасий орунда турди. Униң ғәзәллириниң чоңкур лирикилиқ һиссияти вә әнъәнивий классик образларни яритиш услубида бүйүк лирик шаирлар Лутфий, Сәккакий, Навай вә башқыларниң ижадий тәсири күчлүк байқилиду. Шаирниң әдәбий мираси мәзмун вә шәкил жәһәттин бай, бәдии ипадиләш маһарити үстүн болған. Шуңа уни уйғур классик поэзиясиниң йүксәк үлгиси дәп қараңқа болиду.

Инсанпәрвәр шаир Нәвбәтий өмриниң ахирини нағайити еғирилиқта өткүзгөн екән. Шаир күндилік һаятини дора сетип, хәттатчилик қилип өткүзүпту. Униң бу өмри аддий хәлиқ һаяти билән hәмнәпәс болғачқа, өзиниң ғәзәллиридә дайым хәлиқ-пәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик идеялири билән күрәшкә чиққан. Тәрәккүйпәрвәр шаир өзиниң көплигөн шеирлирида адаләт, вата, садақәт, муhәббәт охшаш инсанниң алий хисләтирини асасий мавзу қилип, уларниң аң-сөвийәсини ойғитишқа, тәрәккиятқа интилишиға үндиди:

Биңудә ғәм йемәңиз, жан болсө жаһан тапилур,
Һаят болсө киши түрлүк аш-нан тапилур.
Худайим рәһми қилиб дәвләти өта қилсө,
Башиғө таж қойуб, жамәи өргүван тапилур, —

дегендеген жуқуридики ғәзәлдә ейтилғандәк, шаир өз нигариға вападар, сәмимий инсаний муhәббитиниң бир көрүнүшини интайин инчикө, көп мәналиқ сөзлири билән ипадиләйду.

Шаир Нәвбәтий көплигөн шеирлирида адаләт вә һәқиқәтни әтраплиқ муланизә қилип, кишини адил, һәқиқәтчил болушқа дәвәт қилиду:

Биңудә дунияни издәб йүргөн өлниң сани йоқ,
Бәрмәгил көңлүңни һәргиз дунияниң паяни йоқ.
Ақил әрсәң ахирәт йолини сөн өндешө қил,
Көчмәгүнчә дуниядин, пулдин өтәр имкани йоқ.

Бу мисраларда шаирниң сансиз ғериплашқан кишиләргө бу дунияники һәқиқәтниң бир көрүнүшини чүшәндүрүшкә интилған. Нәвбәтий шеирлирида надан, жаңил адәмләрдин жирақ болуп, пәмпарасәтлик, идрәклиқ, әқил-ноши орнида болған кишиләр билән көпирәк йекин болушқа чақириду:

Ақил әрсәң, әй бурадәр, қилма надан бирлә бәһс,
Хатирәңни жәмъи өйләб, қилма надан бирлә бәһс.
Жәһд өйләб өһли дана бирлә болғил һәмнишин,
Әһли надандин йирақ бол, қилма надан бирлә бәһс.

У йәнә жаңиллиқниң илим-мәрипәт ишлириға қанчилик зиян кәлтүридиғанлиғи һәккідә төвәндикини ейтиду:

Жаңил нә билур пәзиләти алымниң,
Әр қәдрини өр билур йәнә өһли сәләф.

Нәвбәтий инсан наягиниң қәдрини алайыдә тәкитләп, гөзәлликкә интилиш, тәбиэттин һөзүрлиниш, наягиниң һәрбир дәқиқисидин бәһирлиниш вә уни сөйүшкә дәвәт қилиду. Шаирниң бу инсан-пәрвәрлик көзқарашлири хәлиқ арисида әхлақ вә тәрбийини тәрғип қилишта соң әһмийәткә егә болди. У инсанниң улуқлуғини, алий-жанап хисләтлирини күйлигәч, шуниң билән биллә зәнидлиқни, наданликни қаттиқ тәнқит астиға алди.

Хуш дәвләт ерур кишигө алым болмақ,
Нә шөңнидә ерурки залим болмақ.
Алим болуб илмиғө ол қилсө өмөл,
Мәһшәр күнидә биғему салим болмақ.

Нәвбәтий, Зәлилий, Әрший, Хирқитий, Футуний, Мұһәммәт Садик Қәшкәрий вә башқиму онлиған шуниңға охшаш уйғур әдип-лириниң яшап, ижат қилған вақти феодаллик жәмийәтниң тәңсизлиги, диний хурапатчилик еқиминиң овжә алған пажиәлик бир дәври еди. Нәвбәтий башқиму замандаш шаирлар охшаш өзиниң пүткүл күч-ғәйритини хәлиқ вә вәтән тәғдиригә бегишлиди. У өзиниң заманисиға болған ечинишлик һиссиятлирини, соңқур тәшвишини шеирида төвәндикидәк ипадиләп язған:

Ахирет шиддәтлиридин турфө ғәм кәлтүрмишем,
Һәр сәһәрләрдә көзүмдин қәтрә нәм кәлтүрмишем.
Бу әлифдәк қамәтим дәвзәх ғәмидә болди нун,
Язуқумниң жәнтидин қәддимни хәм кәлтүрмишем.
Һәр заман қылған гунаһимғә нәдамәт өйләбан,
Нәфсидә ким бир қанаәтдә әләм кәлтүрмишем.

Нәвбәтий бу шеирни заманиға нарази болуп, өзиниң өткән өмригө өкүнүп язған. Йәнә униң бу мисраларда роһий жәнтийн мискинлишип, өзини ялғуз қалған ғерипларға охшитип, ахирет гемиға чүшүп қалған сезимлирини йошурмай язғанлиғи байқилип туриду. Шундақ һаләттиму шаир Нәвбәтий заманиң сәлбий райига қаримай, наятынин һәрким үчүн әзвәл екәнлигини әскәртип, инсанни яхши турмуш, хурсәнт һәм бәхитлик наят кәчүрүшкә дәвәт қилиду. Униң төвәндики мисраларида киши өмриниң һәрбир күнинин нә қәдәр әзвәллигини униңға қанаәт қылмақлиққа, уни ғенимәт билмәкликтә дәвәт қилиду:

Гүл чағидур, өй сақи, вақитни ғәнимәт бил,
Ул аяғдин-башиғө бизгө жәми ишрәт қил.
Я билиңлар, билмәңлар аңламас муни аңла,
Таңла болғуси таңла бу күнни ғәнимәт бил.
Ярдин жұда болма, ғәмғө мубтәла болма,
Ашиқ бол, гәда болма, гүшөи қанаәт қил.

Нәвбәтий шеирийитидики тәрәкқийпәрвәрлик вә инсандық ой-пикерлири жәмийәт наятынин бәзи сәлбий тәрәплириниму тәрипләп, тәнқит астиға алди. Униң сәясий-ижтимаий көзқарашлири болса өз дәвринин гувачиси сүпитидә феодаллық түзүмниң хәлиққә қиливатқан зулумиға болған тәнқидий пикерлиридин рошән көрүниду. Шаир өз дәвридики хәлиқниң аддий инсан һоқуқиниң йоқ болуши, шәхсни һақарәтләш, униңға роһий азап селиш, езиш охшаш һадисиләргә қарши өзіншілік шеирлирини яратти.

Нәвбәтийниң өз ана жутини қызғин муһәббәт билән күйләш, униң вәтәнпәрвәрлик һиссияти “Хотәнни” рәдипи билән ижат қылған бир шеири арқылы байқашқа болиду. Хотәнниң әжайип мәнзирилирини, униң күмүчтәк таза сулирини, рәңму-рәң хүш пурақ гүлләр билән оралған симасини қызғин муһәббәт билән күйләйдү:

Рөвзигө манәнд хиял өт Хотәнни,
Беништдин зияд мисал өт Хотәнни.
Хүжестө хаки рәһмет сүрмиси,
Көзүмгө тотия хал өт Хотәнни.
Пәриләр бүсөси турфө шириндур,
Һурләр ләбигө бал өт Хотәнни.
Тәлъетигө хуршид, көзләригө өхтәр,

Ядәк қашыға һилал өт Хотәнни.
Муәллими Афақ бенишин сухәнгүй,
Тифлигә дәрс, мақал өт Хотәнни.
Жаһан шаирләри гүлшәни бағи,
Хәмсәңгә қурдаш, итсал өт Хотәнни.
Сән һәм, Нәвбәтий, сияһ рой елигә,
Рәкибләр көзигә зәвал өт Хотәнни.

Шаир бу ғөзәлдә гөзәл бәдий өзөнчиләр арқылы өз ана дияринин, қәдирилик екәнлигини ихчам һәмтәсирлик ипадиләш арқылы, вәтинигә болған чәксиз муһәббитини, ғурурлиниш һиссиятини образлық түрдә тәсвирләп бериду.

Мусалибим қылсаң пәйям өvvөл Хотөндин башлағил,
Дилбирим, хуршид йүзүм ол сийма төндін башлағил.
Башқа гәпкә ачма ләб, йоқдур буниңда хасијәт,
Дил арам тапар хирәм ол жану-төндін башлағил.

Нэвбэтий бу ғэзилидэ өзиниң вэтэнпэрвэрлик туйғусини ипадилэйдиган улуғвар пикирни алға сүргэн. Нэвбэтий поэзиясиниң йөнө бир өзгичилиги униңда өжайип образлар гөзөл бэдий васитиләр арқылы яралган. Униң бэдий мирасидики һөрхил образларниң пәйда болуши шаирниң хәлиқ еғиз ижадийитидики ибариләрни пишшик ипадә қилишидин еди. Шуңлашқа униң шеирийитидики бу хусусийэт дайим хәлиқни өзигэ жэлип қилип көлгэн еди. Чүнки тәсвирий образларни у хәлиқ ичидин, реал турмуштин алғанликтүү, шеирлириниң бэдий өһмийити хәлиқ ичидә техиму өсти.

Тапмадим яримға қан яшимдин өзгө төһфәи,
Кечө-күндүз ядида гояки ақти қош булак.

“Қош булак”, йәни көздин кечә-күндүз аққан қан йешимдин башқа яримға төһпө тапмидим, дегэн образлық охшишилар, биринчидин, шаир тилинин аддий һәм кишигә чүшинишлик болса, иккىнчидин, унин тәсвирләш васитилириниң чоңкур мәналиқ екәнлигини көрситиду.

Өсөрлөрниң бәдий аләнидиликлири вә шәклий түзүлүши. Нәвбәтий шеирлириниң бәдий аләнидилигигә вә шәклий түзүлүшигә аләнидә дикқәт ағдурған. Униң көп ғөзәллири мәйли тил жәһәттин гөзәл ипадиләнгән болуши, мәйли қапийәсинин адий һәм жараплик келиши, болупму тәсвирий васитиләрниң хилму-хил мәзмунда жанлық тәсвирилиниши болсун, бу һәммә хусусийәтләр униң лирикисиниң асасий мәзмуныға мунасип келиду. Төвәндики мисраларда у “Әлтүргүдәк” рәдипини икки мәнада ишлитиду, йәни биринчисидә пеил, иккинчисидә сүпәт мәнасида кәлтүргән:

Әй мусулманлар, мени ул дилрәба өлтүргүдөк,
Көйдүрүб фурқет отида бигунаң өлтүргүдөк.
Көз учи бирлө бақиб бағрим жарапаһет өйлөди,
Зулм өйлөб дәрдимә қилмай дәва өлтүргүдөк.

Нәвбәтий ғәзәллириниң тили аддий болуп, һәрқандак оқуғучыға чүшинишлик дәрижидә йезилған. Шаир шу дәвиредин келиватқан уйғур классик әдәбий тилини һәртәрәплимә ғәзәлләштүрүш билән бир қатарда, уни кәң аммиға йеник, чүшинишлик қилип йезишқа тиришти. Асасән, униң лирик шеирлирида, йәни ишқи-муһәббәт мавзусиға тоқулған ғәзәллиридә, Нәвбәтийниң бу маһарити очук байқилиду. Ишқ мавзуси лирик шаирларниң ижадида асасий мавзу болуп, уларниң поэзиясиниң бесим қисмини егиләйду. Шаир Нәвбәтийниң шеирийитиниң тәңдин толиси ишқ мавзусиға бегишиланған. “Ишқ алимигә муптила болған” һәрқандак лирик шаир ишқи-муһәббәт чаңгилиға чүшкән ашиқниң ишқ алимидә өткүзидиған түрлүк һис-туйғулирини, назук сезимлирини һәртәрәплимә чүшәндүрүп беришкә тиришқан. Инсанниң бу алийжанап сезимини поэзиядә толук ипадиләп беришкә интилған лирик шаирлар өзлириниң ижадида бу мавзуға көпләп ғәзәлләрни яратқан. Лекин бу сезимниң пүткүл кәчүрмилирини пәкәт бир-икки ғәзәлділа йорутуп бериш мүмкін әмәс болғачқа, бәзи шаирлар һәтта өзлириниң толук диванини мәзкүр мавзуға бегишилиған еди.

Вәһки, болдум мән йәнә бир дилрәбаға мубтәла,
Ай йүзүң, аху көз, қашы қарағә мубтәла.
Нә балалиғ яр еди отида көйдүрди мени,
Болмағай нечким мениңдөк балаға мубтәла.

“Мубтәла” рәдиплик ғәзәлләр классик шаирларниң һәммисидила учрайду дейишкә болиду. Сәвәви, “ишқ алимигә муптила болған” ашиқ дәсләп өзиниң дилрәбасиға муптила болғандын кейин, униң ишқ сәргүзәштилири башлиниду. Шу сәвәптин әлиптин башлинидиған диваниму мошу елипбә тәртиви билән йезилған ғәзәлләр мәзмуниға мунасип келиду.

Лирик шаир Нәвбәтий башқиму шаирларға охшаш ашиқ ролида һәр қачан “мән”, йәни өзи болуп, мәшуғи болса униң ғәзәллиридә түрлүк образларда гәвдилиниду. Бирдә “Дилрәба”, “Дилбәр” болса, бәзидә “Пәри”, “Сәнәм”, “Mah рой” образлирида тәсвирләнгән.

Нагиһан чиқти һәрәмдин жилвә өйләп дилбәри,
Шоъләи түшти жаһанғә шәмсидур я муштәри.
Йүгүрүб бардим бинәғаң, мән аңа қылдым нәзәр,
Мани табандөк көрүнди нури йәңлиғ дұхтәри.

Шәриқ әдәбиятида әнъенигә айланған мәңгү мавзу — у жапакәш хәлиқниң тәғдири. Уларниң еғир һаяти, кишилиқ меңнәт мәшәқити, арзу-арманлири дайим әдәбият сәhiписидин чүшмәй көлгән. Бу мавзу Нәвбәтий дәвридиму хәлиқ ичидә әң асасий мәсилә сұпитидә гәвдилинип туратти. Бу пикир Нәвбәтий поэзиясидиму өз әксини тапти. Лекин дәрт үстігә әләм дегендәк, йәрлик феодал байманапларниң зулумиға яриша, у дәвирләрдә Шәрқий Түркстанни жоңғарлар өзинин вассалиға айландурувалған еди. Вәтәнниң әркинлиги, азатлиғи үчүн қуришиватқан хәлиқ билән биллә шу дәвирниң вәтәнпәрвәр әдиплириму өзлириниң нәпрәт қәлимини дүшмәнгә қаратти. Өз дәвриниң мундақ кәскин вәзийәтлирини өз көзи билән көргән Нәвбәтийму шеирлирида әркинлик, азатлиқ шиарлирини туғқилип, өткүр сөзлири билән тәминаләнгән мисралирини йошурмай очук мәйданға чиқарди.

Монголстанда кафири залими ханлиқ,
Фуқралар ғәму һәсрәттә болуб һәйранлиқ.
Қадира бәндөлөрниң дәрдигә дәрман өйлә,
Сәндин өзгө йәнә йоқ дәрдигә неч дәрманлиқ.
Бу мәһәлдә һәммә залимлар йүрүр раһеттә,
Мөмүн өл зулми-ситәм бирлә болур дәрбанлиқ.

Мәзкүр құрларда шаир диярида болуватқан икки тәрәплімә зулум-ситәм пәкәт мөмүн хәлиққә чүшүватқанлиғини ечинишлик роҳта шәрхиләп, бәндиләрниң дәрдигә дәрман болалайдыған пәкәт Худадин яхшилиқ тиләйду. Нәвбәтий пүткүл өмрини һәсрәттә өткүзгән болсиму, у һәрқачан хәлиқ билән биллә болуп, уларниң дәрдигә дава издиidi. Хәлқини сөйгән шаир өзинин пүткүл күч-қувитини, ижәдий талантини хәлиқ хизмети үчүн сәрип қилишқа беғишлиди:

Һәр заман қылғыл кишигә яхшилиқни пешәи,
Яхшилиқ көз тутмағыл тухми яманлиқ териip.

Нәвбәтий өсәрлириниң бәдии аләнидилігі шуниңдин ибарәтки, у чонқур идеяй мәзмунни образлиқ түрдә бәдийләштүрүп ипадиләшниң бир нәмуниси сұпитидә тәриплиниду. Униң ғәзәллири хилму-хил шәкиллик, тилиниң раван болуши, бәдий вә тәсвирий васитилириниң чирайлиқ, гәзәл вә тәсирлиқ болуш хусусийәтлири билән аләнидә әһмийәткә егә.

Нәвбәтий ғәзәллири шеирий пикерлириниң мәнтиқий жәһәттин зич бағлининп көлгәнлиги биләнму көзгә челиқиду. Униң һәр бир лирик ғәзилиниң айрим-айрим мисралиридики ой-пикир пүтүн ғәзәлдә ипадиләнгән асасий идеясигә зич бағланған болуп, мәзмун жәһәттин бирлик вә уйғунлукқа егә. Шуңлашқа униң ғәзәллири

хәлиқ арисида кәң тарқалған. Інштә униң ғәзәллири уйғур “Он икки муқам” текстлирида муқум орун елип, хәлқимиз арисида ейтилип көлгән. Буниндин шаирниң шеирлири хәлиқ тилиға йеқин, йүксәк дәрижидә мәһлия қилиш күчигә егә екәнлигини көрүшкә болиду.

Нәвбәтийниң әдәбий мираси уйғур классик әдәбиятида өзигә хас орунни егилди. Шаирниң ғәзәллири әсирләр арилап келиватқан “Он икки муқамниң” мәтинидин орун елип, хәлиқ еғизида та бүгүнки күнгічә яңрап көлмәктә. XIX әсиргә көлгәндә Нәвбәтийниң поэзиясидинму лирик шеирлири “Он икки муқам” мәтинидә өз орнини тапқан еди. Демәк, Нәвбәтий әсәрлирини хәлиқ яхши тонуған һәм сөйүп оқуған вә мәңгү шундақ болуп қалғуси.

I. 1. Нәвбәтий яшиған дәвирдики вәзийәт баға беріндар.

2. Төвөндикі схемиға асаслинип, Нәвбәтийниң наяты вә ижадийити һәк-қидә сөзләп беріндар.

3. Нәвбәтий лирикисида алға сүрүлгән асасий идеяләрни атап өтүндар.

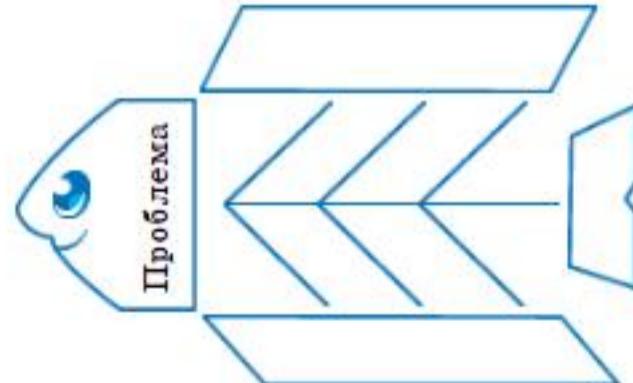

II. 1. Нәвбәтий ғәзәллиридә қандақ һис-туйғулар мүжәссәмләнгән?

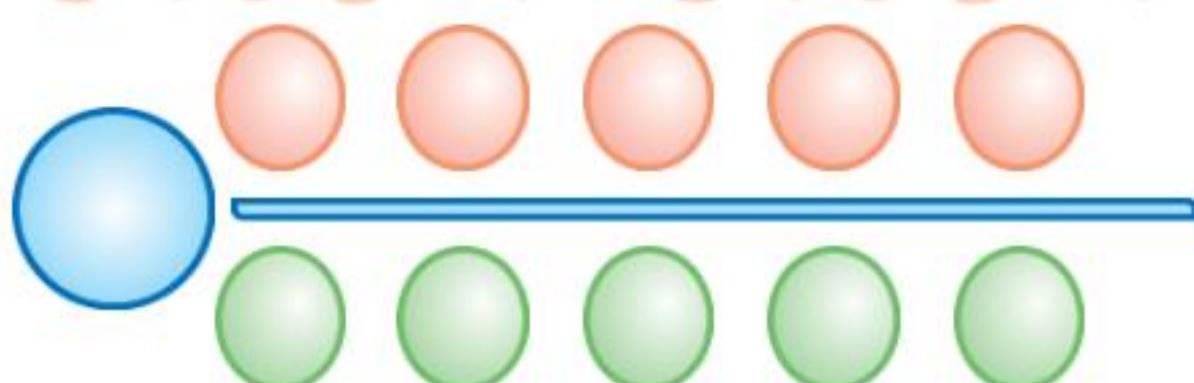
2. “Қош булақ, йәни көздин кечө-күндүз аққан қан йешимдин башқа яримға тәһпә тапмидим” бу құрларниң мәнасини қандақ чүшәнділәр? Қандақ бәдиий васитиләр ишлітилгән? Дәптириңларға йезивелиңлар.

III. 1. Фәзелни һиссиятлиқ оқуп, “Белиқ скелети” усули арқылы тәһлил қилиңлар. Белиқ бешіға — өсәр мавзуси, үстүнки сүйәклиригә троп түрлирини, астинқи сүйәклөргө дәлил үзүндиләрни, қуиругиға өсәр тили тоғрисида қысқа йезилиду. Улар тирәк сөләр яки фразилиқ болуши керек

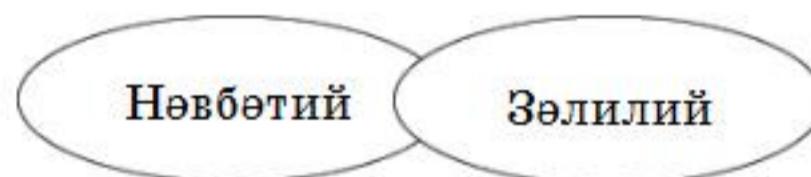
2. Нәвбәтийниң ана жути Хотөнни, мәденийиләп язған шеирини “Тәпәккүр аллеяси” усули бойичә тәһлил қилиңлар.

3. Шеирлардикі тәсвирий васитилерни еніклап, дәптәрлириңдерға йезиңдер.
4. Луғет иши жүргүзүңдер.
5. Есил ғәзінө, “Он икки муқам” һәққидә немә билисиләр? Мәлumatиңдерни “Күтүш дәриғигө” селип чиқыңдар. Үн алғудин “Он икки муқам” аһаини тиңшаңдар.

IV. Нәвбәтий вә Зәлилий ғәзәллирини “Венн диаграммиси” усули арқылы селиштуруп чиқыңдар.

Муқамчилар. Рәссам Fази Әмәт

МУҢӘММӘТ САДИҚ ҚӘШҚӘРИЙ (1740—1849)

Әдип ижадийитиниң тарихий әһмийити. Уйғур мәдәнийитиниң тарихида диншунас алым, шаир, тарихчи, тәржиман сұпитидә тонулған мутәппеккүрләр арисида М. С. Қәшқәрийиниң орни алайдидур. У оттуз яшқа көлмәй туруп, тарихий-әдәбий әсәр ижат қылған талантлик әдиптур. Мұнәммәт Садиқ Қәшқәрдә диндар киши аилисидә 1740-жили туғулған. Дәсләп билимини аилисидә

вә мәһәллидики мәктәптә алған болғуси әдип өндирақ илим дәргаһлирида оқушни арзу қилатти. Бу тоғрилик у 1769-ж. аяқлаштурған “Тәзкирәи Әзизан” (“Әзизләр хатирилири”) китавида мәлumat берип өтиду. Ата-анилиринин егилик ишлириға дайим ярдәмлишидиған Мұһәммәт Садик маллириға һәләп берип, шу йәрдә ухлап қалған. Бир мәһәлдин кейин ойғанған яш өсмүр көңлүмгә оқуш һәвәси чүшти дәп хатириләйду өзинин яшлик дәврини. Шуниндін кейин оқуш жәриянида синипдашлиридин озуп кәткәнлигини ейтиду. Қуръан-Кәrimни вә башқа диний китапларни мукәммәл өзләштүргәнлигини тәқитләп өткән. Кейин әдип Қәшқәрниң мәшһүр “Сач” мәдрисисидә илим тәһсил қилип, әрәп вә парс тиллириниму мукәммәл егиләйду.

М. С. Қәшқәрийниң ижадий паалийити мәдрисидә оқуған мәзгиллиридә башланған. У дәсләп лирикилиқ ғәзәллири билән көпчилик оқурмәнләр арисида тонулди. Шу дәвирләрдә Шәрқий Түркстан дөлитинин һаятида зор ижтимаий-сәясий вақиәләр йүз бәргән еди, йәни әдипницә Вәтини еғир әһвалда қелип, әл азатлиқ вә мустәқиллигидин мәһрум болуп қалди. Манжур-хитай мустәмликичилеринин вәһшилигини өз көзи билән көргән яш әдип басқунчиларға ләнәт оқуп, уларниң қылмишлирини қәғәз бетигә чүширип, язма һөжжәт қалдурушқа тиришқан. Әйнә шу мәхсәт билән М. С. Қәшқәрий Вәтәнниң пажиәлик тарихини тәпсилій йезишқа бәл бағлайду.

“Тәзкирәи Әзизан” әсәриниң концепцияси вә униндикі образлар. М. Қәшқәрийниң алийжанап һиммити нәтижисидә “Тәзкирәи Әзизан” намлиқ тарихий-әдәбий жанрда йезилған китап вужутқа келди. Өз әсәриниң тәсирчанлигини күчәйтиш нийитидә муәллип Вәтәнниң мустәқил дәвридики һаят көрүнүшлирини кәң миқияста тәсвиrlәшкә тиришқан. Бу китап проза жанрида пүтүлгән асасән тарихий әсәр болуп, әдәбий ядикарлық сүпитидиму өн әһмийәткә егә. М. С. Қәшқәрий өзинин язма ядикарлиғида Шәрқий Түркстанниң XVI—XVIII ә. тарихиға тохтилиду. Бу әсирләрдә мәмликт мәдәнийитиниң, әдәбиятиның, сәнъитиниң тәрәкқиятиға үлүш қошқан шәхсләрни алайын һөрмәт билән хатириләп өтиду. Шундақла вәтәнниң азатлиғи, тәғдирләгә хилаплиқ иш қылған бай-бәгләрниң, диний әрбапларниң хайнлиқ һәрикәтлирини нәпрәт билән қарилди. У өзинин асасий идеясидә уйғур хәлқиниң Вәтән уруши мәденийиләшни мәхсәт қылған вә хәлиқниң бүйүк күришини кәң планда тәсвиrlигән. Шунин билән бир қатарда тәзкиридә мәзкүр

М.С. Қәшқәрий

дәвирдики Шәрқий Түркстанниң ижтимаий вә сәясий өhvали, мана шу ижтимаий вакиәләрдә паал иштрак өткән хайн Аппақ ғожа, Шәрқий Түркстан зимиинидики хитайпәрәст миллий әмәлдарларниң вәкили сатқун Хожасибек вә башқа шәхсләр төгрилиқ наһайити кәң мәлumat берилгән.

Мұһәммәт Садик “тәзкиридә тарихий шәхсләрни, ғожиларни вә уларниң келип чиқиши тарихиға кәң дайридә тохтилип өтиду. Муәллип ғожа Мәһдуми Әзәм, униң әвлатлири ғожа Исақ Вәли вә Ишан Каланлар вә башқа мәһдум задиләр һәққидә тәпсилій мәлumat бериду. У уйғур ғожилириниң һаятий биографиясигә тохтилип, уларниң келип чиқишини иккигә бөлиду.

Биринчиси, диний келип чиқиши мәнавий нәсәп — духовная генеалогия) вә иккинчиси, жинсий келип чиқиши (нәсәп шәжириси — родословная).

Умумән тарихта өткән шәхсләр өз шәһритини, абройини йәниму ашуруш үчүн өзлириниң келип чиқишини диний әрбаплар, мәшһур кишиләрниң нами билән бағлашқа тиришқан. Өзлириниң келип чиқишини пәйғәмбәрләр билән бағлаштуруш әнъәнә болған болуп, ғожа Мәһдуми Әзәмниң “пәйғәмбәрзадә” болуп, “Мұһәммәт пәйғәмбәр әвлади” болуши тәсадиппий нәрсә әмәс. Чүнки надан хәлиқ ислам дининиң садик таянчилири болған мундақ диний шәхсләрни “Мұһәммәт пәйғәмбәрниң” “Алла-тааланиң” йәрдики вәкили дәп чүшәнгән вә уларға итаёт қылған. Тәзкиридә ғожиларниң келип чиқиши уларниң балилиқ дәври вақтида көрсөткән “карамәт” ишлири, бир нәрсини алдин-ала билиши, һәр қандак нәрсигә қудритиниң йетиши төгрисидики ләвһитләрни хелә учритиш мүмкин. Бу хусусийәтлири бойичә мәзкүр “тәзкирә” қедимки рус вә славян әдәбиятиниң “жития” (жизнеописание) жанриға охшап кетиду.

Шаир китавидики қәһриманларни икки топқа бөлди. Вәтининиң азатлиғи үчүн күрәшкәнләр: булар үчүн әң мүкәддәс нәрсә — әлниң мустәқиллиги. Мундақ адәмләр бу алийжанап мәхсәт үчүн қолиға қуран елип күрәш мәйданида дайим тәйяр. Шунин үчүн тарихчи бу топтики күчләрни Ғожа Жаһан Әршийниң башқурғанлигини әкис әттүргән. У өз әсәридә әйнә шундақ вәтәнпәрвәрләрниң жүръәт вә қәһриманлигини мәдһийилигән. Бу қәһриманлар арисида өзлириниң һәрбий тәдбирчанлиғи, батурлуғи билән Йұсүпғожа, Сидик Футуһий, Абдулла алайдә пәриқлинип туриду. М. С. Қәшқәрий Абдулланиң жәңгиварлигини төвәндики мисраларда яққал көрсөтти: “Абдулла ғожам пәрияд қилип турадурки: әр болсаң бери кәл, капирлардин қачмиғил. Өзүңни оқғә тутуп бәргил. Бу пәлидләрдин иплас қассан һәм өлтүрүр, тирик қолға чүшүп қийнилип өлгөндін, жәң қилип

өлгөн беһрақдур” (яхширак). Дүшмән күчлири ғалип келип, Ярқант қошунылири чекинишкө мәжбур болған мәзгилдә Әрший “Қазаға риза берәйли” дегендеген чағда Абдулла төвәндикі сөзләр билән соң дадисиға муражиәт қилиду: “Әй, бабам бузруквар (улуғвар) бизләргө рухсәт бәрсунлар. Бир нечәмиз әлайик (бирлишип) аләмни ташлап, тәжрид (ажрилип) чиқип кәткәймиз. Иншаалла нижат тапқаймиз. Әгәр бизләр нижат (қутулуш) тапсақ, сизләргө һеч зиян кәлтүрмәс, әгәр һәммимиз бу тәрәқилик бу таифәниң қолиға чүшсәк, бир кишини тирик қоймас. Мән бу сөзләрни өлүмдин қачип демәймән. Маңа йәттә ихлимниң шаһлиғидин өлүм беһрақтур. Авал нәслимиз аләмдин қурмағай, иккинчи буки, бу бәдкардар залимларниң қолида харлық бирлә өлгөндін оқ ичидә өлмәккә ризадурмән”.

Әрший обризи. Буниң қияпити иккі тәрәптин намайән болиду. Бириңчи орунда Фожа Жаһан һөкүмран падишаниң обризи дур. У чәт әлләрдә илим тәһсил қылған, әрәп вә парс тиллирида мәдрисиләрдә оқуған дәләт әрбаби. Лекин у Сәидхан, Абдурәшитхан охшаш узак муддәт мабайніда дәләтни башқұрған, паал ташқи сәясәт жүргүзгән мол тәжрибигә егә әмәс еди. Шундақла Әрший һәрбий күчләргө рәһбәрлик қилиш мәсилисіндә камчил болған. М. С. Қәшқәрий Фожа Жаһаннин бу тәрәплирини көрситип, чапсан ниссиятқа берилдиғанлиғини бирқанчә жайларда тәкитләйдү. Униң ордисидики айрим әмәлдарлар, йәни Фазибәг, Ниязбәг охшаш өз вақтида Қуръан тутуп қәсәм ичкән болсиму, мәмликәт тәғдири мәсилисі жиғдийләшкәндә дүшмән тәрәпкә ярдәм қилип, жасуслук хизметини атқурған. Сағлам, вәтәнпәрвәр әмәлдарлар жуқарқыларниң сатқунлуғини паш қылғанда, Әрший дәрһал ишәнмәйдү, хаинларға нисбәтән қаттық чарә-тәдбири көрмәйдү. Мундақ пассивлик нәтижисидә мәмликәт бехәтәрлигигә нурғун зиян йәткән.

Язғучи иккинчи тәрәптин униң шаирлиқ қияпитини гөвдиләндүрүп, азатлиқ вә әркинлик йолида поэзияни қурал қылған сөз сәнъэткары сүпитетидә көрсөткән. Бу саһада М. С. Қәшқәрий үчүн Әрший устаз. Қәшқәрий тәсвиридә Әрший ақ көңүл, кәчүрүмчан, нийити дурус, тәбиити юмшақ инсан. Әйнә шунин үчүн бирәр кишинин сөзигә чапсан ишинип кетиду. Шу сәвәптин өзигила әмәс, бәлки әң мүшкүли мәмликәткә көп зиян йәткүзмәктә. М. С. Қәшқәрий дәләт әрбабиниң бу хислитини соң сәвәнлик дәп билгән.

Амма мәзкүр иккі әдипниң бәдии ижадийитидә мавзу вә идея жәһәттин йеқинлиқ можут. Уларниң паалийәтлиридә, шеирийәтлиридә илғар мәпкүриләр (идеологияләр), вәтән мустәқиллиги, хәлиқ азатлиғи аһаңлири бир-бири билән гирәлишип, бир-бирини толуктуруп көлмәктә.

Бурнаниддин ғожа обизи. “Тәзкирәи әзизан” әсәридә бу шәхс-ниң паалийитигimu алайидә әһмийәт берилгән. Чүнки Аппак ғожиниң чөвриси болған Бурнаниддин сәясий сәһнигә чиққандын кейин Шәрқий Түркстан дәлитетиниң тәғдири пажиәлик йөнилишкә йүзләнди. XVII ә. Аппак ғожиниң сатқунлуғи нәтижисидә Уйғур-Сәидийә дәлити ғулап, мустәқилликтин мәһрум болуп, Жоңғар ханлиғиниң вассалиға (бекиндилиғи) айланған еди. Әнді униң чөврисиниң хаинлиғи ақивитидин XVIII ә. иккінчи йеримида Хақани Чинниң мустәмлиқисигә айланди.

Бурнаниддин һөкүмранлық тәхтини егиләш үчүн соң бовисиниң йоли билән маңди. Әгәр Аппак ғожа XVII ә. 70-жж. жоңғарларниң хани Галдан Бөшүктүгә таянған болса, Бурнаниддин иккى дәләтниң: жоңғарларниң йетәкчisi Амурсана вə Хақани Чин қошунылириниң йөләкчилеги билән тәхткә чиқивалди. Бу һәктә М. С. Қәшқәрий өз китавида наһайити тәпсилій язған. Уйғур мәмлиkitiniң пайтәхти Ярқант қошунылириға қарши Бурнаниддин өскәрлириниң тәркивини төвәндикичә көрсөткән: “Бу һәммә фирмә: қирғиз, қалмақ, хитай вə өмәраи фитнә-әнгиз, залимлар, сопи, дәрвиш, диванә, хунхумарлар...” Мана тәжәвузчиларниң тәркиви әйнә шулардин ибарәт еди.

Фожа Жаһан Әрший орда жамаәтчилигиниң мәслиһитигә бенаән Бурнаниддинға вәтәнниң мустәқиллигини, хәлқимизниң азатлиғини сақлап қалайли дәп мәктүп йоллиди: “...Сизләр ул тәрәптин, бизләр бу тәрәптин икәвлән болуп, кафирларни арадин көтәрәли. Андин қайси мәмлиқәтни хәлласаңылар аниң тәхт сәлтәнәтидә бәрқарап болғайсизләр. Әгәр тәң чәшмәлик (башкуруш) әйләп һәммә диярларни лазим тутсаңылар ул һәм мақул. Бизләрниң һәрәмәйн (һәж) шәрәфәйн нийәтимиз бар. Дияр мәмлиқәтни сизләргә ташлаң, һәҗгә әзми раһ туаты. Бизләрниң бу фани дуния ичрә көңлүмиздә неч арзу-тәмәнна йоқ. Амма һәнүз (назир) сизләрниң нәвбәтиңизләр иптидасидур. Һәр нечүк болса, бизниң мәхсәдму ушбу мусулманлар дияридин кафирларниң қәдәмләрини қурутмақлиқдур...”

Лекин тәхтхумар вə қанхор Бурнаниддин алийжанап һәм вәтәнпәрвәрлик роһтики муражиәт-тәклипләрни рәт қилди. Чүнки бу мәсилиләргә у өзи мустәқил жавап берәлмәтти. У басқунчилар қолидики қочақниң хизмитини атқуруштын нери кетәлмәтти. Шунин үчүн Бурнаниддин әлчиләргә бәргән жававида төвәндикі сөзләрни ейтқан: “Биз бу йәрләргә өз ихтияримизчә кәлгән әмәс, Хақани Чин, Амурсананиң ярлиғи бирлә кәлгән. Бу мәрипәтләр уларға бавәр (ишәнч) қилмас, уларға һәм бизләргә мақул болмайдур. Беһуда сөзләр қоюптурлар, биз улук таққа йөләниптурмиз. Хақани Чин, Амурсана саламәт болсун”. Бу қурлар хәлиқ вə вәтән тәғдири тоғрилик

қилчimu ойлимайдыған шәхсийәтчи, сатқун Бурнанидинниң хайнлик қияпитиниң ярқын мисалидур. М.С. Қәшкәрий өз китавида униң һәрикәтлирини әйнә шундақ бағалап, төвәндикі мисраларни нәпрәт билән пүтигән:

Ки нисбәт бабида йоқтур хұнхар,
Ки мән өвлат дәп дүшмәнгәдүр яр.

Бурнанидинниң қанхорлуғи Шәрқий Түркстан пайтәхти Ярқәнтни ишғал қилғанда әшәддий зулумкәшлиги, вәһшилиги техиму намайән болди.

Бу һәктә мону мисралар йезилди: “...Нечкимни нәзәргө кәлтүрмәй, сәркәшлиқ (вәһшилиқ) биллә булаңчилик турди. Бу мусулманларда бару-йоқ нәрсәни бәрмәй чидағай, гәни башларидин, гәни аяқларидин салдуруп алдилар. Рәһим қилмайдурки, бу миқдар қаттиқ савутқа музлап өлүп қалур демәйдур. Гәни аналари құчақларидин балаларини тартип аладур, гәни нәйзә биллә санжип ташлайдур... Ушшак, аяллар налә-зарифа тақәт тутқали болмайдур, жигәрләр хун вә ташлар ерип су болди. Лекин бу дүшмәнләргө әсәр қилмайдур...”

“Муниңдин кейинки аламәт вақиәни пүтмәккә нә өзүм тақәт туталғаймән, нә қәләм бәрдаш қиласығай вә нә қәғәз бәрқаар болмағай...” Бу әһвални көргөн шаир дәрт-әләмни, мун-зарни мәрсийә мисралирида пажиәлик түстә тәсвирилгән:

Көзүмдин қәтрә-қәтрә тинмади яш,
Гүзәр болди дилу-жәни бағир таш.
Қәләм йиғлап һәм әтти синәсин чак,
Һәм андин рой қәғәз болди нәмнак...
Жапа вә жөври йәткүзмәк раваму,
Уқубәт (азап) бирлә өлтүрмәк раваму?

Язғучи вә шаир М. С. Қәшкәрий мунапиқ Бурнанидинни жаһил сопи, дәрвиш, қәләндәр дәп, әйнә шундақ кишиләр тәхткә егә болғанлиғиға чәрхи пәләккә шикайәт қилмақта. “Бәхит әгәр яри берур дәрвишни султан әйләмиш” намлық мисра билән башланған ғәзәлидә әйнә шундақ яrimас, иплас адәмләргө артуқчә иззәт-паравәнлик бериватқан, өзи чүмүлә кәби зәйип болсиму, Сулайман падиша дәрижисигә йәткүзүватқан, өз диярини рәқипләргө тутуп берип, вәйран қиливатқан хайн немишкә шунчилик етирам-абрайға егидур дәп әдип мунажат қилиду. Әйнә шундақ мунапиқ, хайн олтарған тәхттин ваз кәчкин, дәп өзиге “Садиқа үзгил көңүл бу тәхт-бәхт абрайидин” дегән кәскин тәләпни қойиду. Шуниң билән биллә шаирниң лирик қәһримани пәләк гәрдишиниң вапасизлиғидин шикайәт қилиду. Немишкә бизгө, хәлиққә, мусулманларға вапа-

сизлиқ қилисән, биздә немә гуна бар, биз өз зиминызни һимайә қиливатимизғу, немишкө бир милләт иккинчи бир милләтниң қолиға қараш керәк, бу һал қануний мәвжұдатму яки тәжавузчилиқму охшаш налә, мунаҗат, аччиқ соаллар, мұлаһизә-һәқиқәтләр шаир ижадийитиниң асасий мәвқәси болуп қалди:

Бивапа сөн, әй пәләк, барму сениндәк зулмигәр,
Мән шикайәт әйләсем мәккарлиғиндин күн өтәр.
Сөн жаһанға толдуруп залим, жаһил бәдбәхтлини,
Қанчә яхши мәрт, даналар тұну-күни қан ютар.
Зулми пешә чинәкәшләр алди дуниядин орун,
Фәтхи нұсрәтни нәсип әйләп адағымхар етәр...
Бирәһимсөн, бивапа дуния, өзүң жаллат кәби,
Шаһлар, шаһзадәләр һәй дәриғ қанин төкәр.

М. С. Қәшқәрий поэзиясидә миллий-азатлиқ һәрикәтләргө қатнашқанларниң арзу-әқидиси, жасарити өз әксини тапти. Әдипкә хәлиқ тәғдири үчүн күрәшкән һәрбир адәм вәтәнпәрвәрдур. Уларни вәтәнниң әркинлиги йолида өзиз жениниму айимиған жасурлар дәрижисидә мәденийилиди. Әйнә шу хәлиқ қәһриманлириниң образлирини шаир жошқун иззәт-икрам билән гәвдиләндүрди:

Сәпләр ара һәр йәрдә тиғ ураг, жәң чекәр,
Мәниси бу ки жәңгән күни илғанур өрлөр.
Ниммәтлик ерәнләрниң ичиге жош чүшүбан,
Мәйдан ара жылвәи етип синә ярлар.
Жәндин кечип нөърә уруп һәмлә қилибан,
Ширанә, дәлиранә киришип тиғ уурлар.

Шаир М. С. Қәшқәрий гуманистик идеялирини тәрғип қылғанда, бурун өткән мәшһүр тарихий шәхсләрни (Ношурван Адил, Искәндәр, Жәмий, Навайи) ядлайду. Әдип уларниң инсанийәт тарихидики орни вә әһмийити арқилич қөпчиликниң диққитини өз мұлаһизилиригә жәлип қилишқа интилған вә адәмләрни пәзиләтлив үолға үндигән.

Әдип инсанға муражиәт қилип, һечкимниң дилини ағритмаңлар, адәмгә азар бәрмәңлар дәйду. Өз дәвридики жәври-жапани, азап-окубәтни көргән, уларға нәпрәт яғдуруп, ләнәт оқуған Мұһәммәт Садик ой-пикирлирини техиму өзінде қараша көрсеткендегін көрсөттө.

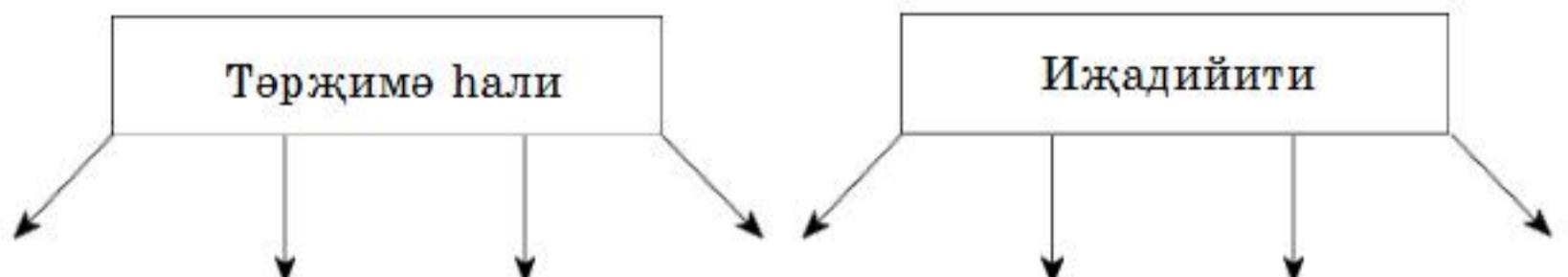
Һәр нәччә жәвру-жапа көлсә пәләк өғяридин,
Бил өзүң дәрдиң ютуп, дүшмәнгә изнар әйләмә.

Мұһәммәт Садик Қәшқәрий уйғур классик әдәбиятиниң тәрәккиятиға өзінде тәнисиңдегі қошқан язғучи, шаир, тарихчи вә алимдур. Бир әсирдин көп яшиған әдип көплигән әсәрләрниң муәллипидур. У XIX ә. башлирида “Тәзкирәи әзизан” китавини қайта ишләп, униңға

“Тәзкирәи хожаган” деген нам қойди. Нурғун жайлири ениқланған вә толуктурулған бу нусха һәккідә XIX ә. иккінчи йеримидә мәшһүр қазақ алими Ч. Вәлиханов униң шәрнилирини рус тилида елан қылди. Буниңдин кейин у инглиз, немис тиллирида көң түрдә шәрниләнгән. Әдипниң “Зубдәтул мәсаил...” (“Мәсилиләр мегизи...”) вә “Адабус салиһин” (“Яхши әдәпләр”) китаплири Оттура Азия вә Түркійәдә бесилип, көң таралди. “Яхши әдәпләр” болса XX ә. бешіда рус тилиға тәржимә қилиніп, иккі қетим нәшир қилинған. Шундақла у тәржиман сұпитидә әрәп тилидин “Тарихи Тәбәрий”, парс тилидин “Тарихи Рәшиди” кәби дунияға мәшһүр китапларни ана тилиға тәржимә қылған. Әйнә шундақ салмақлик бәдий вә илмий әмгәклири билән М. С. Қәшқәрий уйғур мәдәнийити тарихида мunasip орунни егилімектә.

- I. 1. Шаирниң тәржимә нали вә ижадийитини “Кластер” усули арқылы чүшөндүрүңдар.

2. Өсөр қайси тарихий вақиәтеге бегишланған?
3. Шаир қәһриманлар образини қандақ тәриплигөн?
4. “Тәзкирәи өзизан” дастаниниң сюжетини “Вақиәләр теги” усули бойичә төһлил қилиндер.

АБДУРЕҢИМ НИЗАРИЙ (1776—1851)

Әдип ижадийитиниң әһмийити. Абдуреңим Низарий XIX ә. биринчи йеримидә өзиниң бай поэтиклиқ мираси билән уйғур классик әдебиятиның тәрәкқиятиға соң үлүш қошқан мәшһүр шаирдур. Бизниң заманимизға йетип көлгөн униң бәдий өсөрлири уйғур әдебиятиның тарихида алайды орунни егиләйду.

Шаирниң исми Абдуреңим болуп, Низарий (низар — назук, зәйип, ажиз) униң әдебий тәхәллусидур. У Қәшқәр шәһириниң Булақбеши мәһәллисидә туғулған. Мәктәпни тамамлиғандын кейин, Қараханийлар дәвридин мәшһүр болуп келиватқан “Ханлиқ мәдрисидә” (алий оқуш орни) оқуиду. Бу илмий дәргаһта тәбиий,

Абдуреңим
Низарий

ижтимаий, диний пәнләр саһасида чоңқур билим елип, әрәп вә парс тиллирини мукәммәл үгинип чиққан. У мәнир хәттат болғанликтін, көплигән қолязмиларни көчирип, китаппурушлук билән шуғулланған. Әдип өзиниң еғир турмуши, кәсип һүнири һәккидә төвәндикічә язған:

Дияр өһлигө бир пәқири едим,
Заман хәйлиниң бир һәккери едим!
Ки пишем жаһанда китабәт еди,
Аниң һасилидин тиҗарәт еди.

Мәдрисидә оқуған жиллири А. Низарий Шәриқниң улук шаирлири Фирдәвсий, Шәйх Сәъди, Һапиз, Жамий, Лутфий, Навайй, Бедил, Зәлилий, Нәвбәтийләрниң бәдии мирасини пишшиқ үгәнди, нәтижидә өзиниң ижадий маһаритини мукәммәлләштүрди. XIX ə. башлиридин көпчиликкә тонулған шаир шу заманниң мәшһүр әдиплири, билим өһли болған Нәзәр ахунум, Имир Һүсәйн Сәбурий, Турди Феридий, Норузахун Зияй қатарлиқтар билән биллә мәдәнийәт сепиниң йетәкчилири сүпитидә уйғур мәдәнийитиниң риважлинишиға соң һәссә қошти. Кейин Қәшкәр һакими Зуһуриддинниң ордисида кативат ишханисини башқурған. XIX ə. 40-жили болса, өзи оқуған “Ханлиқ мәдрисидә” мудәррис (оқутқучи) болуп, көплигән яшларни тәрбийиләп чиқти.

Низарийниң асасий өсәрлири “Ферiplар һекайити” намлық топламға киргүзүлгән. 1841—1842-жж. түзүлгән бу қолязма топламда шаирниң сәпдаш вә мәсләкдашлири Турди Феридий һәм Норузахун Зияйларниңму өсәрлири орун алған. Низарийниң “Пәрнат — Шириң”, “Ләйли — Мәжнун”, “Мәһзун — Гүлниса”, “Рабиә — Сәъдин” поэмилери көпчилик амма ичидә кәң таралған. Булардин ташқири әдипниң “Чаһар дәрвиш” (Зияй билән һәмкарлиқта), “Зад ул-нәҗат” (“Құтулуш озуғи”) пәлсәпәвий-әхлақий, дин вә этика мәсилилиригә беғишеланған дастанлири, нәпис лирикилири мәлум.

“Мәһзун — Гүлниса” дастаниниң сюжети. Шаирниң муһәббәт мавзусиға беғишеланған үчинчи өсәри ишқи-сәргүзәштилик услугата йезилған, унинда романтизм бесим. Мәһзун билән Гүлниса иккиси түжжарларниң (садигәр) пәрзәнтлири. Бу йәрдики аләнидилік шуниндин ибарәтки, Гүлниса беківалған қызы еди. Дастанниң қисқиң мәзмұни төвәндикічә: Бағдат шәһиридә яшайдыған Ғожа Сәид исимлиқ бир содигәрниң Гүлниса исимлиқ қызы билән ғожа Мәсъуд исимлиқ бир байниң Мәһзун иккиси бир мәктәптә оқуп жүрүп, бир-биригә ишқи чұшүп қалиду. Бир күни Мәһзунниң дадиси һәж сәпиригә тәйярлик көрүп, оғлини өзигә һәмра қилип елип кетиду. Нәтижидә икки яш һижран отиға гириптар болиду.

Әсәрдики асасий персонажларниң бешиға еғир күн чүшиду. Мәһзунниң дадиси һәж сәпиридә аләм билән видалишиду. Ялғуз қалған Мәһзун содигәрлик қилишқа бәл бағлайду. Гүлнисаниң дадисини болса, сода сәпиридә қарақчилар барлық мал-мұлкини булап кетиду. Мәбләғсиз қалған Фожа Сәид гөзәл Гүлнисани шаһниң вәзиригә сатиду. Гүлнисани сетишқа қарап қилған Фожа Сәидниң аяли нәпрәт билән өз наразилигини төвәндикічә изнар қилиду:

Бибиси деди: “Бу нә фасид хиял,
Ени сатса, сизгө өмөсму вабал.
Өзиниң қизини сатарму киши,
Әместур бу иш адимийәт иши”.

Бирак бу аччиқ һәқиқәтни Фожа Сәид хуш көрмігән. Мана мошу пәйттин та дастан тамам болғичә Гүлнисаниң бешиға кәлгән дәрт-әләмләр жаңлиқ вә рошән тәсвирләнгән. Дастанда қәһриманларниң тәғдири нурғунлиған сәргүзәштиләр жәриянида ипадилинип, муәллип оқурмәнләрни сәяһәтләргә башлап, әжайип вә ғәрайип наят мәжүзилири һәм тәбиәт һадисилири билән тонуштуриду. Шәһерму-шәһәр жүрүп, тапавәт көпәйтип, өз жутиға қайтип кәлгән Мәһзун Гүлнисаниң вакиәсини аңлат, вәзирниң алдыға бариду. Вәзир қизни өз некасиға елиш мәхситидә сетивалған еди. Лекин Гүлниса унинға бойсунмайду. У вәзирни болса хәнжәр билән уруп яридар қилиду. Униң қолидики бу хәнжәр Мәһзунниң болуп, у сәпәргө кетиши алдиды Гүлниса уни хатирә сүпитидә елип қалған еди. Әслидә қиз өз бешиға бирәр күлпәтләр чүшкідәк болса, шу хәнжәр билән өзини һалак қилишқа тәйяр еди. Гүлнисаниң қарши болғинидин ғәзәпләнгән вәзир қизни дарға есишни буйруйду. Бу хәвәрни аңлиған Мәһзун наятни тәрк қилип, өзи есилип өлүвалмақчи болиду. Мәһзунниң хизмәткари Гүлнисаниң тириклигидин хәвәр тепип, Мәһзунни өлүмдин сақлап қалиду. Вәзирниң қилмишини сарайдикі хизмәткарлар падишаңқа йәткүзиду. Падиша мәликә Гүлнисани дәрру өз сарийға кәлтүриду. Мәһзун Гүлнисани көрүш мәхситидә сарайға келиду. Мәликә Мәһзунға ашиқ болуп қалиду. Гүлнисани Мәһзунға көрсәтмәсликкә һәрикәт қилиду. Бир күни Гүлниса Мәһзунниң алдыға тәсадипи кирип қалиду. Мәшүғини көргөн ашиқ Мәһзун мәликә билән биллә болалмайдығанлиғини ейтип, сарайдин чиқип кетиду. Ғәзәпләнгән мәликә Гүлнисадин өч елиш мәхситидә уни ичигө озук-түлүк селинған сандуққа селип, дәрияға ташлаветиду. Мәшүғи тоғрилиқ бу хәвәрни аңлиған вә өз муһәббитигә садиқ болған Мәһзун өзини дәрияға ташлайду. Уни акула белиғи жутуветиду. Бу акулини тутқан белиқчиниң оғли болуп, бир күни базарға белиқ сетишқа барғанда, у йәрдә дәриядин

чиқирилған сандуқ ичилики Гүлнисани сетивалиду. Шундақ қилип икки ашиқ-мәшүк еғир күнләрни бешидин кәчүрүп, ақивәттө бәхиткә еришиду.

Гүлниса ирадилик вә садақәтлик образ. У қул болсими, өзиниң инсаний һоқуқи үчүн дадил күрәшкән сима. У еғир мәшәқәтләргө, зомигәрликкә, зулумға дучар болсими, лекин өзиниң һар-номуси, ғурурини дәпсәндө қилғузмайды. Мисилсиз жәври-жапаларға, хорлуқларға қарши шиддәтлик күрәшни зади тохтатмайды. Уни дарғиму асиду, сандуққа селип дәрияғиму ташлайды, у деңиз һалакитигиму учрайду. Әң ахирида Гүлниса һәтта Мисирниң падишасими болиду. Бирак жудалиқ гирдабидики Гүлниса дости Мәһзунни тепиш һәриkitини тохтатмайды. Мәһзунму мәһбубиси охшаш садақәтлик, вападар дилкәштур. Уму өз муһәббити йолида пүткүл байлиғини сәрип қилған, һаятниң түрлүк-түмән һалакәтлири кишини синаққа алиду. Буниңға чидам керәк. Шаир бу тоғрилик мұлаһизә жүргүзгөндө, төвәндики мисраларни язған:

Жаһан бивападур, бурадәр, билиң,
Ки дун өһли бирлө көм үлфәт қилиң.
Чу меңнөт билә өй болғай өдәм,
Фәна дәһригө өсла қоймаң қәдәм.
Болур чөрхдин йүз түмән һадиси,
Һәр ишқа болуп бирнемә баници.
Йетәр мунда өһли вапага жәфа,
Әләмгә гирифтарлар өһли вафа.

Абдуреһим Низарийниң төрт дастаниниң ичидә пәкәт мөшү әсәридә яшларниң муһәббити тәнтәнигә еришиду, қалғанлири пажиәлик аяқлишиду. Әсәрниң мундақ тамам болуши һәрбир китапханни хұрсөнт қилиду. Чүнки инсанға бәхит-саадәт, хошаллиқ, теч һаят керәк.

А. Низарий өзи яшиған дәвридики оқубәтләрниң паравән һаят билән орун алмаштуридиғанлиғиға ишәнчә билән қарайду. Униң бу хилдики ой мәхсәтлирини “Мәһзун — Гүлниса” дастанидики мәнтиқий хуласиләрдин толук чүшинишкә боиду. Низарийниң мәзкүр әсәридә ишарә қилинған жұпа, зулум йоқулиши мүмкін дегендеген үмүттө болған. Әдипниң мундақ арзу-арманлири мәзкүр дастанда өз әксини тапқан.

“Рабиә — Сәъдин” дастанидики қәһриманлар. Шаир бу әсәридә шу дәвирдики ижтимаий адаләтсизликни соң маһарәт билән әкис әттүрди. Шәриқ хәлиқлири, жүмлидин, уйғур хәлқи арисида кәң таралған сюжетлар асасида язған дастанлириға қариғанда Низарий өз көзи билән көрүп, реал вақиәтә асаслинип язған “Рабиә — Сәъдин” дастанида соң утуққа егә болди вә өзиниң йүксөк әдиплик маһаритини намайиш қилди. Шаир мана шу дәвирдә хан вә байларниң пәкәт

кәйпи-сапа, әйши-ишрәт билән мәшғул болидиғанлиғини көрди. Шуниң үчүн өзиниң өткүр қәлімини кимгә қаритиш керәклигини яхши чүшәнді. Шаир бу дастанида “ситәмгәр жаһанға” жиддий наразилиқ, отлук нәпрәт яғдурди.

Дастанда асасий ижабий қәһриман — өзиниң һоқуки үчүн күрәш қилидиған — Рабиә. Қийин күрәшләр, еғир жәври-жапалар нәтижисидә Рабиәниң сөйгини Сәъдин вапат болиду. Сәъдин вапатидин кейин шаир барлық күрәшни Рабиәниң үстигә жүкләйду. Бу күрәш, әлвәттә, йүзлигән, миңлиған Рабиәләрниң күриши еди, аял-қизларниң өз азатлиғи үчүн жаһаләт дуниясиға вә хурапәткә қарши күриши еди. Рабиә жүръәтлик, вападар, вижданлик, өз азатлиғи үчүн қәтъий бәл бағлиған уйғур қизлириниң образидур. Умумән, мундақ күрәшчан аял обризиниң әдәбиятимизда әкис әттүрүлүши көптин бери күтүлмәктә еди. Мана шунлашқа шаир өзиниң алдиға әсирләр давамида пүткүл ажызлар — қиз-аяллар әһлини құл сүпитетидә пайдилинип кәлгән өзгүчиләр вәкиллирини паш қилиш, азатлик үчүн күрәш мәйданиға чиққан аддий уйғур қизиниң обризини яққал гәвдиләндүрүш вәзиписини қойған еди.

Дастаниң бешида шаир Низарий өз муһәббитигә садик, чирайлиқ, дилкәш қизниң обризини бериду. Рабиә өз яри Сәъдин билән йошурун учрашқанда, қечип кетишкә рази екәнлигини қәтъий билдүриду. Иш қилип бәхитлик болушиға, “мурадиниң гүли ечилишиға” бир илаж издәйду, шуниңға тиришиду. Бирақ “ситәмгәр жаһаннин” буниңға йол қоймайдығанлиғиға налә қилиду. Сәъдин вапат болғанда, Рабиә өз муһәббитиниң Сәъдин билән биллә кәткенини, Сәъдингә болған муһәббитини анисиға мәрданә баян қилиду. Ашиғини ахирқи сәпәргө өз қоли билән узитиш бу яқта турсун, һәтта рәқипләр дәрдидә қәбригә берип гүл қоялмайду. Мана бу вакиәләрдин кейин дадиси Яқуп Рабиәни чапсанирақ әргә беришкә алдирайду. Рабиә амалиниң баричә қаршилиқ көрситиду. Шаир Яқупни зомигәр залим сүпитетидә тәсвиrlәп, Рабиәниң болғуси йолдиши болса Жабирни қарға-құзғунға охшитиду:

Күйөв болди ул түн бәси шадман,
Болуп Рабиәниң йүзи зәфиран.
Қонай деди гүлниң йүзи үзрө зағ,
Тутуп гүл өзини явутмай йирақ.

Рабиә Жабирниң өйидин қечип, мундақ некаға, зулумға қарши чиқиду. Униң атиси һәтта өз қизини өлтүрүштинму қайтматти. Шаир бу йәрдә Рабиәниң қәһриманлиғини, қәтъийлигини техиму жукури көтириду. Дастаниң өң пажиәлик, лекин көтирәңгү роһ билән йезилған күчлүк йери, кульминациялық нүктиси — Рабиәниң өлүм

алдида дәрия бойида ейтқан монологи. Рабиә жаһаләт дуниясидин, хурапәттин қутулиду, амма бу қутулуш пажиәлик қутулуш. Әлвәттә, Рабиәниң мундақ “қутулushi”, қәтъийлиги һәрбир китапханға күчлүк тәсир қилиду:

Ая чөрхи залим түгөнди ишиң,
Будур өнді ишқ әһлигө қилмишиң.
Сениң кариш олди жафакарлиқ,
Ки йоқ сөндө һөргиз вафадарлиқ.
Әзәлдин әбәд кимгө қилдиң вафа,
Вафа әһлигө сөндін йәтти жафа.
Қилип ишқ ели күндүзни кечө,
Қара шам етип һалини өзгичө.
Нәсип өтмәйин вәсли өйядынини,
Жұдалиқ таши сундуруп жамыни.
Ая көк бу һалимға бир дәм құлұң,
Ки дәвр әйләбан башимә өргүлүң ...

Рабиә үчүн бу өлүм әмәс, бәлки той. У пүтүн ашиқтарға муражиәт қилиду. Пәрнат, Мәжнун, Вамук вә башқиларни жигит қолдиши болуңлар дәп муражиәт қилиду. Ширин, Ләйли, Үзра вә башқиларға шохшох нахшиларни ейтиңлар, бу той-тамашини қизитиңлар дәп муражиәт қилиду. Бу тамаша башқичә, йәни “йеничә тамашә” дәйду. Бу жайда шаир қәһриманиниң ғәлибанә хитабини раса өвҗигә көтириду:

Ая Ләйли той башлаңыз бу кечө,
Ки қилсун тамаша жаһан өзгичө.

Шаир кәлгүсигә зор үмүт-ишәнчә билән қариған. У шундақ өзгичә тамашә, йеци, парлақ жаһанни үмүт қилатти. Шаирниң дастанни йезиштин бурун алдиға қойған мәхситиму әйнә шуниндин ибарәт.

Дастанда Сәъдин асасий қәһриманларниң бири сүпитидә тәсвирлиниду. Сәъдин — дехан оғли, кәмбәғәл хәлиқ вәкили. Мана, шунин үчүн, Сәъдинниң ата-аниси әлчилиkkө барғанда Яқуп қизини бәрмәйду. Яқуп өз қизини байға бериш үчүн интилиду. Сәъдин — сөзиниң һөддисидин чиқалайдыған, вападар жигит обизи. Бирак Сәъдингә Рабиәдики охшаш жүръәт, қәтъийлиқ йетишмәйду. У диний етиқатларға ишинип, өвліяларға сиғиниду. Кечә-күндүз тартқан жапалар нәтижисидә тәңсизлик жәмийәтниң қурвини болиду. Лекин Сәъдин өз яриға садақәт, өзгө яр тоғрилиқ ойлапму қоймайдыған жигит. Рабиәгә болған қызғын муһәббитини һечқачан совутмайды. Рабиәсиз наят кәчүрушни халимайду. Мәсилән, ата-аниси, туққанлири һәммиси мазарға келип, Сәъдингә ялвуруп, несиһәт қилип, өйигө елип кетиду. Дадиси: “Башқа қызларму барғу, шуларниң бирини елип берәйли” дегәндә, Сәъдин төвәндикичә жавап қайтуриду:

Деди зар йиғлап: “Билиң, өй ата,
Бу йәнлиғ деген сөз ерур көп хата.
Ана тәң болалмас қуяш бирлө ай,
Дағи яхшилар бар деген сөзгө вай.
Әгәр болмиса ул муйәссәр маңа,
Ки һижран отидур муйәссәр маңа.
Тапалмисам гәр висалин аниң,
Ерур бәски көрсөм жамалин аниң.
Фәна болсам андин ерурмән риза,
Мени натөванға өлумдур саза”.

Сөздин яр дәрдидин 1834-жили вапат болиду. Бу болса чин муһәббәт үчүн, садақәтлик үчүн дастандики биринчи құрван еди. Сөздинниң атиси Ибраһим, аниси, Рабиәниң аниси вә башқилар көпчилик яшларниң бәхти үчүн, уларниң ишиға ярдәм қилды, чүнки уларму жаһаләт дуниясиниң зәнирини күндә тетимакта еди. Уларму қолидин кәлгиничә жаһаләткә қарши қуришиду.

Низарий Рабиәниң атиси Яқупни зомигәр, залим, қатил сүпитидә тәсвирләйду. У қизиниң көңли билән һесаплашмайдыған, байлық вә зулумдин башқа нечнәрсии биләлмәйдиган ачкөзниң обизи. Сөздин билән Рәбиәниң шундақ балаға гириптар болушыға сәвәпчи Яқуп вә Жабирдур. Улар бу икки яшниң бәхтини тосиди, баһарини ғазаң қилды. Жабир деген сөзниң мәнасиғила нәзәр ташлисақ, у сөзниң “Жәвир-зулумдин” ибарәт екәнлиги һәммигә мәлум. Шаир бу намни сәлбий қәһриманниң әшәддий қияпитини техиму рошән гәвдиләндүрүш үчүн әттәй пайдиланған.

Шаир өз дастаныда ата-аниниң пәрзәндигә болған меһрини, көйүмчанлиғини вә балиниң ата-анисиға болған һөрмәт-иззитини, миннәтдарлиғини устилиқ билән интайин тәсирлик бериду. Бу орунда шаир уйғур хәлқиниң ата-анини, чоңларни һөрмәтләш охшаш алийжанап урпи-адәтлиридин яхши пайдиланған. Рабиәниң монологидики кәчүрүм сорашлири буниңға мисал болиду яки болмиса, Сөздин вапат болған вақтидикі ата-анисиниң пәрияди китапханға наһайити қаттық тәсир қилиду:

Ата сәйін тиғи билә бағри чак,
Ана һәм йүзини етип зәхминак.
“Дилим раһәти һәм бәдән қуввәти,
Һаятим нәсими көңүл илпәти.
Ки сәнсиз маңа бу маканда нә бар,
Гадалиқ йолини қилай ихтияр.
Маңа лазим әрмәски таза либас,
Кулан бирлө жәндә қилай илтибас.
Вапасиз жаһандин макансиз етәй,
Сағинсамки ятқан йерини өпәй”.

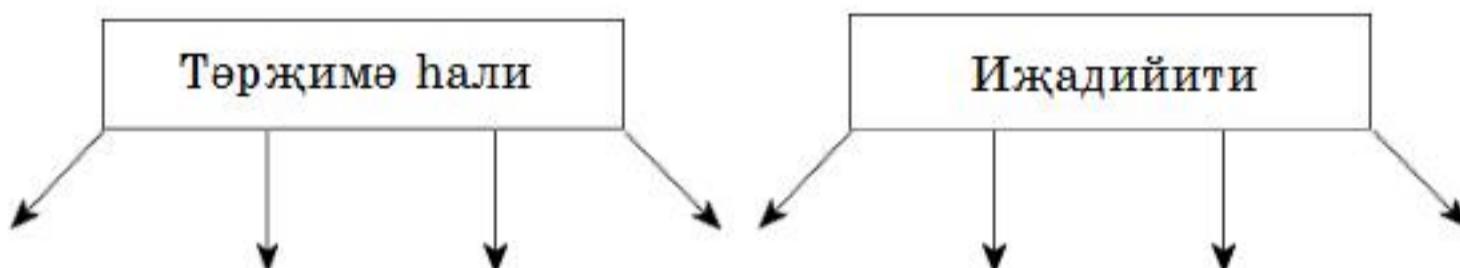
“Рабиә — Сөздин” дастани уйғур мәдәнийити тарихида әдебиятимизниң йүксилишидин, йеци тәрәққият басқучига көтирилгәнлигидин дерәк бериду. А. Низарийниң дастанлиридики пажиәлик вақиәләрни хәлиқниң тәғдири билән чәмбәрчас бағлиқ дәп қараш керәк. Әдипниң әсәрлиридә уйғур хәлқиниң ой-пикри, арзу-армини, әркинликкә интилишлири өз өксини тапқан. Шаир пүткүл ижадий паалийитидә хәлиқни жаһаләттин азатлиққа, өз дәвриниң қара түнидин йорук дунияға елип чиқиш үчүн күрәшти. Бу күрәштә сөз сөнъеткари оптимист болған, у көлгүсигө өздөң үмүт бағлиған.

Қараңғу билән нур қилди талаш,
Ки зулмәт ара ғалип олди қуяш.

Абдуреһим Низарий өзиниң әдебий мираси билән уйғур хәлқиниң мәшһүр пәрзәнтлири арисидин мунасип орунға егө болди. Чүнки инсанпәрвәр шаир өз ижадийитидә хәлқимизниң миллий роһини гөвдиләндүрди, шу дәвир мәвжұдатиниң бәдий мәнзириесини яратти.

- I. 1. Шаирниң тәржимә һали вә ижадийитини “Кластер” усули арқылы чүшөндүрүүлдер.

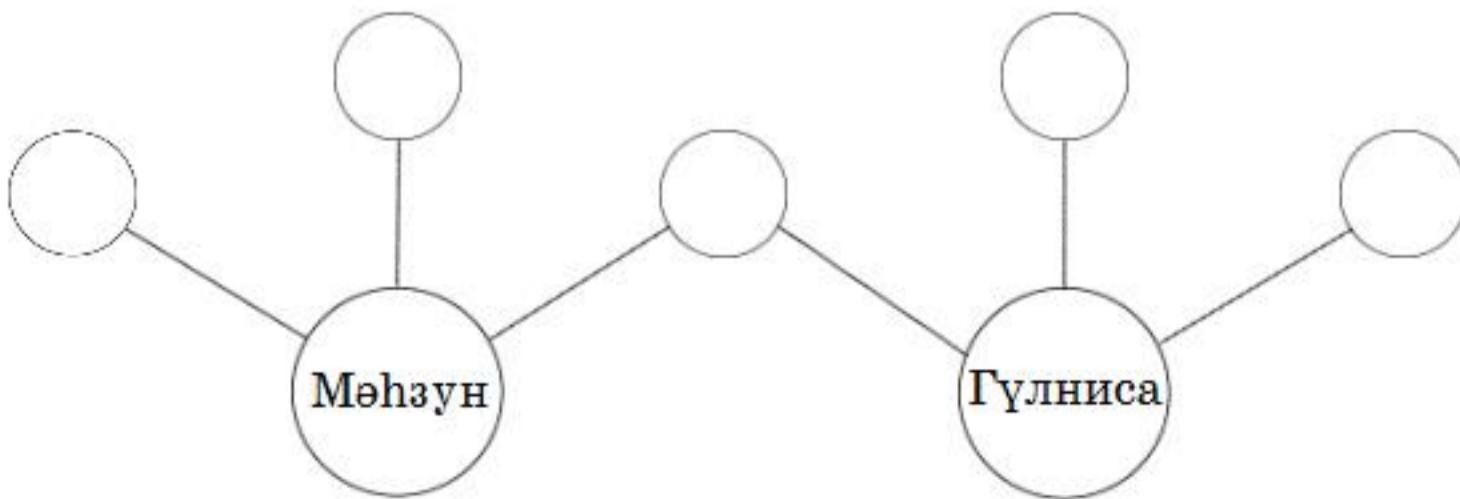
2. Абдуреһим Низарий ижадида реализм злементлириниң көрүнүши. “Мәһзун Гүлниса” дастанини оқуп, мәзмунини төвөндикі планға аласлинип ечип беріңдер.
3. Дастанниң баш идея, мәхсити немидө?
4. Шаирниң “Мәһзун Гүлниса” дастанда адил падиша обризини яратқан лиғиға көзқаришиңдар қандақ? Падишаларниң шундақ болидиганлиғиға ишинәмсиләр?

- II. 1. Бүгүнки күндө Гүлнисадәк ирадилек қыздар барму? Топлар билән пикерлишип, өз ойлириңдерни ейтиңдер.
2. Дастанниң романтизм усулида йезилишиға немә сөвәп болди?

- III. 1. “Қош диаграмма” усулини пайдилинип Мәһзун билән Гүлнисаға мүжәз намә беріңдер.

2. Романтик сөзигө Синквейн түзүндлар.
3. “Рабиә Сөъдин” дастанида тәсвиirləнгөн вақиә.
4. Рабиә вә Сөъдинниң мәхсөт-мурадыға йәтмигөнлигигө немә сәвәп болди?
5. Икки яшниң пажиәлик муһәббити.

IV. 1. “Ңекайә хәритиси” усули арқылы “Рабиә Сөъдин” дастаниниң вақиәлирини пәйдин-пәй жайлаштуруңдар.

2. “Рабиә Сөъдин” дастани силәргө яқтиму?
3. Арминиға йетелмігөн икки ашиқниң наяты өлүм билөн аяқлашқанлигига қандақ қарайсиләр?

V. 1. Бұгүнки күндө ата-анисиниң мәйли билөн турмуш қуридиғанлар бар, — дегендеген пикиргө силәр немә дәп жавап бәргөн болаттыңдар?

2. А. Низарий реализм принципи бойиче феодализм жәмдийитиниң типик вәкиллири, дәп кимлөрни көрситиду?

3. Төвөндікі схемини пайдилиніп, қәһриманларға тәриплімә берінділар.

Дастандықи қәһриманлар	Қәһриманларға тәриплімә	Мәтиндін дәлил
Сөъдин		
Рабиә		
Яқуп		
Жабир		
Рабиәниң аниси		
Ибраһим		

VI. 1. “Мениң сөйүмлүк қәһриманим”

2. “Ишқи муһәббәт” мавзулириға өдәбий әссе йезиңдар.

БИЛАЛ НАЗИМ (1825—1900)

Әдип ижадийитиниң әһмийити. Билал Назим уйғур хәлқиниң мәшһур намайәндиси, XIX әсир уйғур шеирийитиниң таждар пешиваси, йеңи реалистик өдәбиятниң асасчиси вә заманивий уйғур өдәбий тилиниң нулині құрғучилириның бириудур. Шаирниң исми: Молла Билал бин Молла Йұсүп, у тәхминән 1825-жили Фулжа шәһириниң Қазанчи мәһәллесидә намрат моздуз аилисидә дунияға көлгөн. У он бир яшларға киргөндә дадисидин житим қалған вә акиси Жалалидинниң тәрбийисидә болған, Қорғас “алтунлуқум”

Билал Назим

йәни Туғлуқ Төмүрхан мазири йенидики “Бәйттүлла” мәдрисидә он бир жил оқуған. Дадиси турмушниң еғирчилиғиға қаримай, оғуллири Жалал билән Билалға чоңқур вә һәртәрәплимә тәрбийә бәргән. Шунлашқа Билал Ғулҗинин мәктәп вә мәдрисилиридә пухта билим алған вә Әрәп вә парс тиллирини һәртәрәплимә үгәнгән. У Оттура Азия вә Шәриқ хәлиқлириниң улук намайәндилириниң әсәрлирини оқуп, бәдий услуплиридин әтраплиқ пайдиланған. У 14—15 яшлирида рәсмий шеир йезишқа башлиған.

Шаирниң 26—27 яшлирида язған “Ғәзәлият” намлиқ лирик әсәрләр топлимини 1852-ж. аяқлаштурғанлиғи мәлум. Униң ижадийәт ғәзнисидә көплігән ғәзәл, рубай қатарлық жанрлар қатарида “Фазат дәр мұлки Чин” — “Чин мұлкигә қарши күрәш”, “Чаңмоза Йұсупхан”, “Назугум” вә башқа әсәрлириниң егиләйдиган орни алғандар. Шаир уйғур шәриқ әнъәнисидиқи классицизм билән реализм услуплирини бирләштүргән. XX әсирдин башлап, уйғур әдәбиятида әйнә шу икки әдәбий еқим қош шәкилдә бир-бирини толуклап көлмектә. 1882-жили Билал Назим Йәттисуниң Яркәнт Бүгүнки Қазақстан Жүмһурийити) шәһиригә умумий пухралар билән көчүп чиқип, “Нижрәти мөмүнан” намлиқ тарихий китап язған. Амма бу қиммәтлик илмий мәнбә бизниң дәвримизгичә йетип көлмиғән. Бу әсәрләр Билал Назимни өз хәлқимизгә талантлық шаир сүпидә тонутқанлиғи үчүн, у роһлинин, техиму чоң паалийәтләргө тутуш қылған. Әдип “халақтар мени шаир дегәйләр, нечүк билгәй көңүлдә муддиани” дәп алғандар пәхирләнгән.

Билал Назим яш вақтида ғәзәлләрни көп ижат қылған. Уларда тәсәввуф әнъәнилири наһайити зор орунни егиләйду. Униң ишқимуһәббәт лирикилирида қәһриман бүйүк наарәтлик түйғу вә сөйгү гөзәллиги, құдрити билән изгүлүк ихласида тәврәнгән, униң лавлиған жүрәк симаси гәвдилік яритилған.

Мән Или шәһридә көрдүм вәһ өҗайип бир пәри,
Нә пәридур мәһвишиким һур сүпәтлик дилбәри.
Духтәридур жылвәлик назу-кәрәшмә бирлә ким,
Қойдиләр нагәһ қәдәм ул кочидин базар сәри.
Кәйнидин сүръәт билә бардим көрәй дәп йүзини,
Нагаһан ачти йүзини ул саадәт әхтәри.
Һәр киши вәсфин ешитти ишқида болди өсир,
Һәм Билалий тәлбәдур, ушбу өсирләрниң бири.

Униң “Әй, муқәддәс руһ ярим...” деген ғәзили интайин йүксәк манарәт билән йезилғанлиғи қәйт қилинған. Буниндин биз яритилған

дунияниң тәңдиши йоқ гөзәллигиниң етирап қиливатқанлиғини көрүмиз. Бу улук бир гөзәлликкө ишқ бағлиған шайр, униңға чин мәнисидә вападарлық билән садақәтликниң лазимлиғини тәқитләп, һәтта уни шәрһиләшкиму ажыз екәнлигини баян қилиду:

Қайси тил бирлө сениң вәсфиңи мән өйләй баян,
 Қайси йүз бирлө сениңсиз сәйрәйи гүлзар етәй.
 Қайси көз бирлө сениңдин өзгәни мән көзләйин,
 Қайси пайым бирлө сөнсиз кочида рәфтар етәй.
 Ейтадурки бу Билал, әй маһирай қайси бириң,
 Бу пәләкниң зулмисидин мән саңа өшъар етәй.

Әдип әсәрлириниң идеяйи қатлими вә бәдий концепцияси. Уйғур хәлқи XIX әсирдә өз азатлиғи вә мустәқиллиги үчүн көплигән күрәшләрни елип берип, тарихий тәғдири техиму мурәккәпләшти. Амма цин (манжур-хитай) мустәмликичиригиниң хорлук-зораванлық зулумлири һәддидин ашти. Уйғур хәлқи жаһаләт қараңғулиғига мәһкүм қилинди. Бу зулум-камситишларға һәргизму чидап болматти. Көплигән қозғилаңлар басқунчилар тәрипидин қанлық бастирулуп туратти. Һәтта 1826-жили манжур-хитай императори Даванханниң Хитайчә Дао Гуан) чиқарған пәрманида “бизниң әскәрлиrimизгә қарши чиқидиғанларни қирип ташлаңлар” дәп буйруқ бәргән еди.

Шуңлашқа хунрез цин һәрбий әмәлдарлири Жанаңгир ғожа башчилиғидики қозғилаңни мәғлубийәткә учритип, Қәшқәрийә аналисини қирип ташлиған. Көплигән аилиләр һәр тәрәпкә питрап, пәрғәнә, бәлх вә кәшмир тәрәпләргә қечип кетишкә мәжбур болған. Әсиргә чүшкән уйғур аяллирини құл қилип, әскәрләргә бөлүп берип, ят жутларға палиған. Көплигән яш жумранларниң жүрәклири можулуп, мәйүсләнгән. Әйнә шундақ шәпқәтсиз пажиеләр йүз бәрсими, амма уйғур хәлқи неч қачан боюн әтмигән, роһи вә ирадиси сунмиған, миллий азатлиқ күрәшлирини нечқачан тохтатмиған. XIX әсирниң иккінчи йери-

Шәриқшунас алим Пантусов уйғур классик шайрлири Б.Назим, С.М.Қашый вә Н.Ахунов в.б. билән Гулжә, 1881-ж.

Манжур-хитай чериклириниң мәшиқлиниш жөрияни

мида Йәттишәрдә йәнә қозғилаң партлап, унинға Яқупбәг рәhbәрлик қилған.

Амма бу қозғилаңму қанлиқ бастурулған. Хунрез Зо Зунтаңниң әскәрлири уйғур аһалириниң тәң йеримини вәһшиләрчә қирип түгәткән. Бу пажиә уйғур хәлқиниң тарихидики дәсләпки әң дәһшәтлик геноцид (қанлиқ қирғинчилиқ) болуп несаплиниду. Пүтүн Қәшкәрийәни зулмәт қапладап, сөрүн қисмәт һөкүм сүргән. Бундақ беваситә уттур ирқий қирғинчилиқ дуния тарихидimu az учришидиған әһвал. Шунлашқа бу пажиәләр уйғур хәлқиниң чонқур қәлб ярисиға айлинип, журигидин тохтимай қан еқип турған. Бу қанлиқ пажиә һәккидә қазақ хәлқиниң данлиқ алими Чоқан Вәлиханов көп мәлumatларни қалдуруп кәткән.

Яқупбәг Бәдәвләт
(1820—1877-жж.)

Әйнә шундақ турұғлуқ, бу вақиәләр уйғур хәлқиниң өзлүк-кимлиқ чүшәнчесини техиму мустәһкәмлиди, аилә-тәвабәт қарашлирини мүкәддәс уқымларға айландурушқа башлиди. Уйғур хәлқи әркинлигини берип қойсиму, өз ара уюшуш чарилирини кәң қанат яйдурди. Мәшрәп уйғур жәмийитидә йеңи мәзмунға егә болуп, унин тәсир даириси кәнәйтти. Или уйғурлириниң наятида жигит беші бирлиги

вужутқа кәлди. Бу өз ара иттипақлишишниң әң мұним чарәтәдбирлиригө айланди. Уйғур аяллириниң зиммисигиму соң ижтимай тәләпләр чүшти. Уларму өз ара уюшушқа адәтләнди. Үмумән, уйғурларниң ижтимай вә мәдәний еци-мәпкүрисидә қедимиң әждағатлиримиздин мирас қалған қәһриманлық, батурлук вә қорқумсизлик еқидилири умумийзлүк ойғанды. Дәріеңиң, мәзкүр әнъениләр уйғур кимлигиниң асаси болуп қалды.

Уйғур хәлқиниң мәшһур шаири вә мұтәпәккүри Билал Назим әйнә шундақ дәвирдә яшап, ижадий паалийәт елип барған. Өзиму миллий-азатлик һәрикәтләргө қатнишип, өз хәлқиниң истиқлали үчүн күрәшкән. У яш вақитлиридин тартипла, хәлиқ қәһриманлириниң наяты һәкқидә, Жаһангир, Назугум вә шундақла уйғурларниң азатлиғи, вәтәнниң мустәқиллиги үчүн күрәшкән вә шу мүкәддәс күрәшләрдә қурван болған шәхсләр тоғрилиқ мәлumatларни топлиған. Шаир өзи аңлиған һәрхил һекайә вә ривайәтләрни әқил таразисидин өткүзүп, кейинки әвлатқа йезип қалдурушқа тиришқан. 1863-жили пүтүн Шәрқий Түркстан хәлқи қозғилип, Қучар, Қәшкәр, Или тәвәсидә манжұр-хитайларға қарши наһайити соң миллий-азатлик күрәшлири партлиниду.

Бу һәрикәтләр миллий-азатлик түс елип, әркинлик вә мустәқиллик байриғи астида жүргүзүлгән умумхәлиқ күриши еди. Бу қозғилаңларға кәң амма билән биллә уйғур шаирлири, тарихчи зиялилири иштрак қилған. Болупму Молла Шакир, Садир Палван, Сейит Мұһәммәт Қашый, Ашурахун Фәрибий, Мұһәммәт Салих Ярқәндий охшаш шаирлар, Муса Сайрамий, Мұһәммәт Аләм, Һажи Йұсүп кәби тарихчи зиялилар роңий вә мәнивий мәдәт бәрди. Билал

Уйғур қозғилаңчилири

Назимму әйнә шу әдипләр охшаш қозғилаңциң ғайәвий-роһий мәдәткариға айланди. Бу күрәшләрдә әдип егир жараһәтлиниду, акиси Жалал вапат болиду. Шаир акисиниң қазасиға бегишлап шеирмәрсийә йезип, өзиниң орни толмас қайғу-һәсритини ипадиләйду.

Дәрһәқиқәт, тилға елиниватқан бу әдипләр өз хәлқиниң наятида йүз бәргән муһим сәясий вә тарихий вақиәләрни өтраплик муләхизә қилип йезип қалдурди. Шунлашқа бүгүнки күнгө онлиған дастанлар, тарихий китаплар, хатириләр йетип кәлди. XIX əсир уйғур хәлқиниң қәһриманлық наягини әкс өттүрүп бәргән, әйнә шу өсәрләр ичидә Билал Назимниң “Фазат дәр мүлки Чин” намлиқ көләмлик дастани соң әһмийәткә егидур. Чүнки шаир униңда миллий-азатлық қозғилициға паал қатнашқан авам хәлиқниң қәһриманә типик облизини вұжутқа кәлтүргән.

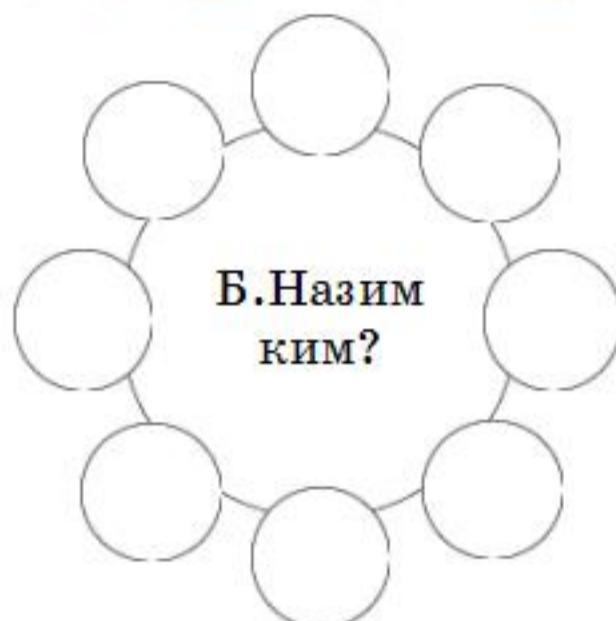
- I. 1. Билал Назим ижадийитиниң тарихий әһмийитини немидө?
2. Шаирниң ижадий төһписи һөккідә ейтеп берінділар. У қандақ өсәрләрни яратқан?

- II. 1. Шаирниң ижадий паалийитини “Мән билимән усули” билөн бир жүмлидин ейтеп чиқындар.
2. Билал Назим өсәрлириниң бәдиий концепциясини ениқлаңдар. Әдип сәясий-ижтимаий вақиәләр тәсирігө учридиму?
3. Уйғур хәлқиниң миллий қәһриман қызылириниң бири ким?
4. Абдурасулбәгниң облизини тәриплөңдар. Әдип униңға қандақ баға бериду?

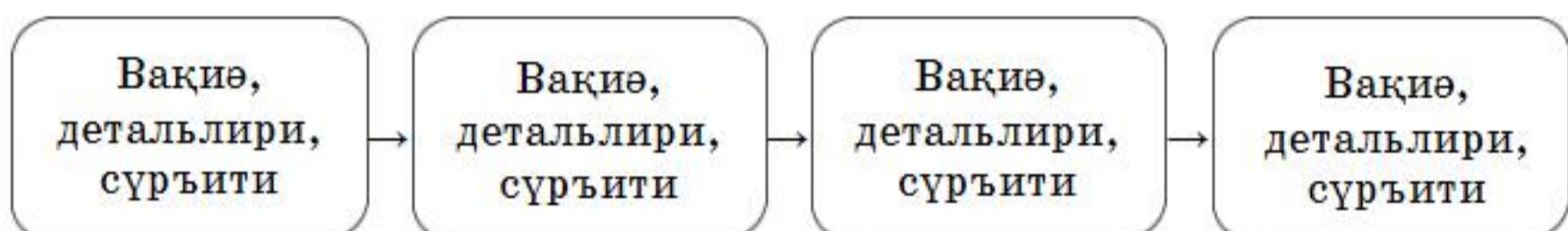
- III. 1. Авам хәлиқниң типик образи дегөн ибарини қандақ чүшинисилөр?
2. Билал Назимниң хәлиқ, вәтән һөккідіки көзқарашлири қандақ?
3. Б. Назимға бегишлап кимлөр қәләм тәврәтти?
4. Фәзәллирини ипадилик оқуңдар.
5. Топлаштуруш усули Б.Назим ким?

6. Йұсупхан образыға Синквейн түзүнлар.

IV. 1. “Некайә хәритиси” усули арқылы “Чаңмоза Йұсупхан” дастанидикі вақиәлөрни пәйдин-пәй жайлаштурундар.

2. Синквейн. Чанмоза Йұсупхан

“Фазат дәр мұлки Чин” дастаниниң бәдий концепцияси вә образлар түркүми. Билал Назим өзинин мәзкүр әсәрини 1876-жили июнь ейининде ахирилирида аяқлаштурғанлиғи мәлум. Әгәр 1864-жили Или тәвәсидә йүз бәрген миллий-азатлик қозғилисінде бегишланғанлиғини нәзәрдә тутсақ, шаир тарихий фактларға асаслинин, XVIII әсирниң иккінчи йеримиде Шәрқий Түркстанниң манжурхитай мұстәмлимиқисигә чүшүп қалғанлиғини, әйгө шуниндең кейин өз мустәқиллиги үчүн нәччә мәртә қозғалғанлиғини атап өткән. Әйнә шу вақиәләрдин кейин уйғурларниң ата-маканида зулумситәм, адаләтсизлик, миллий жаһаләт, езиш-езилишларниң һөкүм сұруватқанлиғини яққал реал, хәлиқпәрвәрлик түйғуда типикилиқ тәсвирилгән. Уйғур хәлқи өз мустәқиллигидин айрилғандын бері, қуллуқниң вә еғир турмушниң зәрдавини тартип, һәтта миллий камситишлиарға дайим дучар болуп көлгөн:

У дәмдин бу дәмгө ки йүз нәччә йил,
Ки хақанға хизмет қилип мунчә йил.
Қилип куфри мәмүнгө зулми-ситәм,
Алип арпаю-буғдай, қонақу, дирәм.
Ки һәддин ешип куфрилар зулмиси,
Хитайдың жапалар көрүп хәлқ бәси.
Мудам нұқрә-зәрлөр алип байидин,
Ки тартип алип байлар тайидин.
Фәқирләр өлүмни көрүп яхширақ,

Сипаһлар фәқирни уруп көп таяқ.
Хитайлар бу қисмida өйлөп сиtəm,
Баласини сатип алурлар дирəм.
Чидалмай бу куфрилар зулмиға,
Рəая чидалмай таяқ ғулдиға.
Һосулға сатип яхши пəрзəндini,
Ки жəндин өзизрəк жигərbəндini.
Чидалмай рəийəт хитай зулмиға,
Яғи болди ахир алип зориға.

Көрүнүп туридуки, шаир миллий-азатлиқ һәрикəтлəргə реал вə объектив баһа берип, хəлиқчил турғудин баһалиған. Шу түпəйли қозғилаңға паал қатнашқан хəлиқниң қəһrimанлық облизини һəртəрəплимə камил тəриплəшкə мувəппəк болалиған. Бу əсəр билəн “Назугум” қиссиси арқилиц Әдебиятида вə кəлгуси əвлатқа миллий əркинликкə интилишниң əжайип муқəddəс вə мунəvvər үлгiliрини мəңгү ядикарлық сұпитидə йезип қалдурди. Шаир буни аланидə тəкитлəп, “Газат қилған мусулманларниң əвлатлириға яднамə қилип қойдуқ”дəп, йезип кəткəн. Бүгүнки күнгə қəдəр Или тəвəсидə йүз бəргəн мəзкүр қозғилаң һəккидə Билал Назимдин башқа Нəзəрғожа Абдусəмəтов, Иминҗан Бахавудин вə илгири уйғур əдебиятида намəлум болған Әкрəм Әзизийниң Или тəвəси迪ки қозғилаңға аит тарихий əмгəклири йетип кəлгəн. Уларниң һəммисидиila Билал Назим охшаш қозғилаңға йетəкчилик қилған шəхслəрдин Абдурасулбəг, Садир Палван, Әлахан вə башқиларниң паалийитини ижабий кəзқарашта изаһлиған. Хəлқимизниң тарихий келəчигини тоғра чүшəнгəн əрбаплар сұпитидə гəвдилəндүргəн. Әндi манжур-хитайларниң Қурəдики генерал-губернатори жаң-жуңниң, һакимиyəткə амрақ уйғур begi Мəзəмханниң, сүйкəстхумар, қанхор Әхмəтханниң (Билал Назим бу кишини “қиличи билəклик ғожам” дəп атиған) қозғилаң давамидики сəлбий паалийəтлиригə очук вə объектив баһа бəргəн. Или султанлиғи қурулуп, мəнсəплəр бəлүнүп, узак вақит өтмəйла, уйғур жəмийитидə питnə-пасат овж елишқа башлайду. Техи əндiila Или султанатлиғиниң тəминат əмəлдарлиғиға сайланған Әхмəт ғəзничи вəhшилəрчə өлтүрүлиду. Билал Назим бу вақиəни аңлиған вə көргəн лəшкəр башлиғи Абдурасулбəгни мундақ гəвдилəндүриду:

Ки дүшмəн һəр əтрапимизда туруп,
Түгəтур екəн бир-бирин өлтүрүп.
Ки мəмүн-мусулман қанини тəкəр,
Ки шəк йоқ бу юрт илкимиздин кетəр.

Көрүнүп туридуки, Абдурасулбəг мусулманлар арисида йүз бериватқан зиддийəт вə қариму-қаршилиқлардин наһайити қайғуруп,

ечиниду. Дұшмән бир чәттө қелип, бир-бирини өлтүрүп, түгәтсә, у чағда бу жут вә хәлиқ һәм мустәқиллик илкимиздин кетип қалиду, - дәп тәшвишлиниду. Шунлашқа әдип Абдурасулбәгни талантлық сәрдар, адаләтлик рәhbәр вә келәчәкни көрәләйдіған данишмән инсан сүпитидә гәвдиләшкә тиришқан. Болупму Билал Назим Абдурасулбәгни Баяндай қәлъеси үчүн болған хәтәрлик жәңләрдә көрсөткән қәһриманлиғини мәденийилиди, униң пәм-параситини, маһир сәрдар екәнлигини вә қозғилаңчиларниң ишәнчә-үмүтигә айланғанлиғини алайды шәрнилиди. Әдип Абдурасулбәгни “дили дуруст” пак, қорқмайдыған, жасур “жүрәклик әмир” дәп көрсөткән.

Деди барчә адәм йүрәклик әмир,
Ки бизләргө дайим керәклик әмир.
Ки Абдурасулбәг дилидур дуруст,
Дили раст үчүн тутти хәлиқ уни дост.

Абдурасулбәгниң уйғур жәмийитидики абройи, шан-шөһрити күндин күнгө өсиду. Султан Мәзәмханға охшаш һакимийәт егилири болған әмәлдарлар қизғинишиңка башлиди. Һәсәтхорлуқ вә питнә-пасат овж елип, бәзилириниң уйқуси қачти. Бир-бирсини күшкүшләп, нийәтлири бузулиду. Билал Назим “қиличи биләклик” Әхмәтхан ғожа охшаш кишиләрни қәлби көзи кор вә сәясий-тарихий жәрияларниң әқил таразидин өткүзәлмәйдіған надан вә уни аз дәп төһмәтхор, хунрез сүпитидә гәвдиләндүрди. Уларниң уйғур хәлқиниң алдиқи қылмишини очук паш қилди. Хәлиқниң садиқ пәрзәндигә айланған Абдурасулбәгни рәһимсизләрчә өлтәргән, қоли қанға боялған Әхмәтхан ғожиниң реал обризини, өз әйни петичә яратти. Болупму жуқарқи әмәлдарларниң хиянәтлик паалийәтлири Билал Назимниң ғәзивини, наразилиғини қозғап, бәкму ечиндурған. Улар хәлиқниң тәғдири вә униң келәчиғи һәққидә ойлимиғанлиғини алайды тәқитләйду. Мәзәмханниң арқисиға киривелип, өз пешини ойлиған Шавқәтахун, Махмут почи, Тохтахун ғожилар хәлиқни алдап, Абдурасулбәгкә қарши сүйиқест уюштуриду. Улар хәлиқ сөйгөн әмирни өлтүрүп, униң янчуғиға манжур-хитай тилида хәт селип қоюп, хәлиқ аммисиниң наразилиғини бесиш үчүн, әмирни көпчилик алдida хаин, жасус дәп елан қилиду. Чоң өлүма, илғар пикирлик диний зат Нәсириддин, Иshaqбәг охшаш илғар рәhbәрләрму әйнә шундақ қанлик усул билән өлтүрүлгән. Муәллип тәриплигәндәк, бундақ зиддийәтләр күчийип кәткән тәғдирдә, уйғур бәглири сиртқи дүшмән һәққидә ойлапму қойматти:

Хитайлар билән мән қилурмән жинад,
Бананә жинад дилда башқа мурад...
Ки ерөштүрүп нәччө наданни шаһ,

Ки қан төккөли атлинип тутти рах.
Бу шаң йолдаши жұмлө жаһил еди,
Вәли хун наһәққө камил еди.

Билал Назимниң пикричө, уларниң мурат-муддиаси миллий мустәқиллик әмәслигини очук ипадилигөн. Ечинишлиқки, өз ара зиддийәт илгәрки дост, өз ара тил бириктүргөнлөр арисигиму сиңгән еди. Билал Назимниң нәзәричө, һәрқандак яманлық аламити пәкәт яманлық елип келидиганлиғини ейтқан. Яман нийәт еңіға сиңип кәткән ундақ кишиләр бир-биригә қандақ ишәнсун. Шуңлашқа пасатчи Мәзәмхан тәхтхумар Махмут почи қолидин өлиду. Махмут почини иғвагәр диний зат Шәвкәтахун тәхттин ғулитиду. Бу қалаймиқанчилиқлар вә хәтәрлик вәзийәтләр Әлахан султанлиққа тайинланғандын кейин, тохтилишқа башлайду. Әлахан Султан өзиниң жасарити вә мәнир һәрбий йетәкчи сүпитидә тонутушқа башлайду вә хәлиқниң қоллап-қувәтлишигө еришиду. Шу түпәйли, жәмиәттә мәлум вақит течлиқ орнитилиду. Бу зиддийәтләрниң уйғур жәмийитигә сәлбий тәсири болмай қалматти, әлвәттә. Һәрхил питнә-пасат, тәһмәтләр қозғилаңчиларниң роһини чүшүрүвәткән еди. Әскәрләр арисида ишәнмәслик туйғулирини күчәйтеп, һалсизландурувәткән еди. Әйнә шундақ пәйттә ушшак вә тимаққа тохтимайдыған баһаниләр билән падишалиқ Россия өзиниң әскәрлири билән Или султанлиғиға бастуруп кирди. Бу хил тәжавузчилиқ, басқунчилиқ һәрикәтләр уйғур хәлқиниң миллий-азатлиқ күрәшлиригө һәдди-һесапсиз зиянлар кәлтүрүп чиқармай қойматти. Манжур-хитай һөкүмранлиғини яқлиған қалмақлар уштумтут пәйда болған қалаймиқанчилиқтын устилиқ билән пайдилинип, Қәтмән, Галжат, Қорғас охшаш йезилириға бесип кирип, булап-талап, хәлиқни бәкму қахшатқан. Билал Назим бу һәкәтә алайидә тохтилип, Тоққұзтарадики йұз бәргән соң апәт-пажиәни ечинишлиқ һаләттә тәсвирилгөн:

Кәләм ғәмдә башини әйләп қара,
Сәһипиләр йұзигө сачиптур сия.
Зәбан булбули қилди андағ пұған,
Пұғанида қилди бу сөзни баян...
Бу дәрияға кирди көзини жумуп,
Тамам ақти дәрия йұзини тутуп.
Ашурбақи сәрдар ки өрди беши,
Тамам йәттә йұз сәксөн алтә киши.

Іәқиқәтәнму, Билал Назим ейтқандәк, миллий азатлиқ үчүн болған күрәшләрдә уйғур хәлқини қени “дәрия болуп ақти”. Шуңлашқа шаир азатлиқ, мустәқиллик йолида құрван болған инсанларға атап,

сәмимий мисраларни язди, уларниң қәһриманлиғини вә мустә-қилликкә болған арзу-арминини мәдһийлиди. Миллий-азатлиқ йолида жени пиди болған қәһриманларниң намини мәңгү әстә сақлаш керәк, дегендеген чүшөнчидә болуп, хәлиқниң батур вә қәйсәр оғланлириға атап өзиниң мәзкүр әсәрини қалдуруп кәтти:

Тамамий дәртмән ешиткәй муни,
Көзидин аққұзғай жигөр қанини.
Бирөвниң болуптур атаси шәһид,
Болуп бәзиләрниң баласи шәһид.
Бирөв айрилиптур қериндашидин,
Ки жандин өзизрақ көкөлдашидин.
Ешитсө дили тез яра болур,
Нә яра болур, бәлки парә болур.

Хәлиқниң бешиға чүшкән еғир мусибәтләр шаирниң қәлбини “парә-парә қилди”, “дилиға яра” пүтүлүп, узак мәзгил әс-ношини тапалмай аварә болди. Хәлиқ пажиәсини көргөн вә униңдин бәкму қайғурған Билал Назим, өзиниң “Фазат дәр мүлки Чин” әсәрини немә үчүн язғанлиғини төвәнки мисралириға қачилиди:

Фәрәз ғазиларни баян өйлөмөк,
Жиһадини хәлиққә аян өйлөмөк.
Нә вәжхә еди бу жиһадқа сөвәп,
Ани уқтуурмән баятимда дәп.
Фәрәздурки хәлиққә уқулсун дедим,
Ешитип бу ғәмдин қутулсун дедим...
Құндүзидә хәлиққә есөң аптал,
Кечәләри шәпкәт етип маңтап!

У шундақ бир сәмимий лирикилық қәһриманниң облизини яратти, миллий-азатлиқ үчүн күшкүчи һәрбир инсан “вәтәнниң бир гөһәридур” дегендеген нәқил көлтүргән.

Яман көрмөң мени, достлар,
Егемниң бир қулидурмән.
Киши қәдимни билмәйдур,
Вәтәнниң гөвһәридурмән.

Хулләс, қанчә вақитлар өтсими данишмән шаирниң ейтқинидәк болуп, хәлқимизниң бүйүк намайәндисигә болған сөйгүмү һәббити барғансири ешиватиду, уни кейинки әвлатму һәргиз унтумайду.

Умумән алғанда, Билал Назимниң исми Йұсуп Хас наҗип, Атай, Лутфий, Навай, Хирқитий, Зәлилий, Абай қатарлық классик әдәбият пешиварлири билән қатар турса, йәнә бир тәрәптин француз инқилавини шәрғилигән Гюго, инглиз романтик шаири Байрон билән баравәрдур.

Шаир пәкәт әдәбий әсәрлирини йезиш биләнла чәклинип қалмиди. У уйғур хәлқиниң этнографиясини тәтқиқ қилиш, хәлиқ еғиз ижадийитини жиғип, топлаш жәриянылириға паал қатнашқан. Бу паалийәтләрдә Фулҗида ишләватқан көрнәклик рус шәриқшунаси Н.Пантусов билән учришип, тонушуши муһим роль ойниған. Рус фольклоршунаси Фулжә базирида сода қиливатқан бир кишиниң қолидин “Фазат дәр мұлки Чинниң” қолязмисини сетивелип, әсәр муәллипиниң наят екәнлигини билип, издәп тапиду. Уларниң бу учришишлири сәмимий вә ижадий достлукқа улишип, һәрқачан бир-биригә ижадий һәмкарликқа айлиниду. Бу һәмкарлик нәтижисидә “Таранчинские песни”, “Образцы таранчинский народной литературы” вә башқыму китаплири йорук көрди. Билал Назимниң “Фазат дәр мұлки Чин”, “Чаңмоза Йұсұпхан”, “Назугум” дастанлири вә бирқанчә шеирлири Петербург в Қазан шәһәрлиридә нәшир қилинди. Шундақла шаирниң топлап, рәтлигән “Чинтөмүр батур” қиссиси вә “Тәбиб падишаһ бирлә Зоһрәханниң вақиәлирини баян қилур” нәшир қилинди. Өз вәтининиң азатлигини кинигән, тарихиға қизиққан уйғур хәлқиниң улуқ шаири хәлиқ арисиға кәң таралған “Тәзкирәйи Буғрахан”, “Тарихи Рәшиди”, “Тәзкирәйи әзизан” қатарлық есил әдәбият нәмунилири өз қоли билән көчирип, көпчилик арисиға таритип, мәрипәтчилик йолида кәң тәрғип қилған.

Мәлумки, XIX əсирниң ахирилирида Или уйғурлириниң бешиға чүшкән еғир күлпәттин өндила әс-һошини жиққан хәлиқ, 1881-жили болған Петербург шәртнамиси бойичә Или вилайети Хитайға қайтурулуп берилди. Шу шәртнамида Или хәлқигә өз жайлирида қелиш яки қалмаслиқ өз ихтиярлиридә болсиму, манжұр-хитай мұстәмликичилириниң қирғинчилиқ нийәтлиридин тәшвилинип, узун жиллар давамида көрсөткән жәвир-зулум, һақарәт-камситишлириниң дәрдини тартқандын көрә, Йәттисуға көчүп чиқиши қарап қилди. Әйнә шундақ қилип уйғур хәлқиниң тарихида иккінчи соң көч-көч долқуни башлинин кәтти.

I. Әсәр қайси тарихий вақиәгә беғишеланған? У қозғилаңни идеявиди асаси немидин ибарәт? Мәзкүр қозғилаң қандақ аяқлашты?

- II. 1. Шаир миллий-азатлиқ һәрикәтләргө қандақ баға бәрген? Немишкә у миллий вә хәлиқчил турғудин бағалиған?.
2. Қозғилаңға паал қатнашқан хәлиқниң қәһриманлық обизини қандақ тәрипләнгән?
3. Шаир Абдурасулбәгниң уйғур жәмийитидики абройини, шаншөһритини қандақ бағалиған? Немишкә униңға “идрәклик, жүрәклик” дегөн намни бериду?

4. Шаир өсөрдики қайси қәһриманларға нәпрөт бағлайды? Немишкә өдип Әхмәтхан хожига “қиличи биләклик ғожам” деген ибарини қоллиниду?
 5. Әлахан Султанниң жасарити немидө? Немишкә шаир уни мәнір һәрбий йетекчи сұпитидө шәрниләйдү?

III. 1. “Фазат дәр мүлки чин” дастаниниң сюжетини “Вақиәләр теги” усули бойиче тәһлил қилиндар.

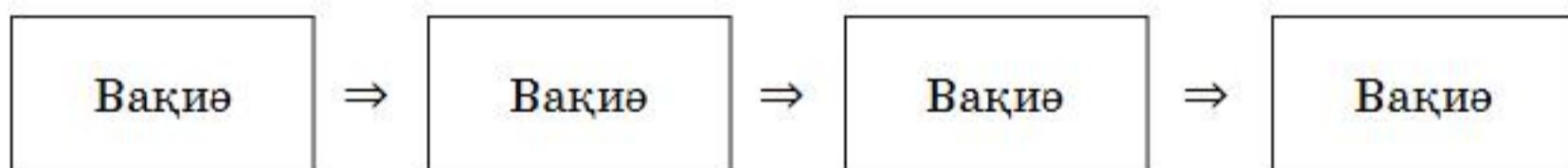
2. Дастандикі образларниң қияпити вə иш-һәрикитигө баға берип, төвөндикі жəдвəлни толтуруңдар.

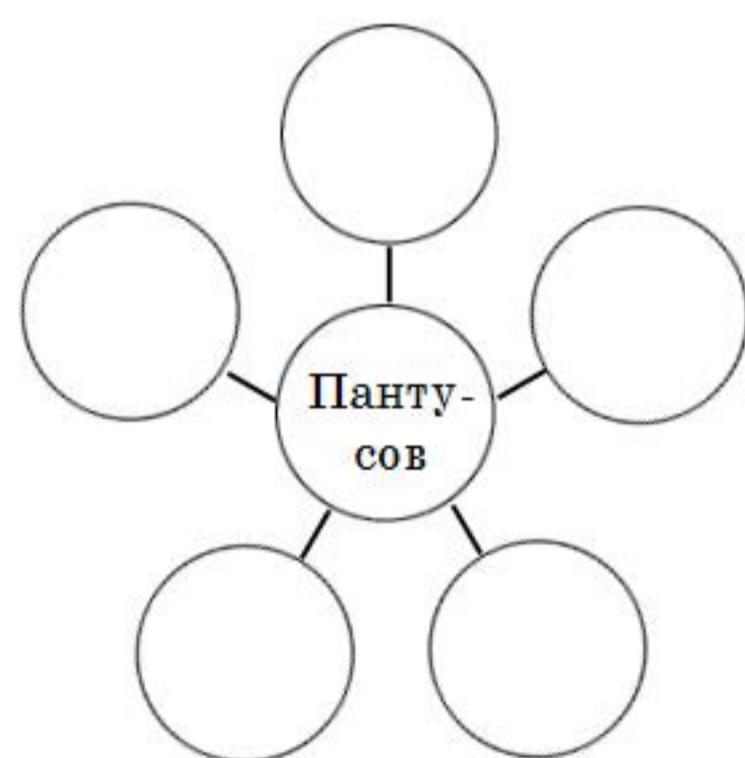
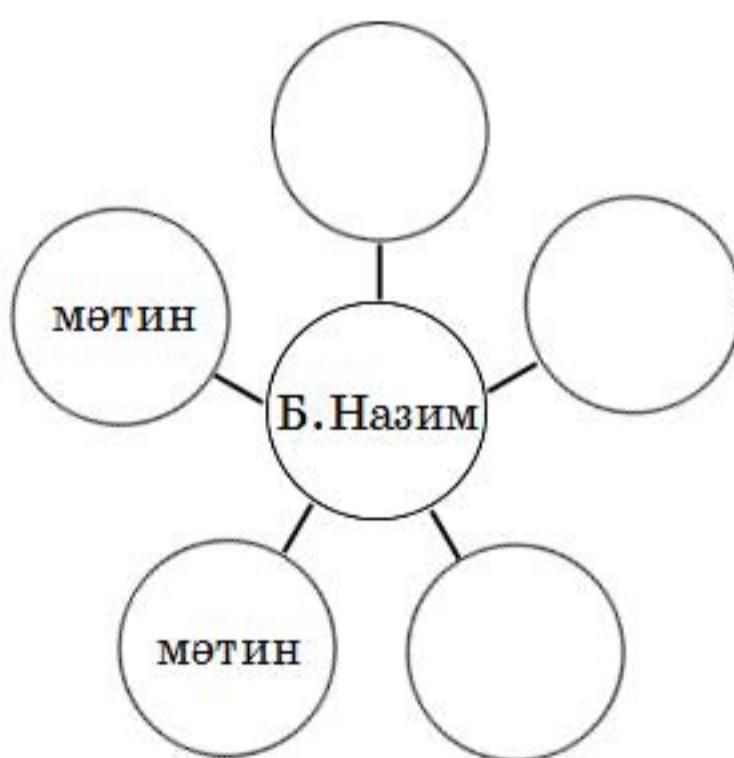
Образлар	Қияпити	Иш-һәрикити	Баға
Әлахан сұлтан			
Садир Палван			
Яқупбәг			
Абдурасулбәг			
Мәзәмзат			

VI. “Вақит тизмиси” усули билән дәрисликтиki парчинин вақиәлирини пәйдин-пәй орунлаштуруңдар.

V. “Персонаж қияпити” усули арқилы дәрисликтә берилгөн мәтингиди қәһриманларни ениқлап, уларни тәриплөңдар.

Билал Назим өсөрлириниң тили, жанри вə композицияси.
Бәдиий васитиләр. Шаир өз ижадийитидө икки чоң әдәбий еқимнин, йәни уйғур шәриқ классицизми билән хәлиқ еғиз ижадийәтлири асасида шәкилләнгөн реалистик әдәбият тәләп-принциплирини

өз ара бириктүрүвөткөн. Шуңлашқа униң көплигөн дастанлири бир тәрәптин тәзкирә жанриға йеқин болуп, классицизм услубида йезилған. Иккінчи тәрәптин, әсәрниң бәдий тили жәнлик хәлиқ тилиға йеқин болуп, шу дәвирдә шәкиллиниватқан реализм сөз сөнъитиниң тәсиригө учриған. Бу әдипниң қиссилиридин яққал көрүшкө болиду. Уйғур сөз сөнъити Европа реалистик әдәбиятиниң тәсиригө әйнә шундақ учришишқа башлиған.

Әдип өзиниң классик дастанлирида тәшbih, тәжнис, мубалиғ, ләвзә-метафора, жәнландуруш қатарлық бәдий васитиләрни кәң қолланған. Униң әсәрдин биз “руж” (әрәпчидин — қайтарма күчәйтиш) қатарлық ләвзә-метафориларни байқаймыз. Бунинда шаир өзиниң алдинқи бәйттә ейтқан пикиридин янғандәк болсиму, амма кейинки бәйттә техиму күчлүгирек ейтишқа тиришиду. Демәк “руж” алдинқи пикирни ениқлаштуруш билән биргә, уни мәнивий жәһәттин техиму йүксөлдүрүш вә толуқлаш усулидур. Язма әдәбият нәмунилиридила әмәс, бәлки уйғур қошақлиридику қайтарма күчәйтишниң өлмәс абишлири яритилғанлиғи мәлум.

Мән өлсөм өлүкүмни тағда қоюңлар,
Тағ йоли йирақ болса, бағда қоюңлар.
Йүзүмни қиблө саян ачип қоюңлар,
Бешимға бир дәстө гүл санжип қоюңлар.

Билал Назимниң ижадиға тохталсақ, әйнә шундақ ярқин тәкрапар, қайтарма күчәйтиш, униң төвәнки шеирида ипадә болиду:

Яман көрмәң мени, достлар,
Егемниң бир қулидурмән.
Киши қәдримни билмәйдур,
Вәтәнниң гәвһәридурмән.

Бу мурәккәп сөз сөнъти болуп, уйғур язғучилири үчүн гәвдилик бир бәдий маһарәт бәлгүсигө айланған. Бу жәһәттин Билал Назим Зәлилийниң изи билән очук маңған:

Вужұдум хизмәнидин насыл бир данәдур пәйда,
Вәле ол данәдин аләмдө йүз әфсанәдур пәйда.

Бу шеирда Зәлилийниң йүксәк диний тәсөввури, ғайисини ашқарыләп, “мән вужуд хаминидики бир данә уруктын пәйда болғучимән” дегендеген пикирни алға сүргөн болсиму, әмәлийәттә инсан “бир тамчә судин яралған” дегендеген һәқиқәтниң шеирий мисралиридики образлаштурулуши билән бағлиқ. Амма шаир инкар (вә лекин) қилиш арқилиц үеңи бәдий идея билән бейитиду. Нәтижидә бәдий образлардики мәнивий вә мәнтиқий мунасивәт техиму күчийиду. Әйнә шундақ тәкрапар күчәйтишкө асасланған мубалиғиниң васитисидә

“әйнә шу урукчилик тәндә аләм пәйда, зәрридин қуяш намаян” дегән hekмәтлик вә жәзиблик пикирни рояпқа чиқириду. Әнди Билал Назимниң әсәридә болса, йүксәк вәтән ғайиси ипадиләнгән болуп, униң алдинқи

“Яман көрмөң мени, достлар
Киши қәдrimни билмәйдур”

дегән пикирдин кейин наһайити зор күчәйтмә, тәкrap мубалиғә “руж” пәйда болиду. Умумән, Билал Назимниң әсәрлиридә өзиниң авалқи пикеридин чекинип мубалиғилик охшитиш қоллинип, бәдий тәсвирини техиму күчәйтиду. Биз бу хил мубалиғилик күчәйтишни Зәлий әсәрлидин байқиған едуқ:

Не мәрифәти худа, не өзни тануп,
Өттүм бу жәһан ичидә бирнәччә қонуп.
Һәй-һәй, не гунаһкар Зәлилидурмән,
Шәб мәст, сәһәр бәнгиву розанә жүнуп.

Муәллип әсәрлиридики әң көп қоллинилған ләвзә-метафора — у кинайдур (пикирни йошурун ипадә қилмақ). Уни әрәпчә “мәжәз” дәпму атайду, йәни көчмә мәнадики, кинайилик, һәқиқий әмәс, ясалма дегәнликтүр. Бу услугта Атай, Навай әсәрлиймұ бәйтләрни ижат қилған. Мәсилән:

Әй Зәлилий бу нечүк сөздур дибан өйиб өтмәгил,
Жылвә бәрмәйду һәқиқәтниң мәжәзи болмиса. —

дәп ейтқан. Бу мисралардики “жылвә” әслидә “куяш нури тәсиридики йеник чақнаш” қа қаритилған болуп, бу йәрдә һәқиқәттин ибарәт мұһим образни ипадилигүчи көчмә йәни кинайилик мәна можут. У йәнә бир бәйттә:

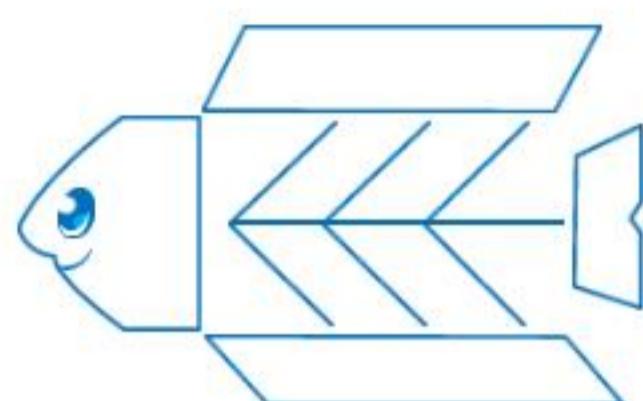
Әшъарим оқар болсан өй муддәи пәрхиз әт,
Қағәз көрүнүр лекин шемшәргө ғилақ әттим. —

дегән. Бу йәрдә тәсәvvуфчиларниң “ғилапқа қаримай, хәнжәргә қара” дегән мәшhур hekmitи болуп, буниң мәниси “шәкилни әмәс, мәзмун-маһийәтни бил” дегәнликни билдүриду. Зәлилий нокул кәсипниң пичакқа ғилап ясаш мәсилисини әмәс, бәлки аддий терә қапчуққа өткүр полат хәнжәрни йошуруғандәк “мениң шеирий һәқиқәтлирим һәрип қатлирида пинһандур” дегән чоңқур кинайилик пикирни ипадиләп, йошуруш арқилик чоң образни гәвдиләндүргән.

- I. 1. Әдип өзиниң әсәрлиридә қандақ бәдий васитиләрни қолланған?
2. “Руж” — тәкrap күчәйтиш қатарлық ләвзә-метафориларниң әсәрдики хизмитини ейтип беріңдер.
3. Шаир әсәрлиридики кинайә қандақ роль ойнайду? Мисал көлтүрүңдер.

II. Б.Назим ғөзөллиридики, өсөрлиридики бәдий тил васитирини белиқ склети “Фишбоун” усули арқилик тепип, мәнасини ениқлаңлар. Белиқ бешиға — өсөр мавзуси, үстинки сүйөклиригө троп түрлирини, астинқи сүйөклөргө дәлил үзүндилөрни, құйруғиға өсөр тили тоғрисида қисқа йезилиду. Улар тирек сөзлөр яки фразилиқ болуши керек.

- III. 1. Б.Назим вә Зәлилий тилидики бәдий усулларни ВЕНН диаграммиси арқилик селиштуруңлар.
2. Б.Назимнің хәлиқ нахшилириға айлинип көткөн ғөзөллиридин тиңшап пикерлишиңлар.

“Мениң дәристеки тәсиратлирим” жәдвалини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшөндим?	Неме яқти?

ХЕЛИЛ ҢӨМРАЕВ (1928—1993)

Хелил Ңөмраев

Әдип ижадийитинің әһмийити. XX əсир уйғур поэзиясинің тәрәққиятиға зор һәссә қошқан мәшһүр шаирлиrimизнің бири Хелил Ңөмраевтур. Уәзинің ижадий издинишлири түпәйли поэзиямизни йеңи мавзу-мәзмунлар, аңаңлар, жанрлар билән бейитти. Нәтижидә истедатлиқ шаир уйғур әдәбиятинің тарихида йүксәк маһарәтлик ижаткар сүпитидә салмақлық орунға егә болди.

Хелил Аюпогли Ңөмраев 1928-ж. Алмута (назирқи Талдикорған) вилайитинің Ярқәнт тәвәсигә қараашлиқ Жөлилийүзи йезисида туғулған.

1930-жиллири вәзийәт түпәйли аилиси Фулжиға көчүп кәткән. Атисинің вапатидин кейин 1934-жили турмуш еғирчилиғи түпәйли ағриқчан аниси уни хәйрийә (житимлар) мәктивигө бәргән. 1940-жили бу мәктәпни түгитип, Или гимназиясигә оқушқа кирди. Бу оқуш орнини му瓦ппәқийәтлик тамамлиған X. Ңөмраев маарип

саңасида хизмәт атқурушқа башлайды. 1956-жили аилиси билән Қеңешлик Қазақстанға көчүп чыкты. 1961-жили Абай намидики Қазақ дәләт педагогика институтинең (назирки ҚазМПУ) уйғур бөлүмини түгитип, жұмһурийәтлөр ара “Коммунизм туғи” (назирки “Уйғур авази”) гезитиниң редакциясынан хизмәткә орунлашты. Бу йәрдә у қәдинас дости вә қәләмдиши Һ. Абдуллин билән әдәбият вә сөнъет бөлүмидә биллә ишлигән. 60-жилларниң ахирида көп балилиқ шаир аилиси билән Ярқәнткә көчүп кетишкә мәжбур болды. Бу йәрдә шәһәрниң С. М. Киров намидики уйғур оттура мәктивидә әдәбият пәниниң оқутқучиси болуп, яш әвлатқа сөз сөнъитиниң сирлирини үгәтти, униң илhamбәхш, назук-нәпислик, тәсирчан мәхпийликлирини шаирлик тәлкин, тәпәккүр тәһлилидин өткүзүп чүшәндүрди. Һаятиниң кейинки жиллирида өзиниң жутдашлири, мәсләкдашлири яшаватқан Пәнжим йезисига көчүп берип, А. Розибақиев намидики оттура мәктәптә оқутқучилиқ ишини давамлаштурди. Х. Һәмраевниң мәзкүр паалийитидиң чоң утуқлирини жуқури баһалап, униң “Қазақстан маарип әлачиси” унвани берилди. У 1993-ж. январьда һаят билән мәңгү видалашты. Қазақстан Жұмһурийити Һөкүмити әдипниң исмини әбәдийләштүрүш мәхситидә Ярқәнт шәһиридики уйғур оттура мәктивини Хелил Һәмраев нами билән атиди.

Х. Һәмраевниң ижадий паалийити 40-жж. оттурилиридин башланғы. Шаирниң дәсләпки ижадий қәдәмлири Шәрқий Түркстан Жұмһурийити дәвригә (1944—1949-жж.) тоғра келиду. Бу мәзгилләрдә, йәни 40-жж. ахирида яшларниң шеирлири өзлириниң күрәш, азатлиқ мотивлири билән көзгө челиқмақта еди. Болуп мушуларниң арисида Х. Һәмраев (Бағвән), Т. Елиевларниң (Жүръитий) хелә пишшиқ йезилған ижатлири жараплиқ аңлинатти. Мундақ шеир вә башқа әдәбий йецилиқлар “Инқилавий Шәрқий Түркстан”, “Азат Шәрқий Түркстан”, “Күрәш”, “Иттипак” намлық гезит-журналларда бесилип туратти.

Шаирниң 1949-ж. талланған шеирлириниң қолязма топлими “Утуқ шәнидин” дәп атилип, униңда 15 шеир вә қәсидә жәмләнгән. Улар 1946—1949-жж. йезилған болуп, көпчилиги зулумға қарши нәпрәт оқулған, хәлиқниң азатлиқ йолидиқи күришини күйләйдіған, муқәддәс вәтәнни мәденийиләйдіған әсәрләрдин ибарәт еди. “Тарихтин бир бәт” қәсидисидә шаир Шәрқий Түркстан өлкисиниң гоминданчилар дәвридики мудниш әһвалини, көрүнүшини ечинишилиқ билән берип, андин хәлиқ инқилавиниң, азатлиқ күришиниң нәтижисидә мустәқил жұмһурийәт дәвридики йецилиқларни, өзгиришләрни ипадилигән:

Мән туғулуп, көз ачқан бир чағ,
Зулум, зулмәт... ғазаң еди бағ.
Өлкідө неч көрүнмәтти күн,
Һөкүм сүргөн пажиәлик түн.
Өлкө еди мудһиши зимистан,
Оңғул-доңғул гоя гөристан.
Азап-құлпәт яғдуруп хаин,
Қаға-құзғун еди ғожайин.

Азатлиққа, әркинликкә еришкән хәлиқниң йеци турмуш-наяты шаирни интайин хурсән қилған. Уни мүәллип тарихий һәқиқәт дәп чүшәнгән. Шунлашқа шаир бу дәвирни күрәшчан хәлиқ тарихиниң бир тәнтәнилиқ сәһиписиниң көрүнүши мисалида жошқун тәсвирлигән:

Мунда қурулди бирлик, иттипак,
Мунда түнләргө йеқилди чирақ.
Мунда башланди күрәшчан тарих,
Мунда яшайды қәһриман хәлиқ...
Мунда улуқ наят йоллири,
Мунда көйди зулмәт түнлири.

Х. Һәмраевниң биринчи “Жүрәк сирлири” намлиқ шеирлар топлими 1958-жили Алмутида бесилди. Буниндин кейин шаирниң “Или бойидики нахшилар” (1962-ж.), “Дала юлтузлири” (1966-ж.), “Жасарәт” (1969-ж.), “Жутни күйләймән”, “Талланма әсәрләр” (1978-ж.), “Гүләмхан” (1987-ж.) вә башқыму китаплири оқурмәнләр билән йүз көрүшти. Бу ижатлар XX ə. уйғур поэзиясиниң ғәзнисини техиму бейитқан әжайип төһпиләр болди.

Әдип әсәрлиридики мүәллиплік мәвқә вә заманивийлик. Шаир өзиниң дәсләпки топлимида хелә вақитлардин бери йезилған шеирлиридики ой-пикирлирини, қайғу-һәсрәтлирини, хошаллиқ-тәлпүнүшлирини көпчилик билән бөлүшүп, мундишишни нийәт қилған. Униң мәхсити оқуғучи достлириниң көңлини елиштин ибарәт еди. Шуниң үчүн поэзия мухлислириға китавиниң биринчи сәһиписиди төвәндикличә муражиэт қилған:

Иҗадим яшлиқтн ашти бир дәптәр,
Пәрваз қип учиду гояки көптәр.
Достларниң көңлини алсам нахшамда —
Наятим бәхитлик болуп гүллинәр.

Әйнә шундақ нийәт-муддия билән йерим әсиргә йекин вақит мабайнида поэзия бегида қәләм тәврәткән шаир пүткүл хәлиқниң көңлини елип, униң мәһир-шәпқитигә, алқишиға, муһәббитигә сазавәр болди. Сөйүмлүк хәлқиниң бу чәксиз муһәббити әдип шеирийитиниң йүксәк пәллиләргө еришишигә асасий амил болди.

Х. Һәмраев дәсләпки шеирлиринин бирини “Вәтәнгә муһәббәт” дәп атиған. Мана бу мавзу шаир һаятиниң ахириғичә ижадий паалийитиниң түп мәнийити, асасий йөнилиши болди. Униң әдәбий ижадиниң хәлиқчил хусусийити мәзкүр мавзуни техиму өңдерлаштуруп, кәңәйтеп, бейитип келиду. У “Булбул вә мән” деген шеирида өзини Шәриқ поэзиясидә нәпис күйчи ашиқ символи сүпитидә тәсвирләнгән қүш билән селиштурған. Булбул бағни, гүлшәнни, баһарни махтап жош уруп сайриса, шаир өзиниң нахисини, күйини “Вәтәнгә — әлгә” бегишлайду.

Хелил Һәмраев өз шеирлирида биринчи новәттә әмгәк адиминиң қияпитини гәвдиләндүргән. Дехан — шаирниң сөйүмлүк қәһримани, у өзиниң келип чиқишиниму “Ойғиниш” шеирида әйнә шу кәсипниң егиси билән бағлаштуриду:

Далада туғулған мән,
Атам — дехан.
Тұндә Ай һәмра болған,
Таңда — Чолпан.
Күнниң күлүп чиқишини
Мән едим
Балиқктин
Қарши алған.

Тарихта деханчилик — инсан һаятидики өң қедимиң иш паалийитиниң тәрәккүй әткән түри һесаплиниду. Терилғучилик мәдәнийити дуния риважиниң асасий амиллиридин болған. Әйнә шу қедимиң кәсипниң мәнири, көп миң жиллик деханчилик мәдәнийитиниң саһиби болған хәлқи билән әдип “Етизда” намлиқ шеирида чәксиз мәғрурлиниду:

Аниниң сехиلىқ хислитин,
Көримән деханниң қәлбидин.
Әзәлдин дехан боп яралған,
Разимән өзәмниң хәлқидин.

Шаир деханниң әмгигини көплигән йүксәк бәдийилік мисраларда нәпис лиризм кәйпиятида күйлигән. “Йәргә муһәббәт” бағлиған дехан йәрниң һидини, қирниң шамилини кинәйду. Йәр билән гирәлишип дан асриған деханниң әмгигини шаир әвришим қурларда әкис әттүргән:

Ата дехан нәқишлип жут даласин,
Төкти аңа тәр вә жүрәк навасин.
Күндузи — Күн,
Тұндә — Айни һапашлап,
Һәр күзлүги еқитти дан дәриясин,
Төкти аңа тәр вә жүрәк навасин...

Лирикиниң маңыры болған Х. Һәмраев ата деханға бәзән сәмимий, бәзән иллиқ, бәзидә наарәтлик, миннәтдарлық сезим-нийәтлирини, сөзлирини бегишлайду. “Дала юлтузлири”, “Дан — хаман”, “Хаманда”, “Дала — дехан дәстихини”, “Дәстихан” охшаш ижатлар әйнә шундак шеирлар түркүмігө кириду. Жұапалиқ вә қәһриманлық әмгәкниң йемишини, нәтижисини, мол һосул мәнзириесиниму “Дәстихан” шеирида образлық күйлигән:

Дәстиханда алма, үжүм, нан-тоғач,
Көктин чүшкөн ай-юлтуздәк чақниди.
Ата дехан бәзән керип кәң ғулач
Мәй бағлиған мевилирин махтиди.

* * *

Раст, махташқа өрзийдекөн мевиси,
Зәп мейизлиқ екөнғу ақ дәстө нан.
Ойлар дайим өшү өйниң егиси,
Йәр йүзигө йейиш үчүн дәстихан.

Азатлиқ вә әркинлик мавзулири шаир ижадийитидә салмақлық орунға еті болди. Шуңлашқа азатлиқ йолида жасарет көрсөткән хәлиқ қәһриманлириниң образлири шаирниң шеир вә балладилирида өз әксини тапти. “Ипархан” ғәзили, “Тянь-Шань сәрдари” шеири, “Назугум” балладиси, “Батурлук — мәңгүлүк” қәсиеси охшаш әсәрләрдә хәлқимизниң жасур оғлан-қызылириниң қәһриманлиғи миннәтдар әвлатлар намидин мәденийиләнди. Уларниң батурлук қияпәтлири мустәқиллик, азатлиқ үчүн күришиватқан милләтниң обизи билән биртуташ гәвдиләндүрүлди:

Уйғур тарихиниң гувани — Тянь-Шань,
Садир Палванниң панаги — Тянь-Шань.
Бағри қан, пелиги каж өждатлиримниң,
Таш болуп уюлған ани — Тянь-Шань.
Тянь-Шань сәрдари — күрөшчан Садир,
Сөзлири явға оқ жәңгивар шаир.
Әркинлик туғини көтирип мәғрур,
Хантәңри үстидә турғандәк назир...

Азатлиқ, әркинлик йолида өз хәлқи билән бир сәптә туруп, һәм қураган, һәм қәләм билән күрәшкән әдипләрниң ярқын сималирида Х. Һәмраев мәзкүр мавзуларға, ғайиләргө садиқ екәнлигини йәнә бир қетим тәкитлиди. “Билалниң жүрәк сази”, “Өмәрни өсләп”, “Шаир қазаси”, “Бүркүт һәйкели”, “Сайра достум” намлиқ бу түркүмдик шеирларда “явға қарши тиғ көтәрген, қәһри бар, жошқун исиянкар” хәлиқниң күрәшлирини мәденийилігән мәшһүр вә өткүр қәләм егилири Билал Назим, Өмәр Мұнәммәдий, Лутпулла Мутәллип,

Муса Жәлил, Ңезмәт Абдуллинларниң нурлук қияпәтлири һөрмәт-еңтирам билән гәвдиләнгән:

Или билән хошлашқанда тиз пүкүп,
Назим Билал сәждә қылған йәр өпүп.
У жапакәш көчмәнлөрниң сепидә
Жиғлап маңған пәрият чекип, яш төкүп.

* * *

Жутни кинәп көчмән шаир Назимий,
Сази билән йәңгән еғир һазини.
Кечилири гүлхан бойлап Өсөктө,
Дәртмән өлгө бегишлиған сазини.

Хелил Һәмраев шеирийәттә классик поэзияның түрлүк шәкил вә вәзнлиридин кәң қолланған әдипләрниң биридур. У ғәзәл, рубайи, мухәммәс жанрлирида әжайип шеирларни язди. Шаир ғәзәллирини аruz вәзниниң рәмәл вә һәзәж бәһридиң ижат қылған. Умумән, аruz шаирдин соң талантни, йүксәк маһарәт вә техникини тәләп қилиду.

Х. Һәмраев бу тәләпләрниң һәддисидин чиқалиди.

Бу ғәзәллиридә шаир көпирәк “Һәмра” тәхәллусини қолланған. Мәсилән, “Вәтәндін яхши яр болмас” дегән ғәзили һәзәж бәһридә йезилип, төрт қетим “Мәфаилун” (V — — —) билән өлчиниду. Униң мәтләсіни (дәсләпки бәйти) мисалға алайли:

Вәтәнниң ишқида янған жүрәк өслидә хар болмас,
Мурадига йетөр бир күн, дәшт-чөллөрдә зар болмас.

Әнди “Заримән” ғәзили болса рәмәл бәһридә йезилип, үч қетим “файлутун”, (—V— —) бир қетим “файлун” (—V—) билән өлчиниду. Буниң мәқтәсіни (ахирқи бәйти) мисалға алайли:

Тұндә нур боп балқыған Айдәк күлүп чиқсаң өгөр,
Мән саңа юлтуз кәби Һәмра болушқа заримән.

Шаир классик поэзияның кичик шеирий шәкли болған рубайи-ларни йезиштиму өз маһаритини намайиш қилди. Пәкәт төрт мисрадин ибарәт болған рубайи (төртлүк) өзигә хас жанр хусусийәтлиригә егә болуп, лирикилық шеирларниң бир түридур. Бу төрт мисралиқ шеирда соңқур идеяний мәзмун болуши һажәт. Х. Һәмраевниң рубайлири пәлсәпәвий, гражданлиқ, әхлақий мәзмунға егидур. Вәтәнпәрвәрлик вә әхлақий мавзулар бир-бири билән гирәлишиб кәткән. Чүнки әдип “Вәтәнни сөйүш — әхлақниң алий пәзилити” дәп билгән:

Нәпәсимдә Вәтән ишқи сөзи бар,
Шеиримда униң булақ көзи бар.

Сегинсаң көл, құчақлиғин мени, дост,
Жүригимдө Вәтинимниң өзи бар.

Шаир жұдалиқ, айрилиш һәккідә ой-пикрини ейтқанда наят пәлсәпәсиниң тәжрибә-хуласилири билән йәкүнләйду. Ата-ана билән вәтәндін айрилиш қысмитиниң интайин еғир екәнлигини наарәтлик, ечинишлик мисраларда төвәндикичә ипадилігән:

Ата-ана өлүп, қанат қайрилса,
Жиғлар адем икки-үч жил көп болса.
Билгин оғлум! Өмүрвайёт яш төкүп
Отөр кимки Вәтинидин айрилса.

Шаирниң поэмалиридики образлар. Х. Һәмраев тарихий вә заманивий мавзуларға беғишлип бирқанчә поэмиларни язди. Униң “Гүләмхан”, “Қуяш қизи”, “Дехан”, “Жасарәт”, “Фәзәлхан” эпикесілиқ вә лирикесілиқ поэмалири уйғур шеирийитиниң жуқури пәллигө көтирилип, мәзкүр жанр риваҗидин дерек беретти. 1958-жили йезилған “Гүләмхан” поэмисиниң көпчилик китапханлар билән йүз көрүшүши әйни заманда мәдәний наятимизда чоң вақиә болди.

Бу уруштын кейинки дәвирдә поэма жанрида өсөр йезиш жәриянидики салмақлық утуқларниң бири еди. Шаир өз дастанини йезишта хәлиқ еғиз ижадийитиниң материаллиридин үнүмлүк пайдиланған.

У көпчилик ичидә көң таралған ривайәтләрни, айрим тарихий фактларни, Гүләмхан вә униң тоғрилиқ бәйтләрни топлиди. Гүләмхан вақиәси Или вилайити тәвәсидә XIX ə. йүз бәргән еди.

Әдипниң бу өсәридә хәлиқниң өтмүштихи еғир турмушки ипадиләнгән. Поэмида адаләтсизлик, эксплуатация, һоқуқсизлик һәкүм сүргөнлигиниң реал көрүнүши өз ипадисини тапқан. Әйнә шундақ шарайтта муһәббәт вә әркинлик үчүн күрәш мавзуси шаирниң асасий ғайиси болди. Бу йолда өз бәхти үчүн йәң түрүп вә чиң туруп челишқан Гүләмхан билән Нодәр өсәрниң асасий ижабий қәһриманлиридур.

Улар әмгәкчи хәлиқ вәкиллири сүпитетидә гәвдиләндүрүлди. Әсәрниң умумий роһида, тил-услубида, қәһриманларниң образлирини яритишка фольклорниң күчлүк тәсири байқилип туриду. Униңда романтикилиқ ижатларниң үлгилири өсөр тоқумисиға устилиқ билән қистурулған:

Гүләмханниң қош пөпүги йәргө тегемду,
Өзи сөймәй, көңли болмай өргө тегемду?
Гүләмханниң сөйгөн яри — Нодәржан атлиқ,
Әрки болса шу жигиткә болатти ятлиқ...

* * *

Атлирини һайдайдекөн Муздаван билән,
 Бир яхшини қийнайдекөн бир яман билән.
 Тали дәйду, тали дәйду — жигдәниң тали,
 Ейтса-ейтса түгимәйду Гүләмниң нали...

Шаир заманивий мавзуға атап икки поэма язди: “Қуяш қизи” вә “Дехан”. У бу әсәрлиридә етис мәрданилириниң еғир, лекин шәрәплик әмгәклирини йүксәк шаиранә илham билән күйлигән. Чүнки һәр икки әсәр лирикилық планда пүтүлгән еди. “Қуяш қизи” поэмиси сабиқ Қеңәш Иттипақи дәвридә пүткүл мәмликтә даңқи чиққан паҳтикар аял, икки қетим Социалистик Әмгәк Қәһримани, Ленин мұқапитиниң лауреати Турсынай Ахуноваға бегишланған. Тракторчи-механизатор аялниң лирикилық қияпити нәпис, әвришим мисраларда психологиялық селиштуруш услуги билән наайити тәсирлик тәсвиrlәнгән:

Чиниққан чирайлиқ биләклирини
 Қуяшниң нурлири ойнар пәпиләп.
 У йәргө чүшкәндә етәклирини
 Ақ алтун паҳтилар сөйәр өркиләп.
 Арилап қийғитип өткәндә шамал
 Зоқ билән тарайду сумбул чечини.
 Дәвримиз яратқан у саһипжамал
 Нур болуп йорутар етис ичини.

1963-ж. йезилған мәзкүр поэма шаир үчүн кәлгүсидә өзирақ шеирий әсәрни йезишта өзи тәжәрибә болди.

У йәнә етис әмгәкчисини, өзиниң замандишини мәдһийиләйдіған “Дехан” поэмисини 1965-жили аяқлаштурди. Лирикилық планда йезилған бу әсәр киришмә вә 13 қисимдин ибарәт. Муәллип киришмә қисмida деханниң обризини яритиша өзиниң униңға нисбәтән дәсләпки умумий тәриплимисини тәсвиrlәйду. Шаир әсәрниң биринчи мисрасидила алиқанлири қапарған деханни “Дала китавиниң автори” дәп елан қилиду. Далани болса — китап дәйду шаир. Демәк, бу дала, етис — китап, деханниң ижадий әмгәк мәйдани, томузларда тәри сингән, тапан излири қалған етислар, хаманлар, чөнәклөр, гүлләнгән бепаян ана-йәрдур. Бу сехи зимиңға дехан һаяти чонқур йилтиз тартип, гирәлишип кәткән. Әдип “Көңли наңдәк таза”, “Ақ наң билән елини шатландурған” деханни зор һиссият билән мәдһийилигән:

Дехан — етис мәрданиси, данаси,
 Униң билән күлөр әлниң даласи.
 Аңа қарап бовақлардәк тәлпүнүп,
 Тепирлайду йәрниң һөрбир гияси.

* * *

Дехан үчүн гүлдин гөзөл һәр бир дан,
 Дени билән дехан өлгө сайипхан.
 Һәр күнлүги сунуп аппақ ненини
 Һәрбір өйдө ачиду у дәстихан.

“Дехан” поэмисини ялғуз шаирниң әмәс, пұтқұл поэзиямизниң утуғи дейишикә әрзийду. Бу әсәридә шаир йәргә чәксиз муһәббәт бағлиған деханниң психологиясини, әмгигини жуқури маһарәт билән намайиш қылған.

Дехан үчүн гүлдин гөзөл һәр бир дан
 Дени билән дехан өлгө сайипхан.
 Һәр күнлүги сунуп аппақ ненини,
 Һәрбір өйдө ачиду у дәстихан.

Дехан көңли — сехилиқниң дәрияси,
 Сөйәр уни пұтқұл наят дунияси.
 Чүнки қояш кирәлмігөн хаңларда,
 Дехан нени ишчиларниң һөмраси.

Поэмидин бу хил манирлық вә тапқұрлук билән ейтилған мисраларни көпләп кәлтүрүш мүмкин. Лекин поэма утуғиниң мәнийити пәкәт тапқұрлук вә оңушлуқ ейтилған мисра, һәтта баптиму әмәс. Чүнки мошундақ әһваллар можут болған тәғдирдиму, пұтұн әсәр чиқмаслиғи мүмкин. Әң муһим һаләт — шу бәдий васитиләр арқылы қәһриман психологиясиниң ечилишида, наятый картиналарниң яритилишида. Х. Һәмраев “Дехан” поэмисида мәлум утуқни қолға кәлтүрди десәк, алди билән мошу нұктәй нәзәрдин көрүнгүси.

Дехан дегендә, һәркимниң ядиға жүрәккә йеқин әзиз йеза, униң унтулмас мәнзирилири, чәксиз етиз-ериқлири, шу йәрдики қайнақ әмгәк келиду. Дәрһәқиқәт, поэмида наят мәзмунини әйнә шу йәрни гүллитиши дәп билгән, пұтқұл вужуди билән әмгәк сөйгән дехан обири гөвдиләндүрүлиду. Шаирниң қәһримани өзиниң инсанпәрвәрлик хисләтлири билән, иш-меңнити билән, күрәшлири билән қыммәттур. Хелил Һәмраев қәһриманниң психологиясини ечиш үчүн уни һәр хил вәзийәт һаләтләрдә көрситип, һәр яңза усулларни — лирикилық чекиниш, монологларни — пайдилиниду.

Шуниси әһмийәтликки, тәсвирләнгән һәр хил вәзийәтләрдә қәһриман характери бир қири, қәлбий һалити оңушлуқ көрситилгән. Мәсилән:

Бир бағ чөпни тәһий қилип йетипту
 Бизниң дехан тәйярлинип әтигө —

деген ибарә чоңқур мәнаға егә. Поэма қәһримани әң алди билән сехи йәргә болған муһәббити, йәр билән үзүлмәстәк бағланған тирикчилиги, наяты, иш-һәрикити билән көрүниду.

У нәқишиләп һәр чөнәкниң қирини,
Йәр ғеричлап төкүр жүрөк сирини.
Һәр бир гия, һәрбир башақ бәргидин,
Мән көрүмән шу деханниң меһрини.

Деханниң әмгәкни сөйүши, урушқа пүткүл вужуди билән қарши болуши охаш алий хисләт-пәзиләтлири асасән шу йәргә болған муһәббәт мунасивитидин келип чиқиду.

“Дехан” поэмиси бәдийін васитилириниң рәндарлиғи, байлиғи билән пәриқ қилиниду. Шаир классикилық поэзиямизгә хас образдардин, услугулардин онушлуқ пайдилиниш билән биллә тамамән йеңи образларни, ибариләрни әркин киргүзгән.

Тағниң сүйи кечәр язда уйқидин
Буға-марал үркигөндәк соққидин.
Көрүниду Бабиләңниң өстици
Күмүч бәлбағ тартилғандәк чоққидин
Дехан кәтти, шаңлар қалди чайқилип,
Худди атлар ташлиғандәк һөкирәң...
Дәңләр, худди сүт қуюлған тәңнидәк,
Жылвилинәр Айниң күмүч қаймиғи.

Хелил Һәмраев “Дехан” поэмисида ишләткән бәдийін васитилири бәзидә:

Йәлкисидә күләр қуяш деханниң
Худди байрақ тутқандәк сөн башчиси, —

дегендеге охаш романтикилық аһаңға егә болса, бәзидә наһайитиму “йәрлик”, адәттикидәк болуп келиду.

Бабиләңму ташни морлап молундәк,
Ақти Өсөк бойнида бир жулундәк.
Дехан уни егиз қирға йетиләп,
Башлап кәтти өзи баққан қулундәк...

Шуни тәкитләш әһмийәтлики, бу бәдийін васитиләр деханниң аддий, шуниң билән бүйүк ишини күйләшкә яришип туриду. Мәзкүр поэмида көп ишләткән усулларниң бири психологиялық қияс қилиш усулидур. Бу усул қәһриманниң ички кәчүрмилирини, қәлбий наләтлирини онушлуқ намайән қилишқа яр бәргән. Мәсилән, уруш башланғанлиғини аңлат, дехан даладин йезиға маңғанда:

Дәң мүкчийип қалди оқ кеп тәккөндәк,
Кәпә тәврәр долқундикі йәлкөндәк.
Дехан аста қозғалғанда йезиға,
Мәйүсләнди етис ғәмгә чөккөндәк,

болиду. Бу картинидин хәлиқ бешиға чүшкән құлпәт-балаларниң шәписи көрүнгәндәк.

“Дехан” поэмиси бәдийін васитилириницә рәндарлиғи, уларниң ички сирлирини ечишта соң илгириләш болди. Поэма адәм әмгигигә вә жасаритигә, униң алийжанап хисләтлиригә болған иптихар түйғулири билән суғирилғандур. Әсәр наятбәхшлиқ пафоси вә урушқа қарши аһаңи билән алайды туриду.

Х. Һәмраев тарихий мавзуда әсәр йезиш йолида хелә издәнгән әдиптур. У соң шеирий әсәр яритишта пәйдин-пәй ижадий утуқларға еришти. Мавзуни таллашта, мәзмунини бейитишта, әсәрни композициялық (түзүлүш) жәһәттин ихчамлашта, жипсилаштурушта, мукәммәл образларни, тәсирчан тәсвирий ибариләрни яритишта шаирниң маһарити йүксәк басқучларға қарап хелила илгирилиди. Бу әһвални униң “Жасарәт” поэмисини оқуғинимизда еник байқаймиз.

Бу поэмидә Октябрь инқилавидин кейин Қеңәш һакимийитини мустәһкемләш, һимайә қилиш мәзгиллиридә зор қәһриманлық көрсөткән уйғур хәлқиниң батур пәрзәнди Маһмут Ғожамияровниң ярқын симаси гәвдиләндүргөн. У хәлиқниң әркинлиги, паравән турмуши үчүн күрәшкән дехан пәрзәнди еди. Шаирниң асасий қәһримани яш вақтидин тартипла адаләтсиз жәмийәтниң қиин-қистақлириға учрайду, зулум-зомбилиқни Исраил бовай билән биллә тартиду. Батур Аның, 1916-жылқы лашманлық вақиәлири Маһмут қәлбидә соңкур из қалдурди. Бу наят тәжрибиси уни азатлық үчүн күрәш йолиға елип кәлди. Тарихий шәхс болған Маһмут Ғожамияров наягиниң ахириғичә Қеңәш һакимийитини яқлиди. У чекист сүпитидә жуқури мәмурыйәтниң мәхсус тапшуруғи бойичә Сүйдүндә макан тапқан ақ гвардиячи генерал Дутовни өз кабинетида ужуқтуруп, аман-есән Яркәнткә қайтип келиду. Поэма әйнә шундақ вақиә билән аяқлишиду. Маһмутниң батурлуғи хәлиқ алқишиға сазавәр болуп, ривайәткә айланди:

Яркәнт хәлқи тәнтәнө қип шу күни,
Шәһәр бойлап өткәзди соң намайиш.
Өлмәс батур Маһмут билән Муқайни,
Әл тәбрикләп, изнар қилди зор алқиши...
Батур Маһмут жасарити қошақ боп,
Яңрап кәтти әл ичигө — қәлбиғө.
Жүтқа болған униң меһри булақ боп,
Өлмәс дастан яратти өз хәлқиғө.

Х. Һәмраев йәнә бир поэмисини лирикилық услупта ижат қилип, униңға “Фәзәлхан” дәп нам қойған. Буниңда хәлиқ һапизи — муқамчи, майир сазәндиниң обризи яритилған. Төрт баптин ибарәт

бу ихчам поэмениң бириңчи қисмидә уйғур музыка байлиғиниң тарихиға чоңқурирақ чөкүшкә тиришқан. Тарихтин мәшһур нахшасалар даңлиқ Өсәк бойида яңримакта. Улук муқамларға Навайиниң ғәзәл дилбири, Билалниң дил нидаси, Назугумниң дәртлик аһи, Илахунниң “Ләйлуни” жөр болмақта. Әйнә шундақ бәзмәи Жәмшид әвжигө йәткәндә лирик шаир ғәзәлханға төвәндики әвришим мисраларда апирин-мәдһийә оқуди:

Қал, ғәзәлхан, бағ Өсөктө қалғина,
Дутариңни буғулдитип чалғина.
Йешил талға чирмашқандәк йөгимәч,
Күйүң билән мени йөгөп алғина.

* * *

Ейт, ғәзәлхан, “Ханләйлунни” ейтқина,
Нахшаң билән күй қатлирин титқина.
Жүригимни көйдүрсун у мәй болуп,
Таңни қучуп, түн пәрдисин житқина.

Шаир бу ғәзәлханниң исмини Тайир дәп тонуштуруп, уни “сөзгө чевәр, ғәзәлгә бай, һазиржавап шаир” дәп, сұпәтлирини төвәндикичә тәрипләйду:

Дәріекікәт, Тайир мәшһур напиз еди,
Қәлби — нандәк, ойи — таңдәк пакиз еди.
Дәслөп уни учратқиним есимдә бар,
Бойи барлық жутдашлардин егиз еди.

Балилиқ вактидин тартипла болғуси әдип уни устаз дәп биләтти, униң муңлук вә сирлиқ муқамлирини аңлиғанда, шаирда илһам наарати жош уратти, күйләр долқунлирида ғулач ташлатти, пәрваз қилип қанат қақатти. Амма у бу ички һиссиятини ғәзәлханға изһар етәлмәйдиган, чүнки әдип уни өзиниң пири билип, күй илаһи орнида һөрмәтлигән еди, униңға бегишлиған шеирлирини оқуп беришни арман қиласа еди. Поэмениң үчинчи қисмидә шаирниң ғәзәлхан билән учришиши тәсвирләнгән. Бу бапта икки чоң талантниң, үәни шаир билән напизниң достлук ришилиригә әжайип нәпис мисралар бегишланған. Бунинда дәрт-әләм, пажиә интайин тәсирлик әкис етилгән. Чүнки ғәзәлханниң ялғуз оғли Қәйсәр қанлиқ жәң мәйданида шенит болған. Бунин дәрдидә ғәзәлхан аччик яшлар ақивитидин көзидин айрилип, “корнапиз” дәп атилиду. “Дерәксиз йоқалди” дегән қара хәттики шум хәвәр дәстидин жысманий жәһәттин уприған болсими, лекин мәнивий жәһәттин хәлиқ миллий байлиғини әвлатқа йәткүзгән мәғрур ғәзәлхан еди. Шаир тимсалыда у “гоя” бүйүк Гомерниң өзи еди. Униң обризи түгимәс-путмәс қедимий мәдәнийәт

ғәзнисиниң символи сүпидидә гәвдиләнгән. Әсәрдә сәнъеткар билән шаирниң лирик қияпәтлири намайән болмақта. Поэмида икки бүйүк сәнъетниң, йәни музыка һәм сөз сәнъетлириниң қудрәтлири күйләнмәктә. Дил тарлирини ғидиғлап чекидиған нәпис музыка күйлири билән тәкши жүрәк қатлирини тәвритидиған йүксәк поэзия гирәлишип, инсан тәпәккүрини, вужудини наяжанға салмақта:

Тәмбір күйи һәжәп нәпис яңриди шох,
Нәғмә-нава долқунлири яңриди шох.
Мән чиққанда устаз һапиз һозуридин,
Булбул орғуп бағ төридә сайриди шох.

Уруш түгәп, 25 жил өткәндін кейин Севастополь пионерлири Қәйсәрниң қәбрини ениқлиғанлиғи тоғрилиқ жирақ шәриқтиki бағ Өсәк бойидики шәһәрдә яшаватқан һапизға хәт әвәтиду. Оғлидин чарәк әсир хәвәр күтүп жүргән Тайир бовай сәпәргә атлиниду. Ғәзәлханға шаир сәпәрдаш болиду. “Сапун горада” шеһит болған Қәйсәрниң нейиму шу йәрдин тепилған. Униң ичидә жасур жәнчинин адреси йезилған екән. Үйғур нейини ғәзәлханға тапшурғанда, у чалғу әсвапни маңлийиға сұртүп, нәйни сөйүп, уни чалиду. Шаир нәйниң налисими, униң сехирлиқ тәсирини төвәндикичә тәсвирилгән:

Нәйни елип чалди бүйүк күй султани,
Көзин ачти қериндашлар қәбирстани.
Шу чағ йәргә қәддин егип “Сапун гора”,
Долқуп көтти етигидә тал-бостани...
Тағ бағрини айлинип ақ тиләк билән,
Устаз һапиз чалди нәйни жүрәк билән.
Аңлап нәйниң йекимлиқ күй-садасини
Ятар Қәйсәр сөзлишип бағ Өсәк билән...

Зор талант егиси Х. Һәмраев өзиниң бу лирикилиқ дастанини әйнә шундақ йүксәк поэтик пафоста аяқлаштуриду. Үмумән ейтқанда, Хелил Һәмраев шеирийәтниң көпчилик жанрлирида әжайип бәдий дурданиларни ижат қилип, XX ә. үйғур поэзиясиниң тәрәққиятиға өнде үлүш қошти. Болупму у поэма йезишта жуқури маһарәтни намайиш қилған, поэтик тилни йүксөлдүргән әжайип шаирдур. Х. Һәмраевниң пүткүл ижадийити вәтәнпәрвәрлик, азатлиқ идеялири билән суғирилған шеирийәт байлиғидур.

I. 1. Төвәндики жәдвәлгә асаслинип, шаирниң наяты вә ижадийити һәккидә сөзләп беріңдер:

Хелил Һәмраевниң өмүр баяни.	
------------------------------	--

Шаирниң шеирлири вә уларниң асасий мавзулири, шеирлириниң өзгічилиги.	
---	--

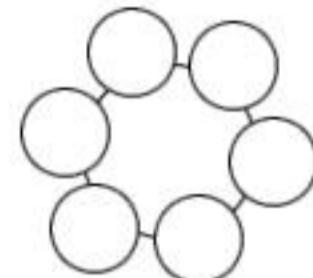
Давами

Хелил Һемраев поэмилири, уларниң асасий идеялири, поэмилиридики баш қөһриманлар.	

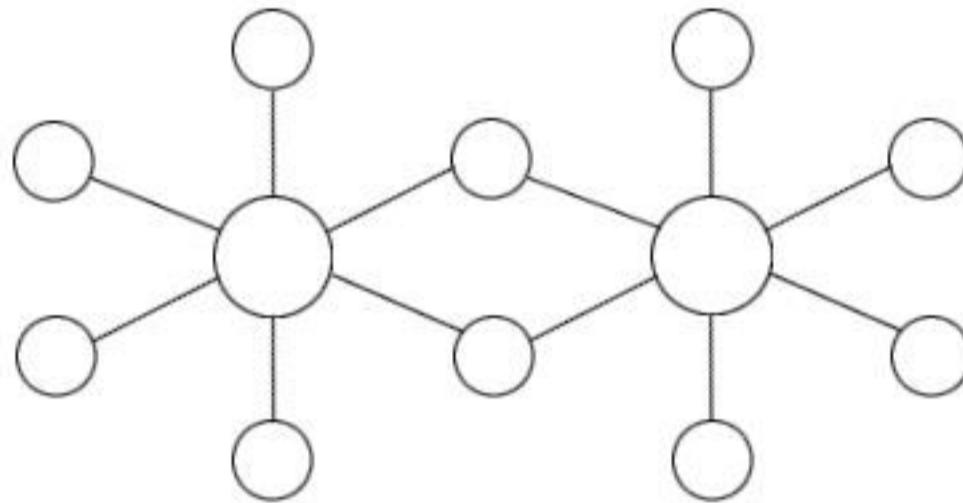
2. Хелил Һемраевни немә үчүн хөлиқ “ғөзөлхан” вə “дехан шаир” дəп атайду? Жағавицларни дəлиллəндар.
3. Деханиң тəбииитигə хас сөхилик хислитини қайси шеиридин көрүмиз?

- II. 1. Хелил Һемраев кимни “Дала китавиниң автори” — деди?
2. Шаир деханларниң еғир наягини қандак тəсвирилгөн?
3. Поэмилардики тəсвирий васитилөрни ениқлаңдар.
4. “Дехан” поэмисиди психологиялык қияс қилиш құрлирини тепип, дəптəрлириңдерге йезиңдар.
5. Дехан сөзигө синквейн түзүңдар.
6. “Дехан” поэмиси бойичө соалларни түзүп, уларни “Блум майчечиги бойичө” орунлаштуруңдар.

- II. 1. “Қош диаграмма” усули арқылы “Дехан” вə “Куяш қизи” поэмелирини селиштуруңдар.

2. “Хелил Һемраев — Өсөк гүлшининиң күйчиси” мавзусига əдəбий эссе йезиңдар.

- III. Хелил Һемраевниң бир шеирини ядқа елиңдар.

АБДУРЕҢИМ ӨТКҮР (1923—1995)

Әдип ижадийитиниң әһмийити вə заманивийлиги. XX ə. Ахирқи чариги мабайнида уйғур прозисиниң тəрəкқиятиға зор һəссə қошқан шаир, язғучи, алым Абдуреңим Өткүр (Тиләшев) 1923-жили қедимий уйғур шəнири Қумулда тиҗарəтчи аилисидə дунияға кəлгəн. Төрт йешида житим қалған Абдуреңим дадисиниң йекин бурадири Осман һажим қолида тərbийилиниду. У башланғуч мəктəпни Үчтурпан шəниридə оқуп, 1936—1939-жиллири Үрүмчидики гимназиядə билим алған. 1939-жили дарилфунунға (институт) оқушқа чүшүп, 1942-ж. унин педагогика факультетини əла баналар

Абдуреһим
Өткүр

билән тамамлиған. 1942—1944-жиллири оттура мәктәптә оқутқучилиқ қылған. Яш өсмүрләрни милләтпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик роһта тәрбийи-ләш паалийитигө хелә әһмийәт бәргән тәләпчан оқутқучи. Шу вақитларда Шинжан өлкисини мустәқил башқуруватқан Шиң Шисәй Қеңәш Иттипақи билән мунасивитини хаинларчә үзүп, реакцион-гоминдаң тәрәпкә өтүвалди вә йәрлик хәлиққә қарши террорлук һәрикәтлирини башлиди. Мәктәптә һәм яшлар арисида әркинлик, азатлиқ, баравәрлик ғайилирини паал тәшвиқ қилип жүргән Абдуреһим Өткүрни 1944-ж. қолға елип, түрмігө солиди.

1945-ж. түрмидин чиққандын кейин түрлүк жайларда һәрхил ишларни атқуруп жүрди. 40-жж. ахирлирида яш шаирға “пантюрист” дегән наһәқ кийгүзүлгән әйип қалпиги униң наягинин үзүн жиллар басқучлирида қара булутлук дәвирләрни һасил қылған еди. Шунин үчүн униңға язған өсәрлирини йоруққа чиқириши жәриянидиму хелила тосалғулар болуп туратти.

Абдуреһим Өткүрниң ижадий паалийити 40-жили башлининп, Үрүмчидә чиқидиган “Шинжан гезити” сәһипилиридә елан қилинди. Бу жиллири у Лутпулла Мутәллип билән йекиндин һәм карлашти. Улар иккиси бирлишип “Чин модән” намлық сәһнә өсәрини яратти. Әдипниң 1943-ж. йезилған “Тамча қандын миллион чечәк” намлық драма өсәри шу мәзгилниң өзидила сәһниләштүрүлүп, сәнъет мухлислири тәрипидин қизғин қарши елинған. Яш шаирниң “Жүрәк муңлири” намлық дәсләпкишеирлар топлимни 1946-ж. Қәңсу (Гәнсу) өлкисинин мәмурый мәркизи болған Ләнжұ шәниридә нәшир қилинди. “Тарим бойлири” дегән иккинчи шеирлар топлимни 1948-ж. Үрүмчидә нәширдин чиқти. 1948—1949-жж. шаир “Қәшқәр кечиси” намлық дастанни йезип түгәткән болсиму, бирақ 30 жилдин кейин муәллип қайта ишләп, түзитип 1980-ж. нәшир қилды. Йүксәк маһарәт билән йезилған дастан 70-жж. ахирда балаю-апәттин, сәясий боран-чапқунлардин әндила қутулуватқан уйғур әдәбияти үчүн йецилиқ болди. Әркинлик вә азатлиқ идеялирини тәрғип қылған А. Өткүр өз дастанини уйғур хәлқинин бешиға кәлгән еғир вакит мәзгилидә язған. Униң қәһриманлири Қәрим, Ләйли, Обул охашаң йоруқ дунияға, парлақ келәчәккә интилған яшлардур. Улар үчүн адәләтлик, баравәрлик, әркинлик наятының йүксәк мәвқәдур. Бу яшлар Қәшқәрниң, умумән қедимиң уйғур зимиининиң кечисини күндузгә айландуруш йолида дадил күрәшкән яш “инқилапчилар”.

Шаирниң төвәндикі мисралирини оқусақ, унің наятида 1980-жилларда йүз бәрген ечинишилик көрүнүш көз алдимизға намайән болиду:

Езиқтан бинесип сөйяһқа охаш,
Кезип чөллөр ара, көп гаңгирал баш.
Қидирдим, тапмидим неч йәрдә бир из,
Ки Қәшқәр асмини еди қуяшсиз.
Қуяшсиз һем туманлық болса аләм,
Нечүк тапқай берип мәнзилни адәм.
Йезилғачқа шу зулмәттө китавим,
Замандин зарлиниш болди хитавим.
Немишә һәмрайым болғачқа қайғы,
Төкөр көз йешини мисралиримму.

Откүр әпәндинин (устаз мәнасида) дастани асасөн лирикилық планда йезилған. Униң қәһриманлири муһәббәткө вападар, достлукқа садиқ, мәвқәси чин, алға қойған мәхсүттин қайтмас яшлардур. Бирақ өсәрниң асасий лирик қәһримани — шаирниң өзи. У дастанни түзөткөн жили худди қәпәздин азат болуп, самада әркин пәрваз қиливатқан булбулдәк сайриған. Әдип үчүн муһәббәтму бир әркинлик символи. Чүнки муһәббәт инсан наятиниң гөзәллиги, баһари, пәзилити, байлиғи. Шуңлашқа әдип бу алий ғәзнини қәдирләшни билишму зор талант дәп қариған. Талант, истедат болса Алланиң шәпқити, немитидур. Бу қудрәтлик немәтни әқиланә вә мустәқил пайдилиниш шаир үчүн бир өлчәм, әқидә. Вәтәнпәрвәр ижаткар уйғурлар тарихиниң гувачиси, узақ өтмүш заманлар ядикари әзизанә Қәшқәрни қызғин муһәббәт, йүксәк еңтирам, мәғруранә пәдидә мәденийилигән:

Муһәббәттөк немишә яш шәһәр бу,
Өзиму хәлқидәк бәрдаш шәһәр бу.
Дутардәк мұңлири дилкәш шәһәр бу,
Фәзәлдәк аһлири атәш шәһәр бу.
Муқамдәк һәсерити қайнақ шәһәр бу,
Вә лекин нағридәк ойнақ шәһәр бу.
Ипәк йоллиридәк даңдар шәһәр бу,
Ипәктөк өзиму рәндар шәһәр бу.

50-жиллири башланған сәясий кампанияләр (“Ечилип — сайраш”, “Оңчиларға қарши һәрикәт”, “Йәрлик милләтчиликкә қарши күрәш” в.б.), 1966-жили овж алған “мәдәний инқилап” вәһшийитигә улашти. Бу дәһшәтләр һәккүдә профессор Азат Султан өзиниң “Бүгүнки заман уйғур әдәбияти тоғрисида” китавида төвәндикічә язди: “Дөләткә апәт, хәлиққә бала кәлтүргөн “мәдәний зор инқилап” мәзгилидә әдәбият билән турмушниң мунасивитидин сөз ечишму мүмкин

болмай қалди. Хәлиқниң мәнивий озуғи болған китап-журналлар көйдүрүлди. Инсан роһиниң инженерлири болған язғучи-шайрлиrimiz тутқун қилинди, сүргүн қилинди” (1997-ж., 9-бәт). Марксизмни, социализмни күйлигән коммунист язғучиларниң шу əһвалға йәткән мәзгилидә “пантюрист қалпиғи” кийгүзүлгән Абдураһим Отқұрниң жәмийәттики турмуш орни қандак болмақ? Узун жиллар ижат әркинлигидин мәһрум болған әдип пәкәт шеир биләнла мундашқан:

Қәләм сунди, өләм өзді дилимни,
Шамал дарип кекөч қилди тилемни.
Қолум тутмас, путум басмас, паләчмән,
Немәм бирлә қилай рази елимни.

* * *

Тирик десәм, тирикликтин мәна йоқ,
Өләй десәм, өлмигимгә баңа йоқ.
Күндө хиял, күндө тәшвиш, күндө ғәм,
Дәрдим ейтсам, дәрткә дәрман дана йоқ.

Бу, әlvәttә, шайрниң улук пажиәси еди. 40-жиллири “Отқұр” тәхәллуси билән әдәбият мәйданиға дадил кирип кәлгән, әркинликни жошқун күйлигән Абдураһим 60- вә 70-жиллири пүтүлгән шу заманда елан қиласынан шеирлирида “Мискин” тәхәллусини қолланған. “Товва дәп туттум яқа”, “Гүл өмәскән яшлиғим”, “Ақ өмәс сачимдиқи”, “Фенимәт” охшаш шеирлирида шу заманниң мудһиши көрүнүшлири ярқын тәсвирләнгән. 1979-жилниң ахирида “әнди тәғмәс әл күйини күйлисәң башқа таяқ” дәп мискинлик наят аяқлашқанлиғына ишарә қилди. Амма әдип 1980-ж. март ейида язған “Техи көп емтиhan шунчә” намлық ғәзилидә вәтән вә хәлиқни күйлисәң “мүшкүл емтиhanларму болур қәтъий асан” дәп ишәшлик хуласә чиқарди. Мана мошу 80-жж. башлап шаир, язғучи, алим Абдураһим Отқұрниң шеирий вә нәсрий китаплири, илмий-тәтқиқат мақалилири арқа-арқидин бесилишқа башлиди. “Қәшкәр кечиси” (1980-ж.), “Өмүр мәнзиллири” (Шеир, дастан, нәсрийләрдин талланма, 1985-ж.), “Из” романы (1985-ж.), “Ойғанған зимин” дилогиясы (1-китап, 1988-ж., 2-китап, 1993-ж.), “Ғәзниләр босуғисида” (Илмий мақалилар топлами, 1996-ж.) намлық китаплири нәшир қилинди. Булар хәлиқниң қолидин чүшмәй оқулидиган бәдий əсәрләргө айланды. Шаир поэзияси маһарәт үлгиси дәп баһалинип, чоң-кичик қәләм саһиплириға әдәбий үгиниш мәктivi дәриjисидә иқрап қилинди. Шуниң үчүн улук шайрниң “Өмүр мәнзиллири” китави 12 жил мабайнида тәкрап-тәкрап бәш қетим бесилған.

А. Өткүр проза жанрида қәләм тәврәткән мәзгилидә дәсләп қисқа-қисқа нәсрий өсәрләрни яратқан. Бу бәдий ижатларда әдипниң *hис-hаяжан*и толуп-ташқан, уларда лиризм күчлүк. Бу жәһәттин шаирниң “Дениздин сада” (1945-ж.), “Баш әгим” (1978-ж.), “Шеир вә шаир” (1980-ж.), “Қаш тешиға мәденийә” (1981-ж.) қатарлық нәсрийлири характерлық өсәрләрдур. Уларниң бәзилири публицистика хусусийитигә егө, йәни уларда ижтимай-сәясий мәсилиләр күчлүк пафос билән тәсвирләнгән. Мәсилән, “Дениздин сада” нәсрий өсәри ярқын мисал болалайды. Денизниң садаси хәлиқ деңизиниң муңи, зари, дәрди, күлпитети, мунажити еди: Нечүн узак чағлардин бери бизгә күн нури тәғмәс? Нечүн асминимиз һаман туманлик, һаман булутлук, һаман тутуқ? Бир күнму очуқ болғини йок, бир күнму! Һаман бизгә тұн! Өмүр лай су кәби еқип кәтмәктә. Һәр чағ, һәр заман көңлүмиз сунук...

Жиллар, өсирләр шундақ өтти...
Ah, қени у бәхит қуяши, қени у нур?
Қени у гөзәл баһар?
Йок, бирсимиу йок, биз һөммидин мәһрум!

Әйнә Тянь-Шань, Алтай, Құнлұн, Памир тағлириниң үстидә һаман шу қара булутлар, һаман бир қара пәрдә... Или, Тарим, Иртиш вә Бағраш сулири үстидә һаман бир қара туман! Қачанғичә шундақ? Қачан бизгә өзгиләрдәк парлақ таң атар?!

Мундақ публицистик өсәрләрниң 1985-жилдин башлап XX өсирниң ахириғичә бәш қетим мәтбәәдә бесилиши, бу мавзуниң актуал проблема екәнлигидин дерәк бериду. Шуниң үчүн публицистикиниң тәрбияттың әһмийити интайин зордур. Мәзкүр ижатлар хәлиқни өз тәғдири, келәчиғи тоғрилиқ ойлинишқа дәвәт қилиду, әлвәттө. Бу проблемини һәл қилиш беваситә хәлиққә, униң мәвқәсигө, һәрикитигө, қуришигө бағлиқтур. Буниң үчүн тарихий савақларни мәнбә сүпитидә пайдилиниш лазимдур. Бу вәзипини әмәлгә ашурушта бәдий әдәбиятниң роли интайин чоң. Шу дәвирдики һаят тәливини дәріал байқиған, сәзгөн әдип кәң планда өсөр йезишқа бәл бағлиған. Буниндин ташқири, 1985-ж. ШУАРда бесилған романлар жанр вә маһарәт жәһәттин өз қиямиға дегендәк йәткән өсәрләр әмәс еди. Йүксәк поэзияни яратқан шаир роман жанриға муражиэт қилди. Әдип ижадийитидики асасий мавзу хәлиқ тәғдири, келәчиғи болған-лиқтин, у миллий-азатлиқ қозғилаңларниң бәдий тарихини йезишқа киришти. Нәтижидә Абдуреһим Өткүр “Из”, “Ойғанған зимин” (иккى китаптин ибарәт) охшаш тарихий романларни йезип чиқти.

“Из” романниң бәдий концепцияси. Образлар системиси. 1985-ж.
“Из” романниң нәшир қилиниши ШУАРниң мәдәний һаятида,

жәмийәт турмушида зор вақиә болди. Һәр жәһәттин тәл-төкүз йезилған бу тарихий романда 1912-ж. Қумулда көтирилгән хәлиқ азатлық қозғилициниң ғәлибилик вә шиддәтлик, қанлик сәһиписи тәсвирләнгән.

Әсәрниң баш қәһримани Тәмүр хәлпә. У хәлиқ қозғилициниң йетәкчisi. У тарихий шәхс. Муәллипниң барлық нийәт-мәхсүтлири, идеяйиң көзқарашлири мошу образда мүжәссәмләнгән. Бу образ арқылы тарихий чинлиқни, хәлиқ турмушини һәм құришини намайән әтмәк. Романда үч жирик персонаж гәвдиләнгән. Улар: Тәмүр хәлпә — әмгәкчи хәлиқ вәкили, Шамәхсүт, Яң Зиңшин (жаң-жұн) — әзгүчи синипниң қанхор типлири. Булар иккi қариму-қарши синипларниң, топларниң типик образлиридур. Шамәхсүт “ваңлиқ” унваниға егә болған өз жәмийитиниң XX әсирниң бешидики мудниш көрүнүши вә ахирки вәкили. Йерим әсир ванлиқ қилған бу шәхс манжұр сұлалисиниң һөкүмранлиғини чиңтиишқа хизмет қилди. Униң һоқуқи кәң болуп, қамаш, палаш, һәтта өлүмгө буйруш имтиязиға егә еди. Мәзкүр зулумкәш тоғрилиқ хәлиқ еғиз ижадийитидimu нурғун қошақлар қетилған:

Шамәхсүт заманида
Алваңлар еғир болди.
Қат-қат тегип қамчилар
Дүмбилөр йеғир болди.

Әнді у өз күчи йәтмигән чағда Үрүмчигө муражиәт қилип, жаң-жұндин ярдәм сорайду. Шундақла униңға вакти-вақтида алтун-күмүч әвәтип туриду.

Яң Зиңшин мустәмлиқә системисиниң жирик вәкили. У Шәрқий Түркстан (Шинжанаң) өлкисини башқуридиған генерал-губернатор (жаң-жұн). Әмгәкчи хәлиқни булап-талашта, миллий езишиң күчәйтишкә Шамәхсүтқа тайиниду. Манжұрлар сұлалиси 1911-ж. ағдурулғандын кейин, өлкени өз ихтияричә башқуруушқа егә болған. Униңда яхши қуалланған көп санлық әскәр бар. Буму Шамәхсүт охшаш хәлиқ қенини төкүшкә тәйяр залим.

Тәмүр хәлпә ақ көңүл, диний еқидиси күчлүк, дүшмәнниң нейлисiniң дәрһал сәзмәйдиған киши. Мунапиқ, ағмичиларниң сөзлиригә ишинивәргән. Униң көчүрүмчан хислити хелә зиян йәткүзди. Һәтта өзиму шу сәвәптин қазаға учриди. Тәмүр хәлпиниң мундақ тәрәплири романниң “Қапқан” деген бабида наһайити яхши тәсвирләнгән. Яң жаң-жұн қозғилаң йетәкчисиниң тәқвадарлиғидин пайдилинип, уни қапқанға чүшириш үчүн Қуръан-Кәrimни асасий қуал сүпитидә ишлитиду: “Қиличниң орниға мусулманларниң мүкәддәс китави болған Қуръандын пайдилинип көрсөк болғидәк...

Әнди мән шундақ бир иш қиласы, йә Төмүр маңа әл болсун яки өзиниң жаһиллиғида туруп, шу йәрниң өзи дила Худасиниң дәрганиға кетидиған болсун". Бу ишни әмәлгә ашуруш үчүн жаң-жұң Лишуфу исимлиқ бир тұңған һәrbий қоманданни Құмулға әвәтти. Униң арқилик Төмүр хәлпиге вә Шамәхсүтқа икки хил мәзмунда мектүп йоллайды. Шамәхсүтқа язған хетини мону сөзләр билән аяқлаштурған. "...Назирчә Төмүрниң бир қисми мәтлуплирини қандуруп, бу қутриған йолvasни юмшақ гәпләр билән қәпәзгә соловелишимға мәдәткар болушлирини өтүнүп сораймән". Төмүр хәлпиге йоллиған хетидә мону құрлар можут: "Сиз адаләтпәрвәр, қәһriman киши екәнсиз. Мәнсизниң батурлуғиңизға қайилмән. Құмул диярисизгә кичиклик қилиду. Үрүмчиге кәлсициз, сизгә чәксиз илтипат қөрситилип, һөкүмәт ичидә сиздәк қәһrimanға лайик орун тәйяр. Келиң, биллә ишләйли. Маңа мутлақ ишиниң. Мениң вәдәм — вәдә". Әйнә шундақ яғлиқ сөзләрни қылған Яң Зиңшин икки уйғурни бир-биригө дүшмән қилип ойниди. Төмүр хәлпә алдida Қуръан-Қәrimни тутуп қәсәм ичкән мусулман Ли шуфуниң мәхсити йолvasни бир талму оқ чиқармай туруп, қәпәзгә соловелиш еди.

Романда Төмүр хәлпиниң батурлуғи, қорқумсиз, ирадилик киши екәнлиги китапханни өзиге жәлип қилиду. Бирақ униң муналиқтарниң нейлә-микирлиригे ишинип, уларниң ипласлиқлирини кәчүридиған, чапсан унтуйдиган, кәк сақлимайдиган тәрәплири оқурмәндә ечинишлик һаләтләрни пәйда қилиду. Униң хәлиқ қәһrimanниң хас полат ирадилик харakterи жаң-жұң билән нәқ мәйданда, бәтму-бәт турғанда техиму ярқын қөрүнди.

1913-ж. сентябрьниң бешида, йәни 7-күни Төмүр хәлпә билән униң сәпдиши Аманқұл иккисини мечит йенидики шәһәр қәбirstаниға дәпин қилишти. Өз хәлқиниң азат вә әркин наяты үчүн нәпәсiniң ахириғичә жасуранә күрәшкән миллий қәһriman — Төмүр хәлпиниң пажиәси авам хәлиқ трагедияси еди. "Шу күндин башлан, — дейилгән әсәрниң ахирқи бабида, — бирәр ай ичидила, кичиккинә Құмул диярида нәччә онлиған башлар кесилип, йүзлигән жанлар тирик көмүлүп, бирнәччә йүз киши Номға палинип, жутниң үстини һеч қачан көрүлүп бақмиған еғир мусибәт булатлири қапладап кәтти".

Муәллип "Из" романиниң мүқәддимисидә баш қәһrimani Төмүр хәлпини Spartak, Данко вә башқыларға охшитип мундақ деген: "Қәдимқи Италиядә қуллук арисидин чиққан Spartak, Хуанхе дәрияси бойлиридин чиққан баһадур шаһ Li Zichin, билән "Тәйпиннәм" заманисиниң "Самавий шаһи" Хуң Шийу Чүән, кона Россиядикі казаклардин чиққан Степан Разин билән Емельян

Пугачев, Учтурпан шәниридин чиққан Рәһмитулла бәг билән Қумул тағлиридин чиққан Төмүр хәлпиму əшу Данкоға охшайдыған кишиләр еди. Төмүр хәлпә Хитайдада икки миң нәччә йұз жил һөкүм сүргөн феодал ханлиққа хатимә берип, вәтән зимиңда тунжа қетим жүмһурийәт байриғини тиклигөн “Шиңхәй инқилавинин” илһами билән Тәңритағ етәклиридиму, инқилап боранлири башланғанда, уйғур хәлқи ичидин чиққан əжайип жасур “Боран қуши” еди. Униң пәрвази билән Қумул диярида башланған боран һәр милләт хәлқинин қоллап-қувәтлиши билән шундақ күчәйгөн еди, үч йұз нәччә жиллик Қумул ваңлиғинин күйи қапқа охшап кетидыған сүрлүк ордиси билән Үрүмчи жаңжұңлиринин қара дәрвазилик ямуллири зил-зилигө келип, гум болушқа аз қалған еди. Тарихтиki бир мунчә деҳанлар қозғилаңлириға охшаш, бу қозғилаң һәм мурадиға йетәлмигөн болсимиу, ван ордилири билән жаңжұң ямуллирини гум қилишниң мүмкінлигигө кәң әмгәкчи хәлиқни ишәндүрүп, уларға күч вә ұмұт бәхш өтти, аччик савақларни берип кәтти. Шуниң үчүнму Төмүр хәлпә йәтмиш нәччә жилдин буян, Қумул хәлқинин ағзида дастан болуп кәлмектә” дәп язиду.

Китапниң хатимисидә уйғур хәлқинин күрәш тарихидики ярқын сималар һәккідә қисқа ләвһиләр қистурулған. Бир мәлumatta Fожанияз нағини 1937-ж. 12-октябрьдә соң сәясий мәһбус сүпитидә қолға елинип, 1942-ж. боғуп өлтүрүлгөнлиги хәвәрлиниду. Иккінчи деректә 1949-ж. яз пәслидә Или дәрияси бойида Әхмәтжан Қасимий, Абдукерим Аббасов вә Сопахун полковникларниң достанә сөһбәтлири илавә қилинған. Демәк, бу мәлumat арқылы қәлгүсідә Fожанияз нағи, Әхмәт Әпәнди тоғрилиқ соң қөләмлик романларниң нишани бәлгүләнгөн еди. Һәқиқәтән “Ойғанған зимин” намлық трилогия планлинип, униң икки китави нәшир қилинди. Бирақ 3-қисим йезилмай қалди. Мәрһум муәллипниң китапханларға 1993-ж. июльда язған муражиитидә ұзур ейтеп, монуларни дегән: “Униңда Fожанияз инқилавиға паал қатнашқан Турсун долан, Арманбәг, Һетәм түрмидин қечип чиқип, өзлириниң сәпәр йөнилишини бәлгүлигендә, бизни Или тәрәпкә азатлық мәшъили янған Нилқа тағлириға башла Һетәмака”, — дейишиду икки сәпдиши. Мана бу мәлumatқа қариганда “Ойғанған зиминниң” 3-китави Уч вилайәт инқилавиға вә Шәрқий Түркстан Жүмһурийитиниң (12-ноябрь, 1944-ж.) курулушиға беғишлиған өсәр болуши керәк еди. “Әслидә мәннү шу жигитләрниң изи билән Нилқиға, андин пүтүн Или вадисиға, һәтта Жоңғар ойманлиғи билән Алтай тағлириға берип, у йәрләрдә болуп өткән аләмшумул вақиәләрни, тилларда дастан болған қәһриманларниң əжайип сәргүзәштилирини силәргө һекайә қилип

бәрмәкчи вә бәзи сирлиқ тәпишмақларни йешип бақмақчи болған едим. Бу арзу-хиялларим “Ойғанған зиминниң” З-китави болмақчи еди. Әпсуски, буни йезип пүтиришкә имканийитим яр бәрмәйдиған охшайду. Шуңа бу қиссини назирчә мөшү йәрдә аяқлаштурушқа мәжбур болдум. Қалған қисмини кәлгүси әвлатлиrimизниң йезип чиқишиға иманим камил! Мени кәчүргәйсиләр!”

Абдурәним Өткүр илмий-тәтқиқат ишлири биләнму үнүмлүк шуғулланды. 1981—1989-жж. Әдәбият институты мудириниң орунбасари хизметини атқурди. Наятиниң ахиригиче ШУАР Ижтимай пәнләр академиясидә ишлигән. Әдипниң ижтимай пәнләр тәтқиқатиниң тәрәкқиятиға қошқанзор үлүшини баһалап, униңға профессорлук илмий унвани берилди. У “Уйғур классик әдәбиятиның тарихи”, “Он икки муқам”, аruz нәзәрийәси бойичә салмақлиқ тәтқиқатлар жүргүзгән. Болупму қедимий уйғур әдәбиятидики бүйүк намайәндә — “Қутадғу билик” һәккідә бир үрүш илмий мақалилири бу язма ядикарлықни тәтқиқ қилиш саһасида әжайип төһпә болди. У шундақла бу улуқ шеирийәт мирасиниң нәзмий йәшмисини ишләштә вә нәшир қилишта асасий муәллипләрниң бири болған. Шундақла шаир, язғучи вә алимниң илмий-тәтқиқатлири “Фәзиниләр босуғисида” нами билән әдип вапатидин кейин 1996-ж. нәширдин чиқти.

Абдурәним Өткүр ХХЖ Язғучилар жәмийитиниң әзаси, ХХЖ Оттура Азия мәдәнийәт тәтқиқати жәмийитиниң мудирийәт әзаси, ШУАР Әдәбият вә сөнъет бирләшмисиниң һәйъәт әзаси, “Қутадғу билик” тәтқиқат жәмийитиниң муавин башлиғи болған.

Таң зияси йоқмидур

Бу қара һижран тұнниң интинаси йоқмидур,
Вәсли дидар күнлириниң иптидаси йоқмидур?

Өлгидәк жәнимға тәгди һижир ахшами яман,
Бир хәвәр кәлсә болғай, таң сабаси йоқмидур?

Бир нәпәс йүз жил билинди интизарлик дәстидин,
Тәшнайи қәлбим үчүн нәшъй немаси йоқмидур?

Өртиди жисмимни һәр дәм дилда ялқунлап көйүк,
Хәстә дилгә бир шипа дора-даваси йоқмидур?

Яр хияли бирлә солдум, йәтти өмрүмгә ғазаң,
Тәнгә жан бәхш әткили көкләм һаваси йоқмидур?

Бу жунунлук дәштлири кәң, мени аздурди талай,
Әмди йол көрсөткүчи бир рәһнәмаси йоқмидур?

Кәтмігай арманда Өткүр күздә қанлик яш билән,
Жиртқили түн пәрдисини таң зияси йоқмидур?

Яңрат, Вәтән, муқамни

Ән сазим, сазлан бұғұн, сазлан йәнә сән яхширак,
Тұғса Чолпан, күлсө гүлшән, мән нечүн ейтмай қошак!

Бақ әнә күлмектә Богда, мәңзидә гүл жылвиси,
Іәр сәхәр алтун шәпәқтин чечилип сансиз башақ.

Таң билән чиллап гүдук кәлгүсидин ейтса хәвәр,
Хушлуғун сиғмас тениңгә, гепиңгә салсаң қулак.

Қош үниңни әл күйигә, бол деңизниң тамчиси,
Шақирип аққайму дәрия, болмиса сансиз булақ.

Хуш болар ана вәтән, даван ешип маңғанда әл,
Соңға нарниң бойнида болсам әгәр бир қонғурақ.

Нәқәдәр зор бәхит маңа узун сәпәр мәнзилдә,
Бир қатар мәшъәл ара болалисам бир шам-чирак.

Кашки жән бир бағ отунға әрзисә арман немә,
Вәтиним гүлханида янсам чараслап та адақ.

Әй сазим, әвжин билән яңрат Вәтән муқамини,
Әмди тәғмәс әл күйини күйлисөң башқа таяқ.

Йетәр, әй чәрх

Йетәр, әй чәрх, бу һижранда мени жиғлатма артуқчә,
Керәктүр ярға көз яшим, уни хоратма артуқчә.

Мұнәббәт мәнзили қатиқ екән, ташлик давани көп,
Жиқилдим путлишип қанчә, йетәр, ғулатма артуқчә.

Тапалмай вәслигә йолни, адаштим чөлдә Мәжнундәк,
Чөлстан ижрә сәрапқа мени алдатма артуқчә.

Гунаһим сөйгүдин өзгө немәдур билмидим әсла,
Йұсуптәк харузар әйлап, қулум дәп сатма артуқчә.

Жаһанни басты пәриядим, маңа булбулму һәйрандур,
Оқуп сән гүлгө әпсунлар, уни ухлатма артуқчә.

Тешип бағримни қан қилди жудалиқ оқлири көптин,
Йетәр бу зулму бидатлиқ, йәнә оқ атма артуқчә.

Тонурдәк янмиса қәлбим, болурму аһлирим ялқун,
Йетәр көйдүргили әй чәрх, йетәр, от яқма артуқчә.

Ғубар қилма

Fәзәл

Көпәйди дүшминим дәп һәргиз көңүлни ғубар қилма,
Мениң неч дүшминим йоқ дәпму һәргиз иптихар қилма.

Әгәрчә болмиса дүшмән, немә қәдри болур достниң,
Һаятниң мәнзили шундақ, буңа көп етивар қилма.

Тәпәккүр әйлисәк бирдәм, билурсән сири һекмәтни,
Жаһанда бирму дүшмәнсиз өтүшни сән шуар қилма.

Чаяндик ентият қилмас един ү чақмиса әлни,
Демәк һошияр қилур дүшмән, сән һәм ғәпләтни яр қилма.

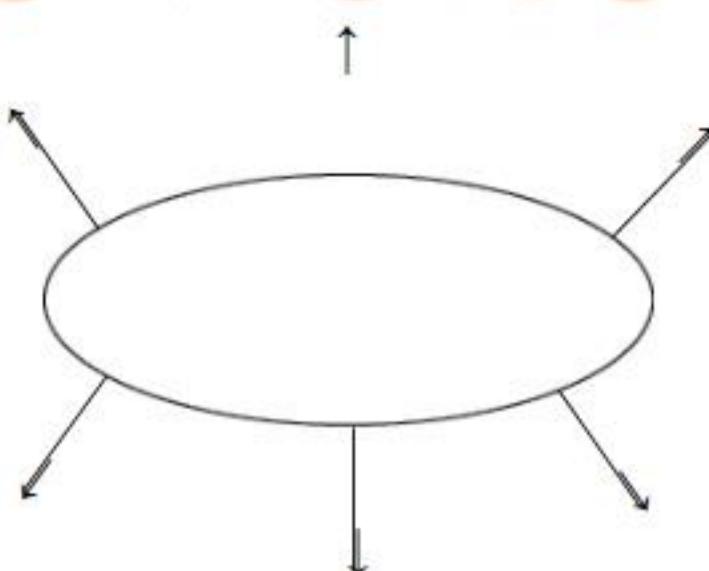
Вә бәзән достлириң япқан әйибиңни ачур дүшмән,
Бу һәм бир яхши пурсәттин, уни көрмәкни ар қилма.

Мәламәт, тәнә, төһмәтни бешинға яғдуар болса,
Савақ алди һәммидин бир-бир қечишни ихтияр қилма.

Әқилсиз, тәлвә достлардин зерәк дүшмән емиш яхши.
Көпәйди дүшминим дәп мискин көңүлни ғубар қилма.

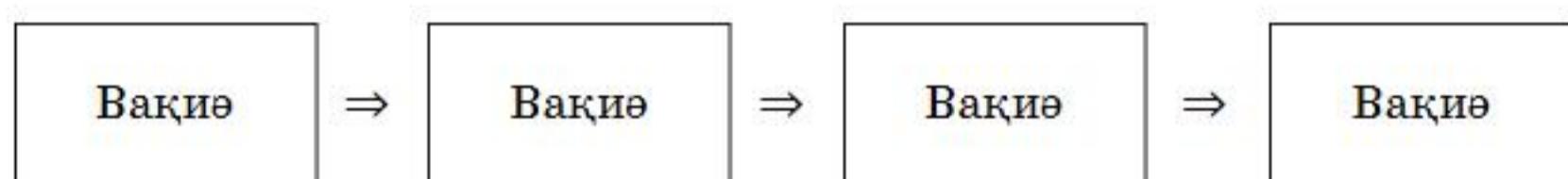

- I. 1. Абдурәним Өткүрниң тәржимә налини “Гезит усули” бойичә сөзлөп беріндерлар.
2. Топлар бойичә, ИНСЕРТ усули арқылы шайр ижадийитини оқуп чиқып кластер түзүндерлар.

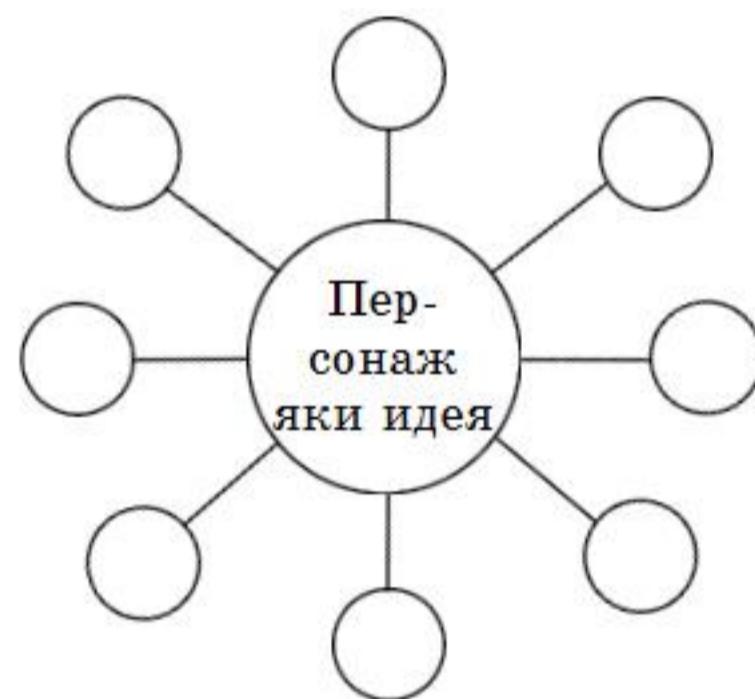
3. Берилгөн парчини оқуп, жүпиңиз билөн қелин яки инчиккө соалларни түзүп, асасий идеялирини ениқлаңдар.

II. 1. “Вақит тизмиси” усули бойиче романдикі вақиәләрни пәйдин-пәй орунлаштуруңдар.

2. “Из” романинин баш қөһриманлири һөккідө немә билисиләр?

3. Романинин баш қөһримани Төмүр хәлпө обризига “Йеккә диаграмма” усули бойиче тәриплімә беріңдер.

4. Әсәрдіki образларниң қияпити, иш-һәрикити билөн тонушуп, уларға баһа беріш.

Образлар	Қияпити	Иш-һәрикити	Баһа
Төмүр хәлпө			
Шамәхсүт			
Яң Зиншин			

5. “Из” романинин идеяйиң йөнилиши, әсәрниң әһмийити һөккідіki хуласә пикирлириңдер билөн бөлүшүңдар.

III. 1. Абдураһим Откүр ижадийитиге бегишланған очук тест тапшурмилири.

2. А. Өткүрниң ижадий паалийити ----- башлинип, Үрүмчидө чиқидиған ----- сөһипилиридө елан қилинди.
3. Яш шаирниң ----- намлиқ дәсләпки шеирлар топлими йорук көрди.
4. Абдуреһим Өткүр 40-жж.----- тәхәллуси билән өдәбият мәйданиға кирип көлгөн, өркинликни жошқун күйлигөн Абдуреһим 60 вә 70-жж. шу заманда елан қиласмиған шеирлирида -----тәхәллусини қолланған.

IV. Йепик тест тапшурмилири

1. Қедимий уйғур шәһири Құмуда дунияға көлгөн шаир
А) Махмут Қәшқәрий
Ә) Абдуреһим Өткүр
Б) Хелил Һәмраев
В) Бағда Абдулла
2. Абдуреһим Өткүрниң 1943-жили йезилған қайси драма өсөри сәһни-ләштүрүлүп, сөнъет мухлислири тәрипидин қизғин қарши елинған.
А) “Чин модән”.
Ә) “Жүрөк мұцлири”.
Б) “Тамча қандин миллион чечәк”.
В) “Генимәт”
3. Абдуреһим Өткүрниң “Из” романы қайси жили бесилип чиқти?
А) 1980-ж.
Ә) 1985-ж.
Б) 1990-ж.
Б) 1993-ж.

БОҒДА АБДУЛЛА (1942-ж. туғулған)

Әдип ижадийитиниң әһмийити вә бәдии қиммити. Бағда Абдулла — заманивий уйғур әдәбиятиниң ярқын истедатлық вәкили. Шаир 1942-жили Хитайниң Кәңсу (Гәнсу) өлкисигә қарашлиқ Ләнжұ шәһиридө дунияға көлгөн. У 1960-жили Үрүмчи шәһиридики оттура мәктәпни тамамлап, Шинжаң университетиниң әдәбият факультетида тәһсил көриду. У 1954-жили “Шинжаң яшлири” гезит сәһиписидә “Дехан қизлири һәққидә қошақ” намлиқ шеири билән әдәбият мәйданиға кирип кәлди. Дәсләпки чағларда у балиларға бегишлап нурғун шеирларни язди. Амма униң “Баһар ғунчилири” намлиқ дәсләпки шеирлар топлими хелә жиллардин кейин, йәни Хитайда йүз бәргөн “Мәдәний зор инқлавий” сәясий һәрикәт тамамлинип, 1978-жили нәшир қилинған. Амма шаирға 1960-жиллири язған “Чоғлуқ балладиси” (Атәшлик дастани) шан-шөһрөт елип келип, униң уйғур әдәбият тәрәққиятидики орнини бәлгүләп бериду.

Бағда Абдулла

Амма 1960-жилларни ахирлирида йүз бәргән вә йәрлик хәлиққә қарши түс алған түрлүк сәясий еғир һәм қалаймиқан компанияләр әдип ижадийитинила әмәс, бәлки бир пүтүн уйғур әдәбиятиниң тәрәққиятини тосуп қойди. Жәмийәтни қараңғулук бесип, инсанлар “Ечилип сайраш”, “Оңчилларға қарши һәрикәт” (1957-ж.), “Йәрлик милләтчиликкә қарши күрәш” (1958-ж.), “Коммуна қуруш” охашаш Хитай компартиясиниң башчилиғидики сәясий зиддийәтләргө найдалди. Нәтижидә ШУАРда истиқамәт қиливатқан уйғур, қазақ, монгол, қирғиз, татар, өзбек қатарлиқ көплігән йәрлик хәлиқләр сәясий тәқип астиға елинип, мұлуклири тартивелинді һәм вәйран қилинди. Көплігән кишиләр ана жутлири билән аилилиридин айрилип, мәсхирә қилинди. Бу вәзийәт “Мәдәний зор инқилавий” дәп аталсиму, амма у 20 жил давам қилип, мисли көрүлмігән мәдәний вә роңий чиқимларни елип көлди. У миллий әдәбиятимизниң классиқилиқ гөзәлликкә вә изгүлүккә тәлпүнүш вә йеңи күрәшchan реалистик роңини тамамән ажызлатти. Бөгө Абдулла Әйнә шу вақиәләрни әкс әттүридиған “Жылғидин чоққиларға”, “Мәжнун талниң тегидә”, “Булбулни солима қәпәзгә”, “Кайима ана”, “Гүл дәстихан”, “Мәрийәм” қатарлиқ әсәрләрни язди. 80-жиллардин башлап Бөгө Абдулла ижадийитидә йеңи бәдии мәнмұндики бир қатар әсәрлири йорук көриду. Бу жиллар муәллип үчүн әң әһмийәтлик вә бәдии ижадийәткә мол жиллар болуп қалғуси. Бәдии мавзу вә идея жәһәттинму кәскин илгириләшләр йүз берип, йеңи услуптиki “Анижан, анижан яшиғин узак”, “Ана”, “Турпан қәсидиси”, “Гүл вә муқамчи”, “Чүш көриду бир түп анар гүл”, “Қаға һәққидә ривайәт”, “Өркишиңни бәргәй, төгиләр”, “Шеирийәт иләни”, “Яз ямғури”, “Бир ривайәт”, “Муқам”, “Қызы кәлъәси” бәдии әсәрләр түркүми мәйданға келишкә башлайду. Бу әсәрләрдики миллий роh, “Мәдәний зор инқилавий” жиллири йүз бәргән боран-чапқунларни, пажиә-апәтләр үстидин ғалибийәт қазанди. Бу әһвал өзи билән биллә ижат қойниға киргән Абдурасул Өмәр, Мәһәммәтжан Рәшидин, Қурбан Барат, Жалалидин Бәһрам, Османжан Савут қатарлиқ сәпдашлириниң ижадийитидimu йүз бәргән еди. Уйғур язғучи-شاирлири һөрхил апәт-зулумларни баштın өткәзгән болсимиу, амма улар соң наят ғөлвүриниң синиғидин өткән болғачқа, сәясий күрәшләрдә чиниқип, ижадийәттә соң нәтижиләрни қазанғачқа, улар соң әдәбият қайнимида кәң ғулач ташлиди. Башқичә ейтқанда, мәпкүрәвий вә иқтидәрий ойғиниш миллий әдәбиятимизда йүз беришкә башлиди. Бу шундақла язғучилиримизниң роңий тириклигидин учур болуп, уларниң вәзийәткә толук тәслим болмғанлиғидин дәрәк бәрди.

Боғда Абдулланиң ижадий паалийити техиму күчлинип, униң “Йәлкән” (1983-ж.), “Чүш көриду бир түп анаргұл” (1988-ж.), “Қиз қәлъесі” (1993-ж.) қатарлық әсәрлиридин кейин, йеңи идеяйи мәзмундики “Салға теши” (1998-ж.), “Шеирийәттиki бошлук” (2004-ж.), “Комзәк көтәргән қиз” (2004-ж.) намлық топламлири, “Әй дунияниң хилвәт булуңы”, “Ярғол”, “Безәқлиқ”, “Турпан”, “Сайрам ривайити”, “Очақ” қатарлық әсәрлири китапханлар билән йүз көрүшиду. Шаирниң бәдии тәпәккүри чоңқұрлишип, мавзулар хилмухиллишип, кәңийиду, шеирийәт шәкли жәһәттин бейип, чақлинип, мотивлар ара нәпислик, муаммалиқ жәһәттин йүксилиду, поэтилиқ васитиләрниң хизмети күчийип, рәңму-рәң образ бәрпа қилиниду.

Тоқсөнгө улашти,
Көзи хирәләшти,
Тонумайду ганида сени,
Сени чақирмақчи болуп,
Чақириду башқа бирини,
Башқа бири чақирғандәк.

Тоқсөн яз,
Тоқсөн күз,
Тоқсөн қиши,
Тоқсөн өтияз.

Өтүп кәтти,
Маңлийига из селип,
Өтүп кәтти судәк,
Әмди

Тетиклиги йок,
Бурунқидәк.
Йәр айлинар, вақит учар
Бүгүнниң босуғисида
Әтә сақлап турар.

Шундақ
Қерийду барчө
Адәмму
Дәрәқму
Қушларму...

Әдип мәзкүр әсәри XX әсиргө жавап ретидә йезилған. Бу әсир уйғур хәлқигә бир тәрәптин улуғвар интилиш, романтик гөзәл тәшналиқтарни һәдийә қылсими, амма иккинчи тәрәптин әркинликкә тәлпүнгән көплигән жүрәкләрниң арзу-арманлирини вә еқидә-ханишлирини күмпәйкүм қиливәтти. Һәммә вақиәләр билән биллә шу вақиәләргө иштрак қилған инсанлар бу наяттин өтүп кәтти. Қөпинчә дәрәқләр қуруп, отунға айланди, көплигән қушларниң ойнақ сайрашлири түгиди, йәр өз петичә айлинип, вақит дәмлирини учуруп турмақта. Амма Боғда Абдулла шеирниң ахираға

тиник бәлгүлирини қойған. Демәк, йәнила уйғур жәмийитигә жаң кирип, униң гүллиниши керәк. Дәрәқләр қайтидин көкләп, йопурмақлири қанат яйиду. Жәмийэткә йеңи талантлық шәхсләр келип, инсанларға роһий мәдәт вә мәнивий күч-кувәт бериду. Мана бу Богда Абдуллиниң бүйүк армини вә миллий чуши.

Чүш көрәмиш бир түп анаргұл
Күн бойнида, қойнидимиш Ай.
Һәр түңлүккө учуп баармиш
Вә бир соал қоярмиш тинмай.
Гәр унтулса Анилар меһри,
Таңла болса бекейүм пәрзәнт.
Жүргиңлар қалмиса, йәнә —
Тиләйсиләр немини титрәп?!

Улук аниларға болған муһәббәт уйғур хәлқини тоң ғайиләргө йетәкләйдү! Бу жәһәттин Богда Абдулланиң өзигө хас авази, тоңқур миллий мәвқәси бар. Муәллипниң өзиниң бирқатар шеирида тарих, қедимий заман, ривайәтләрниң өз әксини тепиши тәсәдипи әмәс. Улардики пәлсәпәвий һекмәтләр, наят қанун-сирлири бойичә мулажизиләр оқурмәнләрниң дикқитини өзигө тартмай қоймайду. Чүнки, шаирниң тәбири бойичә ейтқанда, миллий тарихимиз көз алдимизда намайән болуп, ана тупрақ һиди димақни яруду. Шуңлашқа бу әсәрләр бирдинла лирик сезимға бөләп, бәләнт һиссиятқа йетәкләйдү.

Жүргим үстидө ақиду Тарим,
Қарақорум беші, мәнзил жайи Лоп.
Униң мүжәзи тосун тай ява,
Аққан, ақар ғалип, болмиған мәғлуп.
Йолда еқинларни қошар, улғияр,
Қайнамлири ривайәт мисли.

Богда Абдулла йәнә бир “Аққу һәққидә ривайәт” намлиқ шеирида:

Ақ вә пакиз
Бир жұп аққу
Тепишқанда
Бешимиз баш болсун дәп,
Аяғимиз таш болсун дәп.
Тәң учармиш,
Тәң қонармиш.
Қайси бириниң бағрини
Қан қилип оқ, болмиса чарә,
Сақ қалғини пир-пир айлинип
Пәләккә чиқип,
Андин өзини йәргә атармиш,
Болмақ үчүн парә-парә.

Боғда Абдулла үчүн, ана йәр-су, тәбиэт-зиминниң пажиәси — бу новөттө инсан пажиәсидур. Ана йәргө садақәт көрситиштин башқа улук нәрсә барму? Гәрчә у ана йәр пәрзәнти екәнлигини чүшәнмисә — бу техиму бир ечинарлық надисә. Шаир можудатлық, миллий өтмүш вә тәғдир мәсилелери һәккідә ойлиғанда, у техиму зор мәнивий бир соңқурлуққа қарап йүзлиниду.

Мұқәддәс дәрәкқә чигилгөн лата,
Арзу үмүтниң байрақчисидәк.
Кочқар мұңғузи шамалда өңгөн,
Әрсунсиз дунияниң чакарчисидәк.
Қайтар адемлөр туғ-шадига,
Роh уюлуп туриду құмлукта.
Сәбийликтин башлинар нәпәс,
Гүлхан айланғандәк, алтунға отта,
Құмлукниң қараңғусида
Келиду явайи чөнлөрдин сада.
Бу еқилдин ғәйри көрүнүш,
Көрсөтмә Худа!
Явайи таш өңкүрлөр өчкөн,
Көрүнәр Миң өйлөрниң бойиги ара.
Көчөр андин кейиклөрниң көзидә
Ноhқа тутушиду бара бара.

Шаирниң ойи билән ейтқанда, миллий можудатлық, тарихий өтмүшкә қадалған көзимиз, хатирә, әс-һошимиз, бизниң роhий вә мәнивий жәһәттін техи тирик екәнлигимизниң бирдин бир ипадиси. Үйғур хәлқиниң тарихида шанлық ғалибийәтләр билән ечинишлиқ мәғлубийәтләр болуп турған. Амма мустәққиллик үчүн күрәшләр миңлиған-миңлиған кишиләрниң бешини қошуп, бир сәпкә турғузған. Садир Палван вә Назугум қатарлық атақлық сәрдарлар хәлқимизниң һурлукқа болған тәшналиғини қандурған. Шуңлашқа бириниң қәһриманлық қошиғи ямулни бәрбат қылса, иккинчисиниң жасурлук күйи-пәрияди ана зиминни зил-зилигә көлтүргөн. Миңлиған батурлиrimiz ямулға қамилип, йүзлигөн қәһриман қизлиrimiz қомучлуклар ара қечип кетишкә тиришқан.

Умумән, Боғда Абдулла лирикиси инқилавий романтик пафосқа егә. У бизни өтмүшимиз һәккідә қайта ойлашқа мәжбурлайду. Мұқәддәс дәрәкқә чигилгөн латилар хәлқимизниң арзу-үмүтиниң байрақчисидәк йәлпүлдәп туриду. Бу латилар шаирниң көзигө йәнила байрақ болуп көрүниду. Чүнки у латилар қызил қанлар ипадиси, чүнки миңлиған қәһриман қизлиrimizниң йеши қанға бойилип, Илида, Таримда: Қарақашта вә Түмәндә аққан! Дәрия обризи символлук характерға егә. Униң сирлиқ еқими бизниң хияллиrimизни көккә, Тәңригө тартип туриду. Бу йәнә шундақла

дәһшәтлик билән шиддәтлик арисидики күрәш гәвдиси вә бәдий қамусидур! Амма муәллипниң жүрәкни можуп туридиған сехирлик мисралири ахирқи нәтижидә инсан қәлб тарлирини мәргүллитип, эстетик ләzzәт-раһәткә бөләп туриду. Уларда вәтәнпәрвәрлик, милләт сөйгүси оргуп турғачқа, әдипниң көплигән шеирлирида ишәнчә-үмүт учқунлири йенип туриду. Бу өз новитидә муәллипниң хәлиқ тәғдири алдики наһайити чоң жавапқәрчиликни чоңқур һис қилиши билән беваситә бағлиқтур.

Кемичиниң бешида допа,
У ғожайин өзигө, рулға.
Чапчип турар дәрия алдида,
Охшап самадин чүшкән дулдулға.

Шаир ижадийитидә мундақ бәдий роh-пафоста йезилған лирикілар аз әмәс. Уларниң арисида “Вәтиним сүт бәрген наалал вә аппақ” шеири қандақту бир чәксиз вә күчлүк тәсир қудрәт-қувәткә егә. Шуңлашқа бу шеир әдип ижадийитидики йүксәк бәдийликкә егә өҗайип нәмунә сүпитидә бағаланған:

Вә лекин Вәтиним сөн башқа дуния,
Меһриндин ташқому бәрдин сөн сәзгү.
Мән сениң пәрванәң, орнаттиң өзүң,
Алмидәк йүрөккә аләмчә сөйгү.

яки:

Жиғлаңғу өмәсмән, амма жиғлаймән,
Анилар наң тиләп көтөргөндө қол.
Әртінәр жүригим, зинһар қиймаймән,
Үмүтлүк өвлатлар адашқанда йол.

Дәрһәқиқәт, әдип үчүн вәтәнпәрвәрлик мавзу, тарихий-мәдәний мәзмун, келәчәккә болған чәксиз иқбал-ғайә униң ижадийитики асасий йөнилиштур. Миллий тупрак наһайити зор символлук мәзмун вә мәнияткә егә болуп, ана зимины мәдһийиләш, униң өлчәмлик мәвқәсигә айланған. “Мабада сап болса томурида қан”, у чағда у һәқиқий мәнада өз хәлқи үчүн женини пида қиласлайду. Буни шаир “хәлиқниң авази”, — дәп чүшәнгән. У ейтидуки, вәтән, милләт сөйгүси ажиз болған инсанда алий һиммәтму дегилик болмайду, өз хәлқигә муһәббәт бағлимиған инсандин яхшилиқ күтүшкә болмайду. Шуңлашқа Богда Абдулланиң әсәрлири хәлқимизниң есил ғәзинә-дурданилиригә айлинип кәткән.

Махтинимән бу дунияда бир иштин,
Даңлинимән Вәтән сени сейүштин.
Чин-һәқиқий жүрәк деген совумас
Нәтта уни көскән билән бегиштин.

Боғда Абдулланиң “Житим қиз һәккідә чөчәк”, “Мәликә Аманисахан”, “Жоңғар юлтузи”, “Мәрийәм”, “Салға теші” вə башқа дастанлири, шеирлар топламлири нәшир қилинғандын кейин кәң оқурмәнләр арисида күчлүк тәсир қозғиған болуп, шаирниң поэзиядикі утуқлирини һәртәрәплимә намайән қилди вə шунинд билән биллә бу əсәрләр униң ижадийитидә йүз бериватқан зор илгириләшләрдин учур бәрди. Униң шеирлиридики чонқур сәясий-ижтимаий мәзмун, өткүр романтиклиқ- тарихий исянкарлық роңсадалири һәтта мустәбит күчләрни өндешигө салмай қоймайды. Уйғур хәлқиниң улук өтмүши, атап ейтқанда, Орхон, Идиқут, Тәнритағ, Қарақурум мәдәнийити жараңлық аhanда күйлинип, бәләнт йүксәк туйғуда мәденийилиниду. Униң һәтта адәттиki аддий құм өсүмлүги — тоғрақ һәккідикі шеириниң арқа тарихий көрүнүши бар. Тоғрақ Ана-Вәтәндә йүз бәргән вакиәләрниң гувачиси, қедимий улук уйғур мәдәнийәтлириниң шаһиди сүпитидә шәрһиләнгән. Буниңдин бәнирләнгән жулғун нахша ейтиду. Бу йәрдә жулғун обризидә муәллиплик мәвқә жошқун көрүнүп туриду. Шаирниң тәриплишичә, у “гияһларниң Прометей! Тириклик орғуиду қенида”:

Тәғдирниң салға тешіға,
Охшап қалиду чөл билән инсан.
Униңда бар ярилиш, удум,
Кәлди яшап мәжүзисиман.

Тәғдир тәққазасиға бола, шаир уйғур тарихиниң күйчисигә айлинип, уйғур поэзиясидә қедимий заман роһини хәлиққә йәткүзді. Бу жәһәттин у шеирийәт иләһийитиниң құдритидин үнүмлүк пайдилинип, “өзлүгүңни унутма, тарихиңни, зиминиңни үгән вə келәчиғиңни ойла”, — дегәнгә охшаш поэтиклиқ уранларни ташлиди. Умумән, Боғда Абдулла XX əсирниң ахири вə XXI əсирниң бешида уйғур әдәбиятиниң һәқиқий мәнадики тәрғибатчисиға айланди. Шунлашқа алымлар Боғда Абдулланиң ижадийитигә жуқури баһа берип, у өзиниң əсәрлири билән дуния әдәбиятиға йүзләнди”, — дәп тәқитлиди. Боғда Абдулланиң ижадий мираси, мәнивий қәдрийәтлири миллий тәрәкқиятимизниң риважиға, истиқлал мәпкүримизниң күчийишигә вə бүгүнки əвлат өхлақиј вə эстетик қарашлириниң йүксiliшигә беваситә тәсир көрсәтмәктә. Мәнивий бәһримәнлик туйғусидин қариғанда, шаирниң уйғур хәлқиниң алдидики хизметлири бекияс. Әдип əсәрлири инсан камалитигә қанат беридиған қувәткә егә һәм тәlimатқа бай. Униңдикі вәтән вə милләт сөйгүси, ана тилға муhabбәт, инсанпәрвәрлик, өхлақийлик, қанаәт-шүкричилик, адаләтлик, сақий, сахавәтлик, инсаплиқ охшаш өлмәс-өчмәс ғайилири бүгүнки жәмиyәтниң йецилинишида бебаһа әһмийәткә егә.

Әсәр тили, жанри вә бәдиий васитиләр түркүми. Боғда Абдулла заманивий уйғур әдәбиятиниң сөзгө чечән шаирлиrimизниң бири сүпитидә, у лирикиға меһри-муһәббәт билән қариған әдиптур, шунинң үчүн униң мисралиридики бәдиий васитиләр биридин бири гөзәл, тәкрапланмас сүпәт вә тәсирчан күчкә егә. Бу васитиләр йеңичә роh, бетәкrapar хасликта жарий қилинип, оқурмәнләр арамбәхш кәйпиятларни беғишлайду. Боғда Абдулланиң бәдиий маһарити һәккىдә сөз қозғиғанда, униң миллий мумтаз шеирийәт гәзнилиридин мустәһкәм орун алидиганлиғи һәккىдә һечбир шәк-шубhә кәлтүрмәймиз. Йеңи поэтик тимсаллар, образлар вә қияслашлар бүгүнки күнни тәләп-еһтияжлириға уйғун келидиганлиғини, униң хиялий тәсвирилири һәқиқий мәнада наятийликқа айлиниватқанлиғинин гувачиси болимиз. Шаирниң ижадийитидә көпләп учрайдиған хәлиқ ибарилири, мақал һәм тәъбирлири бүгүнки күндә ана тилимизда үнүмлүк ишлителиватқан сөз гәзнилиридур. Мәсилән униң “Анижан, Анижан, яшиғин узак!” шеиритидики “Чивиқни ат қилсам”, “йәттә өза сақ”, қатарлиқ ибариләр жәмийитимиздә турақлиқ қоллинидиған ибариләрдур. Муәллиплик бәдиий ениға хас “хорумас әқил”, “тозумас билим” қатарлиқ йеңи эпитетлар шеирниң образлиқ мәнийитини кәң көләмдә ечиp бериду. “Тәшна жүрәк” вә “Қәлбиң бир дәрия” кәби әнъәнивий эпитет һәм метафориларниң орниму бөләк. Амма бу хил уйғур сөз сәнъитидә қоллинилип келиватқан бәдиий васитиләр түркүми, өз новитидә, “ирадәң қаш теши”, “қәлбиң юрунқаш” кәби йеңи метафорилар билән толуклинип, ана тилимизниң чәксиз байликқа толуп ташқанлиғини, униң ипадиләш вә гөвдиләш қудритиниң бүйүклигини көрситип бериду.

Анижан, Анижан, яшиғин узак!
Тәшөккүр, жан бәрдиң, йәттә өза сақ,
Нечкимдин кам өмөс, қиңғир ақсақ,
Тозумас, хоримас өқил, билимни
Бу тәшна жүрөккө сиңдүргөн шундақ,
Анижан, Анижан, яшиғин узак!
Чивиқни ат қылсам сөйүвөргин сән,
Нахшиларни товлисам көйүвөргин сән.
Су тутуп алғанда таман
“Алқиш ал, оғлум” дәп илһам бәргин сән
Анижан, Анижан, яшиғин узак!
Еқидәң бүйүктүр, рәһмитиң көңдур, иманиң бү
Тәбәссүм өйлишиң қуяшқа тәңдур.
Йөләңсөк тәвримәс, жиқилмас тағсән,
Яйрисақ көң бағриң лалә-чимәндур!
Анижан, анижан яшиғин узак!

Колуңға қарисам қадақлардин из,
Маңлийиң үстидө қоруклардин из.
Ирадәң қаш теши, қәлбиң юрунқаш,
Қәлбиң бир дәрия
Меңнәтлик ерурсөн, лекин миннәтсиз,
Анижан, анижан, яшиғин узак!
Оғлуңмөн, нур десәң көзлиримдин ал,
Қан десәң, суғирай, жүригимдин ал.
Кәтмәс яшлиғиң хошаллиғим шу,
Демәсмөн өзәмгә болдиға вабал,
Анижан, анижан, яшиғин узак.

Әсәрниң китапхан дикқитини тартип туридиған йәнә бир хусусий-ити шуниндеңди, “Анижан, анижан, яшиғин узак” ибарисиниң бәш қетим тәкрапарлинишидур! Уларниң тәкрапарлиниши һәргизму артуқ әмәс. Бу әсәрдә гиперболилиқ (пафослуқ күчәйтиш) хизмитини орунлайду. Ибариләрниң мундақ бир тәкрапарлиниши цикллиқ параллелизмму дәп атилиду. Бу әсәр тилинин бәдииyllигини тәминлигүчи һәм бир амил.

Қизил әтиргұл

Сәһәргә тәлмүрүп ечилған бир жұп,
Явайи азғанға уланған шехи.
Жанлинар яқуттәк сунид ичидө,
Йұзи ечилмаған бир қиздәк техи.
Ямғурда көрүмән назук турқини,
Шәбнәмгә айлинип кәтмәктә бәрги.
Ечилиш шәъигө әмәс мәңгүлүк,
Қизирған роңида учқунлар құлқә.

Илнам

Мәденийә садаси вә яки һәсәт,
Мән үчүн бәри бир, пәрвайим пәләк.
Нислирим гүлхандур лавулдап турған,
Чиримәс, йоқалмас упримас тиләк.

Бақимән наятниң саһиллириға,
Көриман алдинқи өчмас изларни.
Ойлаймән зогули шамалдин болған,
Әлде йоқ, чөлдә йоқ нишансизларни.

Тәрлирим тим-тимлап тамиду йәргә,
Бир өзәм билимән, бир ана топрак.

Өмүрниң долқуни ғәриқ қилғичә,
Баримән егилмәй сунмай әшундақ.

Гүлни ташлимаңлар

Гүлни ташлап топраққа,
Кәтти бирси жираққа.
Көрүп бағвән “Іәй!...” деди.
Үн йәтмиди узакқа.

Гүлни ташлап топраққа.
Кәтти бирси жираққа.
Гүл дегәнни, тәлмүргән,
Қисар мәйдә, қулаққа.

Гүлни ташлап топраққа,
Кәтти бирси жираққа.
Надан гүлни нә билсун,
Дәсимәстин янтаққа!

Ана йәр

Сени дедим, бир сени дедим,
Бала күнүм қучаклириңда.
Өстүм, көйдүм, яндим атәштәк,
Қисметләрниң очақлирида.

Сени дедим, бир сени дедим,
Чач ақарди қар ләйлисідәк.
Әқишәмдә солмас бир баһар,
Гөзәллиги гүл тажисидәк.

Сени дедим, бир сени дедим,
Бар әжримни дәрияға салдим.
“Белиқ билмәй, белиқ билмисә:
Хәлиқ билгәй дедим шатландим!”

- I. 1. Өдип ижадийитиниң өһмийити немидә? У қандак өдәбий ғәзниләрни яратти?
2. “Төғдирниң салға тешиға, охшап қалиду чөл билән инсан” мисралирини шәрниләңлар. Бәдий васитиләрни ениқлаңлар..
3. “Анижан, анижан яшигин узак” шеирни ядқа елип, ата-анаңларға оқуп беріңлар.

II. 1. Шеирларни һиссиятлиқ оқушқа тәйярланалар. Аландың көтүрөңгү аваз билөн мисралардикі муһим сөзлөрни бөлгүлөп, оқуцлар вә ритмлик анаңдарниң алмишишиға дикқет қилиндер.

2. Мушайрә уюштуруңдар. Һиссиятлиқ оқуш бойичә көрүк уюштуруңдар.

3. Төвөнки жәдвәлни толтуруңдар. Оқуғучиларниң актерлук вә натиқлиқ қабилийитини баалаңдар.

Өлчөмлөр

Ипадилик оқуш давамида муәллипниң ой-пикри тоғра йөткүзүлдиму?	Нә тоғра	Яқ
Шеирни оқуғанда тиңшиғучиларниң дикқитини өзигә тарттиму?		
Шеирниң вәзн-турақлири тоғра қоюлдиму?		
Лирик қәһриманнин ашиқлиқ һиссияти бәрпа қилиндиму? Әгәр қилинмиса, сөвөви немидө?		
Шеирни оқуғанда ишарәтлөр қандақ пайдилинилди?		

III. Оқуғучилар “Билимән, билгим келиду, билдим” (БББ) жәдвилиниң 1- вә 2-графалирини толтуриду. Бу йәрдә оқуғучилар өз алдига өтүлидиған мавзу бойичә немилөрни билидиғанлиғини вә немилөрни билгүсі келидиғанлиғини языду. Андин жәдвәллөрни топта мунақимә қилип, қошумчә егилігөн мәлumatлири асасида бу графаларни дәрис ахирауда қайтидин толтуриду.

Билимән	Билгим келиду	Билдим

МАХАМБЕТ ӨТЕМИСОВ (1803—1846)

Әдип ижадийитиниң әһмийити. Махамбет Өтемисов — қазақ хәлқиниң көрнәклиқ от жүрәк ақыни-шаири, күйчи-бәстикари, XIX əсирниң бириңчи йеримида йүз бәргөн миллий-азатлиқ һәрикәтләрниң йетекчиси вә өз хәлқиниң азатлиғи, мустәқиллиги үчүн күрәшкән улук бир қәһриман-батуридур. У ички Бөкей ордиси, назирки Фәрбий Қазақстан вилайитиниң Жәнибек наһийәсигә қарашлиқ Нарынқұминиң Жаскус деген жайида дунияға көлгөн. У көп балилиқ аилидә өсүп чоң болғачқа, униң еқидә-сөвийәсидә көпчилик үчүн өмүр сүрүш ғайиси күчлүк болған. Шуңлашқа у бир әсәридә биз он едуқ, һәммимиз атқа минсәк, зор күч болаттуқ дәп язған. Шаир өзиниң жутдаш вә тәвәдаш Қамбар батыр, Ер Тарғын, Сыпыра жырав, Асан қайғы, Қазтуған, Шалқииз, Жиембет, Доспамбет қатарлық қазақ даласиниң улук пәрзәнтлириниң қәһриманлық роһида өсүп йетилгөн инсанлиғини қәйт қилиду. У өз

заманисиниң жүгрүк вә тез алмишиватқан вәзийітниң сири билән мәнийитини чоңқур чүшөнгөн, көзи очуқ, қәлби дәрия, билимлик бир адәм болған. У XIX əсирниң бириңчи йеримида қазақ хәлқиниң йәнә бир улук сәрдари Исатай Тайманов билән бирликтә Россия падишалиғиниң мұстәмлиқисигә қарши қаттық наразилиқ билдүрүп, зулум-хорлуқтарға қарши наһайити соң қозғилаң уюштурған. Бу қозғилаңға иштрак қылған хәлиқниң арзу-арманлири, нийәт-тиләклири бәкму күчлүк вә тәсирчан еди. Чүнки авам хәлиқ һәрқандак өзилиш-хорлинешларға чидалмай кәлгөн еди. Қазақ жәмийитидә өз өркинлиги вә мұстәққиллиги үчүн болған күрәшләр овж елип көтти. Шунлашқа Махамбет Өтемисовниң ижадий паалийити асасөн қазақ хәлқиниң муң-зарини, дәрт-әләмгә болған ләнитини, наразилиғини, шунин билән биллә өз хәлқиниң тәғдири вә көңүл күйини унтуп қалған хан-султанларға болған нәпритини һәртәрәплімә изһар қилишқа башлиған. У өз миллитини чәксиз сөйгөн вә өзи униң өрки, һоқуқи үчүн жиғдий күрәшкән вәтәнпәрвәр вә милләтпәрвәр инсан. Шу түпәйли, у һакимийәттин көпчилик билән биргә адәләтликни қәтъий тәләп қылған. Шунлашқа ақынниң әдәбий мираси вә адәләтлик ғайиси қазақ әдәбиятиның тарихида алайды бир сәһипини тәшкіл қилиду. У Байғамбет султанниң булғанған бешиға қаттық нәпритини билдүрүп, униңға қарши өз пикрини очуқ билдүргөн еди.

Алиқандақ Нарында,
Басар едим ғулачтәк,
Жәбир берип, яла япсаң,
Булғанған бешим ипластәк.

Шаирниң бу қәһриманлық мәвқәси йәнә бир шеирида яққал байқилиду:

Мән, мән едим, мән едим,
Мән Нарында жүргөндө,
Гүкүрәп жүргөн өр едим.
Исатайниң барыда
Икки тарлан бөри едим.
Ерәгәшкән дүшмәнгө
Қызыл сирлиқ оқ едим.
Яхшиларға өп едим.
Яманларға көп едим...

У шундақла Жәңгир ханға “сән хан әмәс, сән қасқир” дәп бетигә басқан:

Хан әмәссөн қасқирсөн,
Көст алвасти башқуршиң.

Достлириң келип тапилап,
Дүшминиң сени башқа урсун.

Йәнә бир мисрасида:
Атаңға наләт Жәңгир хан,
Қара қазақ балисин
Четидин тизип найдидиғу

Оренбор дегән қәлъәгә, — дәп нәпрәт отини чачқан.

Әлвәттә, қазақ хәлқиниң пак нийәтлик шәхслири жәмийәттә күндин-күнгө қелиплишиватқан нұқсанларға төзәлмәтти. Зорлуқ-ситәм, хорлуқларға дуч кәлгән хәлиқниң беші қошулуп, өз ара иттипақлашқан еди.

Хан дәргаһи — ак орда,
Бузушни ойлап кеңештуқ.
Аламанға йол бердүк,
Нурғун жутни башқурдуқ.
Қара қазақ балисин
Хан оғлиға тәң қылдуқ.

Махамбет Өтемисовниң шеирлиридики чонқур сәясий мәзмун, өткүр исиянкарлық садалири һәтта әйни дәвирдики мустәбит һакимийәтни қаттық әндишигө селип қойиду. Амма ақын шеир йезиштин ваз кәчмәйдү. Һакимийәт хәлиқни униң шеирлирини оқуп-тиңшаштин чәкләшкә тиришсиму, нечқандай нәтижә бәрмәйдү. Чүнки әдип өз адаләтлик ғайиси йолида тиз пүкмәс роһқа егә еди. Шунлашқа шу чағдикі түзүмниң һәйвисигө тақабил туралыған. У һәммә жәһәттин күрәшкә тәйяр еди. Һәтта хәлиқ қозғилици мәғлубийәткә учрап, Исатай өлүмидин кейинму әдип өзи таллиған йолидин зади янмиған. У һәқиқәт, азатлық, әрқинлик үчүн күришини нечқачан тохтатмыған. Хәлиқ қозғилици мәғлубийәткә учрап, Исатай Тайманов өлүми билән биллә у вәһшиләрчә бастурулсимиу, әдип өзи таллиған йолидин задила янмиған. Миллий-азатлық һәрикәткә қатнашқан хәлиқ дәһшәтлик тәқипләшләргө учриди. Қөплигән милләтпәрвәр вә өз хәлқини сөйгән яш-қерилар жазаланди, сотланди, түрмиләргө ташланди, қөплигән инсанлар наһәқтін наһәқ жирақ йәрләргө паланди. Қозғилаңчиларниң мал-мұлки мусадирә қилинди. Бу вакиәләр шаирни бәкму ечиндурди.

Булки дуния йүзидө
Айдин көркөм нәрсө йок,
Түндө бару, күндүз йок.
Күндин көркөм нәрсө йок,
Күндүз бару, түндө йок,
Мусулманлық кимдө йок?
Тилда бару, динда йок,

Көчмән дөлөт кимдә йоқ?
 Бирөвдө бар, бирөвдө йоқ.
 Әзимәт өрлөр кимдә йоқ?
 Лазим күни қолда йоқ.

Мана бу шу дәвириди әйнән әһвал. Шаир уни нағайити устилик билән тәсвирилгән. Умумән қозғилаңчиларниң Аилә-тавабити бәрбат қилиніп, қазақ даласида хану-вәйранчилик үз бәрди. Әйнә шу сәвәптин узак вақит жұм-житлиқ вә бир мәзгил дәһшәтлик һөкүм сүргән. Рус падишаси қозғилаң рәхбәрлириниң каллисини ким елип кәлсә, шуларға маддий муқапат тапшуридиғанлиғини һәммә йәрдила жарий қылған еди. Амма Махамбет Өтемисов хәлиқ мәнпийити үчүн женини тикип қойғачқа, өлүмдин қорқматти. У “Мениң етим Махамбет” намлиқ қисқила бир шеирида атиси Өтемисниңму хәлиқ тәрәпдари болғанлиғини ейтип өткән. “Мениң атам Өтемис, әл ғемини” йегән дәп хитап қилип, униң қәһриманлиғини батуранә роңта күйлигән. Шаирниң Исмайл, Қожахмет исимлиқ оғуллири қозғилаңға паал қатнишип, қәһриманларчә күрәшкән. Қожахмет жәң мәйданида шеңит болған болса, Исмайл Сибиръға палинип, зулум-хорлуқтарни баштин кәчүргән. Амма Махамбет Өтемисов пикричә, һәрқандақ бала өхлақий йолда, атиниң изини қоғлаш керәк дегән қарашни чин жүригидин күйләйду:

Пәрзәндидин нә пайда
 Қолиға нәйзә алмиса,
 Ата изидин маңмиса?..
 Алтун тәхти ханларниң,
 Ханлиғида нә пайда,
 Ферип билән пекирға
 Тогра кари болмиса?

Умумән, Махамбет Өтемисов Исатайдин, йеридин вә хәлқидин айрилип қалғанлиғиға тинмай өкүниду, өксийду. Хәлиқниң беши бир йәргә келип, умумиүзлүк сәясий-ижтимаий жәрияларға вә у жәриялардики өткән һәрбир күнігә бәкму сегиниду, налә-қилип, зар қахшайду. Өзиниңму тәғдирі доға үстидә екәнлигини сезип, бу дуниядин өтүп кетидиғанлиғиниму сезиду.

Салам ейтип кетәй мән,
 Артта қалған өрлөргө.
 Арман ейтип кетәй мән,
 Нәйзә тутқан өрлөргө...
 Хәлқимниң көргөн хорлуғи,
 Ханларниң қылған зорлуғи...
 Житимларға йәм бәрдим,
 Йесирларға йәр бәрдим...
 Әрлик билән алдинип

Өзөмгө-өзөм қест қилдим...
 Ушбу яқта мән өлүп,
 Көйнимдө тирик сөн қалсаң,
 Бу яш өсмүр Жақияни
 Йолдишим саңа тапшурдум.

Бу мисралар қазақ хәлқиниң һәққиңиң батури, арсланы Махамбетниң жүрәк хитаплири еди. Ақын өз дәвригө есил сөз дурданилири ни бегишлип, шеирдин үнчә-маҗанларни тизиду. Униң шеирлири қазақ хәлқинин фольклори билән интайин зич бағлиқ. Бу тәрәптин у жырав поэзия жанрға йеқин болуп, һәтта униң бир давами десиму болиду.

Әдип әсәрлириниң тили вә шәкли. Махамбет Өтемисовниң тили аддий, хәлиқ еғиз ижадийитигә наһайити йеқин. У сүпәтләш вә изаһлаш жәһәттин, қазақ фольклорлук жанри — жыравға (жир, күй — деген мәнада) охшаш. Бу тәрәптин у уйғур хәлиқ қоشاқлирини әслитиду. Ритм жәһәттин қошақлар вәзнигә тоғра келиду. Униң асасида 7 боғумлук түркүм тәшкіллинип, 4+3 – 7 төрт-үч боғумға түрлиниду. Қазақ тили уйғур тили билән қандаш, урукдаш болғанлықтн бир-биригө бәкму йеқин. Униң “Шашылу” шеирини селиштуруп көрәйли:

Сөйлесем, даусым аңқыған,
 Сөйлеуге жүрек талпынған,
 Атасы Беріш болса да
 Артық пайда көрмедім
 Егіз бенен Балқыдан. —
 Алақандай Нарында
 Мүкәммалым шашылды
 Шағалалы көлдей шалқыған,
 Аспанда ушқан ақ сұңқар,
 Қолымда туйғын, лашын.
 Қосылған жаста арудың
 Көре алмай кеттім қулашын.
 Арпа жемес арғымак
 Ақ селеу отқа зар болар.
 Миуа, шекер жемеген
 Алғаным менен балаларым
 Қоңырсыған, дүние-ай,
 Қой етіне зар болар.
 Қатын қалса — бай табар,
 Қарындас қалса — жай табар,
 Артымда қалған ақсақал
 Алқалы кеңес құрған күн
 Ақылменен ой табар.
 Кейін қалған жас бала,
 Құдер үзіп біздерден,
 Қөнілі қашан жай табар?!

- I. 1. Махамбет ижадийитиниң әһмийити немиде?
  2. Махамбет обризини тәриплөңлар. Лирикилық қөһриманлық һәккідә муланизә қилиндар.
  3. Ақин лирикисидики өркпәрвәрлик вә нурлуққа интилиш истөклирини ениқлаңлар. Күрөш роһини сүпөтлөңлар.

- II. 1. Умумий қәдрийәтлөр һәккідә (һәқиқәтчил вә жүръәтлик инсан) немә ейтқан болар единлар? Шаир немә үчүн тиз пүкмиди?

- III. 1. Шеирни уйғурчиға тәржимә қилиндар.
  2. Махамбет өсөрлиригө синквейн түзүңлар. Бу мисраларни пайдилинип, қошақни давамлаштуруңлар.
  1. Мән лачиндәк етилдим. 2. Ата бала қирилди.

- IV. Өсөрдө берилгөн сюжетқа мувапиқ вақиә тизмиси — алмишиш жәрияни көрситип чиқындар.
- ... ...
... ...
... ...

- V. Махамбет Өтемисов миңәз-хулқини ачидиған үзүндиләрни тепип, жәд-вөлгө қоюңлар. Уларни топлаштуруп көрүңлар. Махамбетниң бойидики хисләтлөр умумий қазақ хәлқигө төн хисләтлөр екөнлигини ениқланлар.

МӘХТУМҚУЛИ ПИРАҒИ (1733—1783)

Әдип ижадийитиниң әһмийити. Түркмән хәлқиниң мәдәний наягиниң тарихида зор вә әжайип әдәбий мирас қалдурған шаир Мәхтумқули Пирағидур. У 1733-жили атақлық шаир Дәвлет-Мұхәммәт Азадийниң аилисидә дунияға кәлгән. Әдип наягиниң көп қисми Әтрәк, Гүргән, Гаррыгала вадилири әтрапида өткән. Шаир йеза мәктевини тамамлиғандын кейин мәдрисиләрдә оқушқа башлайды. Асасән, у Бухара билән Хива мәдрисилиридә билим алған. Униң ижадий паалийити яш вақитлиридила башланған. Дәсләпки әдәбий ижадийитидә дадиси Азадий униңға яр-йөләк болди. У поэзиядә Пирағи тәхәллусини қолланған. Әдип өз дәвриниң жуқури билим дәрижисини егилигәнлиги үчүн хәлиқ еғиз ижадийитини һәртәрәплимә үгәнгән. Шуниң билән биллә шаир Шәриқниң мәшһур сөз сөнъэткарлири Әхмәт Яссавий (тәхминән 1105—1166-жж.), Навай (1441—1501-жж.), Фузулийларниң (1494—1556-жж.) шеирийәт мираслирини яхши билгән вә уларни өз ижадийитиниң риважлинишида кәң пайдиланған.

Мәхтумқули Пирағи (пирақ — айрилиш) әдәбий ижадийитиниң тематик даириси наһайити кәңдур. У яшиған дәвирләрдә, йәни XVIII ə. Түркмән хәлқиниң Иран шаһлириниң вә Хива ханлириниң

басқунчилик һәрикәтлиригө қарши қозғилаңлири түркмән әдәбиятида өз әксини тапти. Махтумқулиму күрәшчан хәлқиниң азатлиқ йолидики жәңгивар һәрикәтлирини өз ижадида кәң миқияста әкис әттүргән вәтәнпәрвәр шаирдур. Униң ижадий паалийитидә хәлиқ наяты, турмуши, тәғдири мәсилелири асасий орунни егиләйду. У вәтинидә йүз бәргән тарихий вақиәләргө дикқәт ағдуруп, наят вә мамат мәсилелиригө жавап беришкә интилған. Шунлашқа әдип “мурадим несиһәт әтмәктур хәлиққә” дегән алий мәхсәтни өз борчи дәп билгән.

Бүйүк инсанпәрвәр шаир мәзкүр алийжанап мәхсәтни поэзияниң нәпис үлгилири вә әвришим ибарилири, бәдии сөзниң қудрити арқилик изһар қылған. Өз дәвридики барлық балаю-апәтниң ақивити — залымлар дәп билгән әдип биринчи новәттә падиша вә ханларни зулумкәш сұпитетидә тәнқит қилди. “Шаһларда қалмиди һөкми адаләт”, “вәйран қилди жутни бәгләр”, “залымлар қамчисидин қан таммақта” охшаш мисраларни униң шеирий әсәрлиридин учритишишқа болиду. Әмгәкчиләрниң, кәмбәғәл хәлиқниң наятидики мисли көрүлмігән ситетмләр, уларниң чидиғусиз еғир турмушини, басқунчилик нәтижисидики вәйранчилиқтарни өз көзи билән көргән гуманист шаир “аләм зулумға толмақта” дегән хитапни мәйданға атти. Шайранә қәлбтин орғуп чиққан бу хитап аччиқ һәсрәт болуп, бара-бара түгимәс ғәзәпкә, отлук нәпрәткә айланди.

Хәлиқни қийниған, уни еғир әһвалға қалдурған зулумкәш зораванларниң қылмишлирини Алламу рава көрмәйду дәп ағаландуруп өтиду шаир. Уларниң азап-оқубәтлири Алла дәрганида мәлумдур дәп әдип алайды тәқитлигән:

Мәхтумқули, ғерипларниң көз йеши,
Тағларни көйдүрүр, еритур ташни.
Пекирға зулум өткөн залимниң иши,
Рози-мәһшәр диванида ениқтур.

Униң көплігән шеирлирини оқуғинимизда, әдипниң езилгән хәлиқ тәрипидә болуп, көпчиликниң еғир турмушини йениклитишкә тиришқанлиғини көримиз. Инсанпәрвәрлик, хәлиқпәрвәрлик мәвқәсидә турған Мәхтумқули өз әсәрлири арқилик бай-феодалларға, эксплуататорларға қарши хәлиқниң ғәзәп-нәпритини техиму улғайтишқа интилған. Хәлиқниң ой-пикрини чоңқур чүшәнгән, униң арзу-арманлирини яхши билгән әдип өзиниң һәр дайим хәлиқ билән биллә екәнлигини, хәлиқтін, жуттін айрилип яшалмайдығанлигини асаслық налда күйлиди. Шаир һәрбир инсанға вәтән, әл наҗәтлигини тәқитлигән:

Ят әлләрдә ғерипчилик чөккічө,
Урса, сөксө, харлисиму әл яхши.

Мәхтумқули өзиниң нәпис вә йүксәк поэзияси билән пүткүл түркмән әдебиятиның тарихида вәтәнпәрвәрлик лирикиниң мавзу вә мәзмун жәһәттин бейишиға, кәңийишигә һәм тәрәкқиятиға соң үлүш қошқан шаирдур. У өз дәвридики тарқақ түркмән тәйпә вә қәбилилирини бирлишишкә, бир яқидин баш, бир йәндин қол чиқирип, вәтәнгә хизмәт қилишқа чақырған. Бу шәрәплик ишқа шаир барлық аңлық наягини, ижадийитини сәрип қилди. Вәтәнни чәт әл басқунчилиридин һимайә қилиш, униң азатлиғи, мустәқиллиги үчүн күрәшләрдә жәңгивар сәптә туруш — һәрбир пәрзәнтниң борчи дәп несаплиған шаир өз шеирлирида бу тәләпни һөкүм дәриҗисигә көтәрди:

Көл, көңлүм, мән саңа несиһәт қилай,
Вәтәнни тәрк етип кәткүчи болма...

Замандашлирини мәртликкә, батурлуққа, күрәшкә чақырған Мәхтумқули өз әсәрлиридә Човдурхан охшаш хәлиқ қәһриманлирини мәдһийиләйду, улардин үлгө елишқа дәвәт қилиду. Шу сәвәптин шаир мәрт вә намәрт уқумлирини чүшәндүрүп, әхлақый хусусийәтләрниң пәрқини мәхсус шеирий мисраларда көрситишкә тиришқан. Әдипниң асасий тәливи — мәрт киши вәтән үчүн женини айимаслиғи керәк. Әдип көпчиликкә өзиниң яхши хусусийити билән тонулған жигит амминиң алқишиға сазавәр болуп, дәриҗиси, мәртивиси өрләйду дәп тәқитләйду. Умумән, муәллип һәрқандак ишта, һәр дайым хәлиқ билән биллә болуш мәрт үчүн той вә мәйрәмдур дегән хуласигә келиду.

Намәртни жәндә көрәлмәйсән, у дүшмән йоқ йәрдә қилич көтириду, лекин тамакта батур, әрзимәс ишқа маҳтанчақ дәйду муәллип йәнә бир шеирида. Жұмлидин, дунияси, мели көп дәп намәрткә меһман болма, чүнки у бейиғансири униң көңли тарийиду дәп ағаһландуриду. Униңға немә десәң, “ләббәй, баш үстигә, хоп” дәп туриду, бирақ уни синимақчи болсаң, иш вақтида тапалмайсән”, дәп әдип намәрткә хас хусусийәтни паш қилиду:

Намәртләр һәм муһеннәсләр — начарлар,
Тузуңни йәп, ишиң болса қачурлар.
Сириңни паш етип, әйбиң ачурлар,
Қәдриң билән илпитиңдин айрилма.

Мәхтумқулиниң пәнди-нәсиһәт шеирлири әвлатқа әхлақый вә эстетикилиқ тәлим-тәрбийә беришта соң әһмийәткә егә бәдий миравстур. Хәлиқниң әң яхши урпи-адәтлирини тәрғип қылған шаир һәрбір кишиниң һәқиқәтчи, инсаплик, әдәплик, меһриван, меһмандост болушини халиған.

Яхши, дана кишиләрниң мәслиһәтлирини тиңшаш, уларға әмәл қилиш һажәт, соңларни һөрмәтләш керәк, уларни рәнжитиши

кичиқләргө ярашмайду дәп уқтуруп, “яхши оғулдин рәхмәт ериғи ақар” ибариси билән өз пикрини хуласиләйду шаир:

Яхшилиқта әлгө өзин тонутқан,
Алқиши елип, дәрижиси зор болур.
Яман болуп яхшилиқни унүтқан,
Иzzитин жүтирип, ишттин хор болур.

Шаирниң хелә шеирлирида чәрхи-пәләк, пани дуния тоғрилиқ көплигән ой-пикирлири, өзиниң бу мәсилеләргә көзқараашлирини изһар қилиду. Униң бу ойлири ечинишни, шикайәтни билдүрмәктә. Аләм зулумға толғанлықтін ахир заманниң болуши һәқлиқтур дәйду әдип. Әйнә шундақ дәвир, заман залимға немишкә йол бәрмәктә, уларниң қамчисидин қан тамчилари чачраватса, ким уларни тохтатмақ?

Кишиниң мелиға көзи чүшкән залимларниң, нарамхор бәгләрниң, әмәлдарларниң чәксиз зулмини көрситишкә селиштурма услубини устилиқ билән қолланған. Бу дәрт-әләмдин тағлар жиқилип, ғулап, дәриялар көмүлүп кәтти дәп наарәтлик нәпрәтлирини шеир мисралыриға тизип өткән:

Әмәлдар болғанлар тоғра сөзлимәс,
Пара алар, амма һәқни көзлимәс.
Ялған гуван болуп, ишни оқлимас,
Билмидим, йекіндур ахир заманә.

Гуманист шаир өз шеирлирида әйни мәзгилдики заман гәрдишини тәңсизликниң ақивитиму яки Алланиң буйруғиму дегендәк шикайәт арилаш мулажизиләрни оттуриға қойған. Униң шу дәвиргә яриша көтөргән мәсилелири бүгүнки таңдиму актуал проблемилар болуп турмақта. Әдипниң шикайәтлиридә ким әйиплик буниңға дегендәк анаңларму аңланмақта. Ферiplар (кәмбәғәл) үчүн яхши күнләр болмамду деген шиариму можут:

Бирөвни шат етәр, берип көп раваж,
Қанчилар болиду бир пулға муһтаж.
Бәзиләр тапмай чарә өтәр ялиңач,
Нәркимгә йүз өләм қояр бу дуния.

Тұрмуш-наяттиki бар-йоқ дегендеген уқумлири шаир ижадийитидә өхлақ проблемилирини кәңирәк, қоңқурирақ чүшәндуруштә инавәтлик амил болмақта. Бу ижтимаий мәсилеләр йекин адәмләрниму, дост-бурадәрниму, һәтта урук-туққанларниму айимайду. Буниңға униң “Ят болар” шеирини мисал кәлтүрүш мүмкін:

Мүһәммәт үммити малсиз болмисун,
Малсиз болсаң, қериндашлар ят болар.
Қачар ақаң, иниң, болмас иззитин,
Қуванур дүшминин, достуң мат болар.

Ферип аяқ ялаң, көндир бәлбағдур,
Мәрикигө барса, орни төвөндүр.
Көмбөгөл ат минип, тәпсө-ешөктүр,
Дөлөтликлөр ешөк минсө, ат болар.

Мәхтумқулиниң поэзиясидә муһәббәт мавзусиму хелә салмақлық орунға егидур. Пани дунияниң вапасизлиғидин налә чөккән шаир бир заман болсими, вақитни ғенимәт билип, хуш өткүзүшни дәвәт қилған:

Бу дәм ғенимәттур, нечүк билмәйсөн,
Чиқса дәм кирмиги бек гумандур бил.

Наятта жигиткө үч нәрсә наҗәттур дәйду әдип, йәни мәһбубә, қурал вә яхши ат. Өзиниң изаһи, ойлири чүшүнүшлүк болсун дәп у икки дунияни селиштуруп, тирикликтин өвзәллигини яңрақ мисраларда көрсөткән вә ажүн ләззитидин мәһрум болмаслиққа дәвәт қилип, инсаний чақириқни мәйданға атқан:

Ким билиду, анда нә қилар субнан,
Әгәр тапсан, ялғанчыда сүр дәвран!
Хуш өткөз вақтиңи, қалмисун арман,
Йегин, ичкин, мингин, қучаклашни бил.

Шаир лирикисида муһәббәт һәм аилә-турмуш ишқи-сөйгүгө аласлиниши лазим дәп билгән. Адәмниң мәһбубиси, өй-очиғи болмиса униң наятыни бәхитсиз, һәсрәтлик дәп баһалайду у. Нәрбир киши өз сөйгини билән турмуш қуруши наҗәт, әгәр ундақ болмиса наят мәнисиз өтиду демәкчи. “Ярсизликтін яман иш йоқ панида, маңа мәһбубә бәргин Тәңрим” дәп муражиәт қилмақта әдип. У аял-қызларниң ғөзәллигини тәсвиrlәш биләнла чөклинип қалмай, уларниң әқлини, хулқини, садақитини меһриван ана, өмүрлүк йолдаш екәнлигини нәпис, қызғын туйғулар билән тәриплигән. Аиләвий тәрбийә мәсилесиниң әһмийитини алайидә тәкитләп, әр-аялниң тәң һоқуқлук болушини, муһәббәт өркинлигини тәләп қилған. “Жигитниң абройи яхши аял, лекин яхши аял яман әргә зайә” дәп Пирағи паклиқни, бәхитлик наятын улукладыу.

Улук шаир ханим-қызлар қәдди-қамити, чирайи биләнла әмәс, бәлки хулқи, парасити, ички дунияси биләнму ғөзәл болуши шәрт дәп несаплиған. У әдәпсиз, әхлақсиз аялларни қаттиқ тәнқит астиға алди.

Мәхтумқулиниң көплигән шеирилири мақал-тәмсил вә афоризмға айлинип, хәлиқ арисида кәң тарқилип көткән. Мәсилән, “Аңлиған тәң болмас көргән көз билән”, “Яман тил йол жүтирәр, яхши — рәхмәт кәлтүрәр”, “Бир яман сөз жанға илан чишидур”, “Сөз мәнисин үқмас адәм, бир қүйруқсиз иштқа охшар” вә башқилар. Шаирниң әйнә шундақ әқлияңә, парасәтлик пәнди-нәсиһәтлирини төвәндики шеирий парчә техиму кәң мәнада толуктуриду:

Адәм болуп, адәм қәдрин билмигөн,
 Андин көрө отлап жүргөн мал яхши.
 Сөзлигөндө сөз мәнисин билмигөн,
 Андин көрө сөзлимигөн лал яхши.

Мәхтумқули көп қирилқ талантини риважландурушта хәлиқ еғиз ижадийитидин үнүмлүк пайдиланған. Униң ижадиниң йүксилишигә Шәриқниң улук шаирлириниң өлмәс бәдии мираслири күчлүк тәсирини йәткүзді.

Мәхтумқули түркмән хәлқиниң әдәбий тилини, поэзиясини, сөнъитини йеци, техиму жуқури тәрәкқият басқучига көтөргөн, өзелиниң бәдии тәпәккүрини, даналиғини жаһан мәдәнийитиниң гәзнесигә қошқан бүйүк шаирдур.

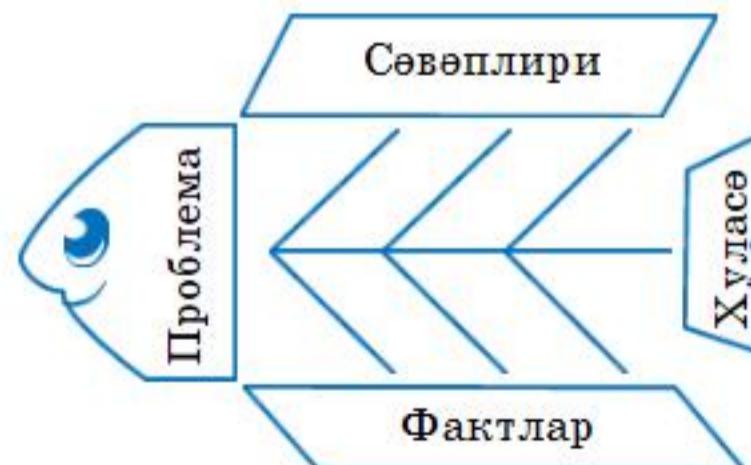
- I. 1. Шаирниң тәржимә нали вә ижадийитини “Гезит усули” арқылы сөзлөп беріндер.
2. “Кластер” усули арқылы Мәхтумқулиниң вәтәнпәрвәр шаир екенligini дәлилләндер.

3. Әдип ижадийитиниң әһмийити.
4. Шаир поэзиясидиқи хәлиқпәрвәр анаңдар.
5. Шеирлирида қандақ идеяләрни алға сүриду.
6. Мәхтумқули залимларни қандақ тәнқит қылди?

- II. 1. Әдипниң гуманистик көзқарашлири.
2. Шаирниң шерлирини һиссиятлиқ оқуп, шеирдиң бәдии васитиләрни тепеп, уларниң атқурған ролини ейтеп беріндер.
3. Шаир ижадийитидиң муһәббәт мавзуси вә аиләвий мәсилеләрни “Белиқ скелети” (Фишбоун) усулинин пайдилинин тәhlил қилиндер.

- III. 1. “Муһәббәт-есил түйғу” мавзусиға эссе йезиндер.

ПАЙДИЛАНГАН ӘДӘБИЯТ

1. “Зәлилий дивани” (Имин Турсун нәширгө тәйярлиған), “Милләтләр” нәшрияти, 1985-ж.
2. Нәвайи: “Хәзайинул-мәани”, “Милләтләр” нәшрияти, 2011-ж.
3. “Ибраһим Мутии мақалилири”, “Милләтләр” нәшрияти, 2007-ж.
4. “Чагатай тилиниң изаһлиқ луғити”, “Шинжанаң хәлиқ нәшрияти”, 2002-ж.
5. Имин Турсун: “Таримдин тамчә”, “Милләтләр” нәшрияти, 1990-ж.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә	3
XI өсир өдәбияти	
Йұсуп Хас Һажип	5
Махмут Қәшқәрий	18
Атаий, Сәккакий вә Лутфий	29
Әлишир Навай	48
Аязий	65
Мұһәммәтимин Хирқитий	77
Әрший	88
Мұһәммәт Сидик Зәлилий	94
Нәвбәтий	114
Мұһәммәт Садиқ Қәшқәрий	122
Абдурәним Низарий	129
Билал Назим	137
Хелил Һәмраев	152
Абдурәним Өткүр	165
Боғда Абдулла	177
Махамбет Өтемисов	187
Мәхтумқули Пирағи	192
Пайдиланған өдәбият	198

Учебное издание

**Хамраев Алимжан Тиликович
Райханов Дилшат Махмутович
Исраилова Рукиям Исмаиловна**

УЙГУРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 9 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)

Дәрисликтө рәссамлар *F. Өмәт, K. Зултиқарниң әсәрлири пайдилинилди*

Редактор *С. Балинова*
Бөдийи редактор *Ж. Болатаев*
Техникилық редактор *Л. Садықова*
Компьютерда сөһипилигөн *Ч. Рузиеева*

Нәшриятқа Қазақстан Жүмнүрийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн

ИБ № 6020

Нәширгө 24.08.19 қол қоюлди. Формати 70×100^{1/16}. Офсетлик қәғөз.
Іәрип түри “SchoolBook Kza”. Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғи 16,13.
Шәртлик бояқ нәжими 65,17. Несапқа елинидиган басма тавиғи 10,23.
Тиражи 2500 данә. Бүйрутма №

“Мектеп” нәшрияты, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mekter@mail.ru
Web-site: www.mekter.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

